

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2021 № 4 (160)

Головний редактор

С. М. Шуміло

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Заступники головного редактора

В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

Відповідальний секретар

В. В. Шуміло

Випускові редактори

С. А. Токарев, Е. Л. Міден,
В. О. Чистяков

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко,
Н. Б. Реброва, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев,
С. В. Шуміло, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннгрєн,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянко,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін, О. Я. Рахно,
Г. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджиєв, Н. В. Шліхта,
К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau/index.php/2518-7422

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2021 № 4 (160)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

C. O. ПАВЛЕНКО

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov,
O. Kovalenko

Executive Secretary

V. Shumilo

Technical Editors

S. Tokariiev, E. Miden,
V. Chystiakov

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokyh, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418

E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com Old journal site: siver-litopis.cn.ua

New journal site: journals.uran.ua/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

<i>Синяк І.</i> «Били смертнимъ боємъ, и на вербѣ вѣшали стремглавъ, и велѣли щекати аки псу по подѣ ихъ ногами»: документи судової справи козака Федора Проскурненка (Частина перша)	4
<i>Петренко І.</i> Двоєженство у Гетьманщині XVIII ст.	14

Історія міст і сіл

<i>Огієвська Р.</i> Власність родини Кочубеїв у Батурині в XVII–XIX ст.	22
--	----

Церковна старовина

<i>Нижник Л.</i> Поховання прихожан П'ятницької церкви на погостах церков і монастирів м. Чернігова в кінці XIX – на початку XX ст.	28
<i>Глухенький А.</i> Архієпископ Іван Павловський як будівничий Української автокефальної православної церкви на Чернігівщині	33

Мовою документів

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 21)	42
Україна та І. Мазепа на сторінках журналу «Europäische Fama» у 1706–1709 рр. (переклад та коментар <i>В. Дятлова</i>)	83

Розвідки

<i>Мартиненко В.</i> Повсякденне життя німецьких переселенців з СРСР на території імперського краю Вартегау	99
<i>Черняхівська О.</i> Діяльність Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» щодо створення архівних колекцій проєкту	111

Літературознавчі студії

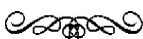
<i>Шуміло С.</i> Уподібнення в православному богослужінні та агіографії як один із видів запозичення художнього принципу	120
<i>Сироїд О.</i> Духовна пісня в рецепції Олександра Терещенка	130
<i>Лілік О.</i> Семантико-стилістичні типи метафор у поетичній творчості Василя Стуса	138

Дослідницькі нотатки

<i>Шекун В.</i> Краєзнавча діяльність С. Д. Носа	145
<i>Тихолоз Н.</i> Таємниця смерті Петра Франка (до 80-х роковин примусової «евакуації»)	155

Рецензії. Огляди. Анотації

<i>Гордієнко Д.</i> Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / Пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 320 с.	171
<i>Попружна А.</i> Білоус Н. За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI – XVII століть / Наталія Білоус. Київ: Інститут історії України НАНУ, Видавничий дім «Простір», 2021. 536 с.	176
<i>Баран І.</i> Тихолоз Н. Петро Франко. Формула долі (Життєпис на тлі доби): монографія. Львів: [Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка], 2021. 228 с., іл.	181

УДК: 94(477).930.2.003.07«17»

Іван Сияк

**«БИЛИ СМЄРТНИМЪ БОЕМЪ,
И НА ВЄРБЪ ВІШАЛИ СТРЕМГЛАВЪ,
И ВЕЛЪЛИ ЩЕКАТИ АКИ ПЄУ
ПО ПОДЪ ИХЪ НОГАМИ»:
ДОКУМЕНТИ СУДОВОЇ СПРАВИ
КОЗАКА ФЕДОРА ПРОСКУРНЕНКА
(Частина перша)**

DOI: 10.5281/zenodo.5421046

© І. Сияк, 2021. СС BY 4.0

*Метою публікації є запровадження до наукового обігу документів, які висвітлюють позов та хід судової справи козака с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку Федора Проскурненка (Проскурні) на односельців Карпа Власенка та Пилипа Федосенка за незаконно привласнені бортні дерева та за знуцання і приниження. **Методологія** дослідження ґрунтується на загальнонаукових методах аналізу та синтезу. При підготовці документів до друку було використано «Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі» Л.З. Гісцової. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше до наукового обігу уведено документи згаданої судової справи, які зберігаються у Бібліотеці Народовій (Польща, м. Варшава), проаналізований їхній інформативний потенціал і прокоментовано. **Висновки.** Публіковані документи значно розширюють уявлення про судочинство Української держави першої третини XVIII ст., соціальні комунікації, судове діловодство та документознавство, збагачують біографію урядової старшини Чернігівського полку, а також містять інформацію про історичну топоніміку регіону.*

***Ключові слова:** Федір Проскурненко, Карп Власенко, Пилип Федосенко, супліка, відкритий лист, розиск.*

Публіковані нижче документи, які зберігаються у відділі мікрофільмів Бібліотеки Народової (Польща, м. Варшава) у справі № 279 «Akta i listy z XVIII w. dotyczące spraw polskich i kozackich»¹ фонду «Biblioteka PAN w Krakowie», висвітлюють перипетії судового позову козака с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку Федора Проскурненка (Проскурні) проти односельців Карпа Власенка і Пилипа Федосенка за бортну сосну, побиття та приниження. Це одна з небагатьох судових справ першої третини XVIII ст., яка у більш-менш цілісному вигляді збереглася до нашого часу. Отже, інформативний потенціал по-

¹ Повна назва справи: «Akta i listy z XVIII w. dotyczące spraw polskich i kozackich (oryg. i kopie). M. In. odpisy akt kancelarii wojkowej kozackiej oraz pismo hetmana Jana Klemensa Branickiego z r. 1752».

кликаний значною мірою розширити наші уявлення про соціальні комунікації тогочасного українського суспільства, особливості судочинства, судового діловодства, судово-слідчих дій тощо.

Про позивача джерела доносять доволі скупу інформацію. Зокрема, Федора Проскурненка згадують серед когорти козаків с. Покошичі, які присягнули на вірність малолітньому синові Петра І Петру Петровичу в 1718 р.² Відомо також, що цей козак не брав участі в жодному поході, принаймні на першу половину 20-х рр. XVIII ст. Це добре видно із «Вѣдиния сотнѣ Понорницкой» від 20 грудня 1724 р., де фіксували участь або неучасть місцевого товариства у військових акціях. У документі вказано, що «Федоръ Проскурненко ни в жадномъ походѣ не бувъ», про що письмово засвідчив якийсь Іван Ілліч³. Цілком очевидно, що Федір Проскурненко уникав виконання головного козацького обов'язку (несення військової служби) не навмисне, як це робило багато козаків, а через неможливість спорядити себе в похід через бідність. Це добре видно з ревізії Чернігівського полку 1732 р., у якій Федора Проскурню зачислили до числа «малограунтових» козаків⁴. Не останню роль у зубожінні козака зіграв розгляд цього судового позову, який був поданий у 1720 р. і на кінець літа 1730 р. ще не було вироку по ньому. У супліці за березень 1729 р. гетьманові Данилу Апостолу Федір Проскурненко жалівся, що за всі роки судових слухань «вєсма разорилься и в нищєствие пришель, что вѣе ходя по под окнами хлѣба жєбру»⁵.

Як видно з цієї ж супліки, Федір Проскурненко позивався на односельців Карпа Власенка і Пилипа Федосенка через неправомірне заволодіння останніми бортною сосною, а також за побиття і приниження. Справа пройшла розгляд у всіх можливих інстанціях: сотенне Понорницьке правління, Чернігівський полковий суд, Генеральний військовий суд, була на слуху у трьох гетьманів (Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола), а також слухалася в Малоросійській колегії. Протерпівши багато поневірянь, позивач Федір Проскурненко навіть не наблизився до остаточного її вирішення⁶.

Публіковані нижче документи умовно можна поділити на два різновиди: *позивні* та *доказові*. Перші – це супліки позивача Федора Проскурненка до гетьмана Данила Апостола за березень 1729 і серпень 1730 рр. Ці документи подають не лише предмет позову, а й висвітлюють перипетії судового процесу того часу в Україні. Приміром, перша супліка козака доносить відомості про упередженість у процесі слухань судових урядників Гетьманщини, починаючи від сотенних судів і закінчуючи Генеральним військовим судом. Зокрема, спроба Федора Проскурненка добитися справедливості в сотника Понорницької сотні Никифора Савича потерпіла фіаско, через бажання сотенного очільника отримати грошову винагороду в розмірі 30 талярів. Не принесли успіху покошицькому козакові й намагання шукати щастя у полковому центрі. Після скарги до чернігівського полковника Павла Полуботка, той переадресував розгляд справи до Чернігівського полкового суду полковому судді Василю Томарі. Проте і там не вдалося дочекатися бажаного вироку. Дворічна судова тяганина в Чернігові призвела не лише до значних судових видатків у обох сторін конфлікту, а й ледь не обернулася загибеллю позивача з боку судових чиновників полку, які хотіли того кинути в рив.

Тимчасовий результат у справі було отримано внаслідок звернення Федора Проскурненка до гетьмана Івана Скоропадського. Останній передав позов до Генерального військового суду, де генеральний військовий суддя Іван Чарниш після слухання справи видав декрет, який зобов'язував одного з відповідачів (Карпа

² Присяга Чернігівського полку 1718 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. С. 231.

³ Центральний державний історичний архів України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1330. Арк. 1 зв.

⁴ Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2014. С. 200.

⁵ Документ № 7.

⁶ Там само.

Власенка) повернути позивачеві бортну сосну і компенсувати судові видатки. Через небажання Власенка виконувати декрет Генерального військового суду, Федір Проскурненко звернувся з цього приводу до чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка, який запроторив норавливого відповідача до в'язниці. Карпо Власенко, пообіцявши позивачеві виконати умови декрету, аби вийти з каземату, на волі порушив свою обіцянку, через що покошицький козак знову звернувся до Генерального військового суду. Проте на цей раз найвища інстанція козацької Феміди не була милостива до позивача. Спочатку один із суддів Силич (чи була не Іван Силич?) погрожував Карпу Власенку повісити того за його неправомірні дії, але вже на другий день кардинально поміняв свої погляди і намагався замирити обидві сторони конфлікту, при цьому відібрав від Проскурненка декрет Генерального військового суду⁷. Інша супліка за серпень 1730 р. стисло описує ті ж самі судові поневіряння позивача⁸.

Доказові документи Федір Проскурненко подавав при своїх супліках гетьманові Данилу Апостолу, чим намагався підтвердити правдивість свого позову. Вони представлені виписом з декрету на право власності бортними соснами попередника Проскурненка, ротмістра надвірної хоругви Івана Ростковського, від 16 серпня 1699 р.; свідчення Луцька Івенка про належність двох бортних сосен позивачеві, від 15 грудня 1720 р.; відкритий лист гетьмана Івана Скоропадського відповідачам Карпу Власенку і Пилипу Федосенку з вимогою з'явитися до Генерального військового суду для слухання справи проти них за позовом Федора Проскурненка, від 29 березня 1721 р.; свідчення стосовно приниження покошицького козака відповідачами, від 28 червня 1721 р.; «розиск» (розслідування) обставин справи, від 11 лютого 1723 р.; свідчення слідчих Якіма Ситченка і Кирила Кваші про належність бортних сосен Федору Проскурненку, від 30 грудня 1723 р. та реєстр судових видатків позивача, який додався до супліки, за серпень 1730 р.⁹

Ці документи подають багатющий матеріал для дослідження судового діловодства і документації, дослідів над персональним складом полкової і сотенної старшини Чернігівського полку, генеалогічних студій, історичної топоніміки тощо. Публікація таких різновидів слідчої документації як «розиск»¹⁰, суттєво збагатить уявлення про проведення слідчих дій у ранньомодерній Українській державі. Зокрема, друкований нижче документ від 11 лютого 1723 р. містить певні відмінності в формулярі від подібних «розисків» попередніх років¹¹. Так, у ньому відсутній *pominatio* – видова належність, яку ще чітко простежують у цьому різновиді за шість років до цього¹². Це може свідчити про можливе спрощення формуляру цього різновиду на першу половину 20-х рр. XVIII ст.

Надзвичайно інформативним є реєстр видатків позивача Федора Проскурненка, який долучався до супліки гетьманові Данилові Апостолу за серпень 1730 р. Тут уміщені перелік затрачених коштів згаданого покошицького козака за всі десять років судової тяганини різними інстанціями, а також дані, на які цілі вони пішли. Документ засвідчує, що Федір Проскурненко за десять років пошуків правди зазнав великих збитків як у грошах, так і в майні. У грошовому еквіваленті витрати склали 27 талерів, майже 70 золотих, 18 коп грошей і 1 рубель. До цього варто додати ще видатки у формі одягу (нова свита), худоби (коня та вола) та зернових (четверик жита). Гроші та майно витратили на написання

⁷ Документ № 7.

⁸ Документ № 8.

⁹ Документи № 1–6, 9.

¹⁰ У цьому випадку використана класифікація В. Й. Горобця (див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець, відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 149).

¹¹ Документ № 5.

¹² Мова йде про «розиск» глухівського сотника Івана Мануйловича, городского отамана Семена Уманця, війта Олександра Івановича, сотенного писаря Федора Ємельяновича, які розслідували наклепи новомлинського сотника Григорія Шинкевича, від 2 серпня 1717 р. (Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. С. 166).

суплік, відправлення посланців, прийом слідчих і виплату їм платні, харчі та горілку, роботу козацьких урядників¹³. Історик О. Сокирко, який у своїх численних студіях торкався також проблематики судових видатків на основі подібних реєстрів, слушно відмітив, що витрати на власне утримання, послуги судових урядників, канцеляристів і писарів, поклони старшині та суддям, видатки на свідків, канцелярське начиння, транспорт повністю лягали на плечі позивача¹⁴. До слова, судові витрати могли бути значно більшими, якби позивач скористався послугами адвоката¹⁵.

Не меншу цінність публіковані документи становлять для дослідження персонального складу урядової старшини Чернігівського полку. Приміром, декрет від 16 серпня 1699 р. на право власності бортними соснами попередника Проскурненка, ротмістра надвірної хоругви Івана Ростковського, крім відомого вже на сьогодні чернігівського отамана Маркіяна (Мартина) Половецького¹⁶, доносить незанихтаних наразі представників понорницької сотенної старшини: писаря Никифора Данилова та отамана Кирила Радченка¹⁷. Відомому досліднику генеалогії та персонального складу урядової і неурядової старшини В. Кривошеї вдалося ідентифікувати найперших писаря і отамана Понорницької сотні лише у 20–30-х рр. XVIII ст.¹⁸ Прикметно, як видно з цього документа, відповідач Карпо Власенко намагався заволодіти бортними соснами в попереднього їхнього власника Івана Ростковського ще наприкінці XVII ст.¹⁹

Публіковані документи покликані також розширити уявлення про історичну топоніміку регіону. Згадувані в них тогочасні топоніми: Ястребський луг, Кошарський рів, Гринина і Рижина ниви, Льодух, Лиценський шлях²⁰ сприятимуть розвитку студій з місцевої топоніміки та краєзнавства.

* * *

Публікацію документів здійснено згідно з «Методичними рекомендаціями по підготовці видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі»²¹, апробованими і рекомендованими до друку Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Текст переданий згідно з оригіналом документів. Збережені літери, які вже вийшли з ужитку: «Ѣ», «Ѥ», «Ѧ», «Ѧ», «Ѧ», а також латинські «g», «n», «z» та «f». Іпсилон «ε» збережено тільки як малу букву, її великий аналог переданий через «E». Літери «Й», «й» з технічних причин передані через «i» (велику і малу). Винесні літери, надрядкові буквсполучення «-ст», «-му» і лігатура «-го» внесені в рядок і передані курсивом. Так само зроблено з паєриками. Скорочення в тексті документів та слова під титлом не розкриваються.

Помилки писарів, зроблені у тексті документів, не виправлені. На неправильне написання слів акцентуємо увагу за допомогою знаків «[!]» або «[?]». Закреслені або виправлені слова подаємо в примітках внизу сторінки або тексту з відповідними вказівками: «Далі закреслено», «Виправлено з». Пошкоджені або непрочитані слова подані в квадратних дужках з 3-ма крапками. При можливості відтворити слово або його частину подаємо також у квадратних дужках. Знаки

¹³ Документ № 9.

¹⁴ Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. В. 7. С. 201.

¹⁵ Детально про адвокатську діяльність у Гетьманщині див.: Брехуненко В., Сняк І. Адвокати в судочинстві ранньомодерної Української держави-Гетьманщини. Київ: КВІЦ, 2017. 432 с.; Волошин Ю. Козацька Феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ: К.І.С., 2019. 206 с.

¹⁶ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини: *Енциклопедія*. Київ: Стило, 2010. С. 38.

¹⁷ Документ № 1.

¹⁸ Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 45.

¹⁹ Документ № 1.

²⁰ Документи № 1–2, 5–6.

²¹ Гісцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. Київ, 1992.

пунктуації, а також написання великих і малих літер наближені до сучасних вимог правопису. Номери аркушу виділені. Кінець аркуша позначений знаком «//».

До кожного документа поданий заголовок, де зазначено дату і різновид документа. При позначенні дати літерами у заголовку і в тексті документу він подається цифрами. Легенда, подана наприкінці кожного документа, відображає номер фонду, опису, справи, аркушу (аркушів) та автентичність документу (оригінал, чернетка).

Тексти публікованих документів містять примітки до тексту та до змісту. Перші, пронумеровані арабською нумерацією, позначають внизу тексту редакторські редагування, виправлені слова тощо. Ця категорія приміток відновлює свою нумерацію з кожним новим документом. Примітки до змісту, позначені літерним ідентифікатором, подають коментарі. Документ, що коментується, має порядковий номер, який ідентичний нумерації документа у тексті видання, а літера відповідно, позначає коментоване.

№ 1

1699 р., серпня 16. – Декрет, виданий ротмістру Івану Ростковському на підтвердження права власності двома бортними соснами в с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку

30 Року 1699 мсця августа 16

Перед нас, Марціяна Половецкого^а, атамана городского чернѣговского, Никифора Данилова, висланних *от* добродѣя, его мл. пана полковника Войска его црского и прстлаго влчства Запорозкаго чернѣговского^б, до села Покошичь на справу при притомности пна Никифора Савенка, сотника теперешнаго понорницького^в, Кирила Радченка, атамана городского покошицкаго, приточилася справа его мл. пна Івана Ростковского^г, ротмистра корогви надворной яснѣ велможного добродѣя, его млсти пна гетмана^д державци покошицкаго, который прекладал нам скаргу свою на Карпа Власенка^а, козака и обивателя того ж села Покошичь, о закраденю его мл. в грунтъ *от*чичком двох деревъ бортних сосонних с пчолами, який грунтъ *от*чизний его мл. пну Ростковскому достался *от* Кирила Юрченка, козака и жителя покошицкаго, за долгъ, который обовязан бувъ речоний Юрченко его мл. пну Ростковскому. Лечъ его мл. пнь Ростковский хотячи довѣдатися самим skutком истинною правду, послал *от*чичов посторонних приготившихся на той час в село Покошичи для иншого заводи двох чоловѣка: Левона Тошненка лѣдинского, и Кузму Пѣщенка перенобского, также и двох покошицких: Жадка Ющенка и Никиту Левоненка, *от*чичов, для обаченя оних двох сосонъ дерева бортнаго, стоячих на Ястребском лугу. И будучи пред реченьние особи перше у едной сосни видѣли на ней Карпом Уласенком Микитино Левоненково стесанное знамя и свое, свѣжо на оной соснѣ наложеное. А тая сосна когда была давно з певной оказіей од Кирила Юрченка, заводць его мл. пна Ростковского, подарована пну сотникови понорницкому ннѣшнему, и тепер ніже би давно, отую сосну его ж, пна сотника понорницкаго, турбоваль Карпъ Власенко там до висланнаго в Понорницю особи пна Ялинського^е, яко и до суду полкового, за що пнь сотникъ подлугъ уваги и децизіей судовой полковой чернѣговской приплатил по гараздъ ему, Карпу Власенку. Потим тие жъ *от*чичи вишшеі именованние, ездили до другой сосни, стоячої бортноі, там же на Ястребскомъ лугу, и тамъ посвѣдчил Микита Левоненко, *от*чичъ покошицкій, перед иншими жъ описанными *от*чичами, будучими у тоей сосни, же сосна одая [!] Кирилова Юрченкова зостаєтъ, на якой соснѣ видѣно двое знамя Карпа Уласенка, и где било старинное знамя Кирилово Юрченково против ока бортнаго положена, там теди тепер *от*чичкою пнѣшнею оноє знаме старинное постинанно и порубано. За прибулем пре то до пуци речоних *от*чичовъ питано урадовне, кого би винним узнали и осудили своѣм *от*чичким правом оповѣдѣли чтирох их, *от*чичов, в единослово жъ Карпъ Власенко закрав двѣ соснѣ одіє [?] бортніє жъ его мл. пна Рост-

ковського¹-и своѣ знамя вотчиньскіе положил на оних, а тамъ вилючивъ єдинним Карпъ Уласенко, почаль і зразу просити пред урядом єго мл. п. Ростковско-го¹ и виклад правний копъ шесть єго мл. вернулъ^є, а особливо «вину панскую» добродѣви, єго мл. пану полковникови заплатил^к. Впред за если би тот же Карпъ Власенко в деревѣ бортном в грунтѣ єго мл. пна Ростковского же мѣль якую учинити шкоду², а доведетъ тоє на єго слушне через ѡтчичов посторонних, то якъ злочинцю ведлюгъ права будє каран и «винѣ панской», тоєст утраченія всеѣ худоби подпадати маєть. Писано в Покошичах року, мсця и дня виш писаннаго.

Марциян Половецкий, атаман городовий чернѣговский, Никифор Данилов, писар [...], Никифор Савенко, сотникъ понорницкий, Кирило Радченко, атаман
покошицкий

Помітка: 30 зв. Випис з декрету того, который видано з ураду и права Марци[ном] Половецким, атаманом городовим чернѣговским, висланным ѡт боку єго жс, пна полковника чернѣговского, виданий єго жс млсти пану Івану Ростковскому.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 30–30 зв. Оригінал.

№ 2

1720 р., грудня 15. – Свідчення Луцка Івенка з підтвердженням належності двох бртних сосен Федору Проскурненку

27 Року 720 мсця декаврия 15 числа

Свѣдительство Луцка Івенка, стороны ѡтчини бортной проскурновьской, котарая [!] ѡтчина била за покойним небожчикомъ пном Ростковским, ротмистром корогви надворной регментарскои, тут же я сажителствую, виш мянованный Луцко под сумленємъ бши своєя, пред єго млстю пном Маѣзимом Долѣнским, державъцою покошицким^а, и ниже мянованными урадомъ, которую ѡтчину ходилєм [...] за покойного Ростовьского, же власний єсть сосни двѣ бортниє Проскурненкови, за которіє Проскурненка стремглав вѣшано на вербѣ и зъначно витрепано киями, и казано єму щєкати по пуд лавичу, аки псу. А ѡвиє [?] сосни стоят: єдна прозиваемая Суховєршъ у Кошєрского рову, на которую бил судя ѡт пна висланнаго Половецкаго, и изъ суду єго виданный лист єст; другая, стоячая вѣ Людухи, и ѡвиє [?] сосни власніє дѣдизниє Проскурненкови суть, на которіє то виш мянованниє дерева я, виш минований Луцко, готовъ присягнути. Що теж для лутшой вѣри и певности сіє моє свѣдительство даю потребоуючой сторонѣ у каждого суду и права при врадѣ покошицкомъ, іменно Пилипу Федосєнку^б, атаману в тот час будучому Степану Пузину^в, Кирилу Давиденку^г, Опанасу Пусю, Яцку Гончару и при иних многихъ людєх зацних и вѣри годних.

Івань Кондратович, дяк в тот часъ будучий покошицкий, сіє свѣдительство
писаль

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 27. Оригінал.

¹ Написано вздовж аркуша на лівій стороні документа.

² Написано над рядком.

№ 3

1721 р., березня 29. – Відкритий лист гетьмана Івана Скоропадського козакам с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку Карпу Власенку і Пилипу Федосенку з вимогою на другий тиждень після свята Воскресіння Христового прибути до Глухова для слухання справи за позовом на них односельця, козака Федора Проскурненка

26 Его царского пресвѣтлого величества Войскъ Запорозких гетьман Івань Скоропадский^а

Вамъ, Карпу Уласенку и Филипу Федосенку¹, жителямъ и козакамъ покошицкимъ, чрезъ сеи ншъ одкритий листъ нехай будетъ вѣдомо. Ижъ подалъ намъ суплѣку Хведор Кириловичъ Проскуренко, жител и козакъ тамошний, з ревнихъ своихъ плачев ускаржаючися на вас в тотъ способъ, что ви его, Хведора, за спроданіе власнихъ, ему позосталихъ кгрунтовъ и бортной отчини, которой онъ осиротѣвши по отцу и матцѣ своєї не могъ при собѣ задержати з тихъ мѣр, что многіе долги родичами его жъ зятягненіе треба било кредиторамъ виплачовати, мусѣль Тимоху Зѣмѣ во вѣчноє владѣніе оніе кгрунта продажею завести самоволне. И напрасно обвинивши, первей якъ злочинцу на вербѣ стромыглавъ повѣсивши, чрезъ двѣ годинѣ его мордовали, а потимъ знявши з верби, киями погардъ оного при народне били. А зверхъ того, гоняючи по под лавами, велѣли ему, яко псу щекати, що он принужден будучи вашимъ мордевствомъ мусѣвъ тое учинити, от якого вашого убѣгши сюда в Глуховъ тиранского побою, просиль в насъ суда. Теди ми, яко не помалу если сие такъ есть, удивляемъся безчеловѣчнимъ вашимъ поступкомъ и неслиханному з самоволной продерзости мордевству, такъ чрезъ сей нашъ позовний листъ^б грозно приказуемъ, абисте по наступуючихъ дасть Бгъ дочекати Воскресенскихъ святъ второй неделѣ^в, для очной з суплѣкоючимъ росправи приехали сюда, в Глухов, перед судъ нашъ войсковий Енералний^г. А если бисте од назначенного термину ухибили, то знатного неувотдете наказаня декляруемъ. Данъ з Глухова 29 марта року 1721.

З вишь менованний гетман рукою власною

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 26. Оригінал.

Опубліковано: Мицик Ю. 3 документації гетьмана Івана Скоропадського / *Сіверянський літопис*. 1998. № 6. С. 70; Сіверщина гетьманських часів / Уп. о. Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ: Логос, 2020. Т. 2. Перша чверть XVIII ст. С. 215–216.

№ 4

1721 р., червня 28. – Свідчення Кирила Каши, Сахуна Ющенко, Якима Хлоп'яницького і Івана Скорчива про знущання над Федором Проскурненком та Матвієм Лебідченком

20 Року 1721 іюня 28

На прошеніє розиску Феѣдора Проскурненка, прибувшими сторони Кирило Каша^а, лузицкіи жител, і Сахун Юсщєнко, жител хомєнскіи, Хлопяницькій Якимъ, Иван Скорчив, жители хомєцкіи, прибувши в село Покошичи пред у¹рад тамошніи, когда розискъ чинилсѣ^б за вотчину 1721 году изъ Карпом Уласенкомъ, і мордовано ихъ и вѣшено на бербу [!] без битности нашой². Пре то ми, виши помяненніи особи, питалися пред паномъ сотникомъ понурцкімъ и пред урадомъ тамъ тамошнімъ, изъ якого виражаючи суду і права вишали ихъ, і Марко Шѣвченко, жител крпоковски, свѣдителствовал, якоби за повеленіємъ его милости пана Никифора, сотника понурницького, силою изгнали на вербу Марка Шѣвченка, а

¹ Виправлено з Федоренку.

² Далі закреслено пански.

³ Написано над рядком.

Марко излѣзь из верби. И Карпъ Уласенко сило робив, а Михаль Коваленко^{3в} за ноги бравъ, а Стефан Коваленко^г побѣгши до сотника питатися², чи вишати Проскурненка, и пан сотникъ не велѣл вишати. Гди прибѣг от сотника Стефан Коваленко, ажъ Карпъ и повѣсил Проскурненка на вербу, а сторони при томъ часѣ не були. І атаман покошицкій въ тимъ незнаеть, що они тепер скидаються на атамана, бо атаман готового слухал, а они себѣ сами право чинили. И знявѣши из верби киями били, и ганял под пуд лавичу Федора Проскурненка, и велѣл щекати Карпъ Уласенко, и витял Карпъ ногою Федора Проскурненка, а асавуль за тоє, що ганял, под пудла [...] копѣику, и того времени не бул атаманъ при томъ часѣ. И Матвѣя Лебѣдченка також стремглав зависивши, въ задокъ вихвостали дубцами, от якого то побою ми, виш писаннѣ особи, волнимъ чинимъ атамана покошицкогго и сторонъ тих, але чинилос по совѣту Карпа и Михалья, и силою приганял Михал Коваленко Ивана Кириленка^г, жеби бил и за тоє двучи ударил киемъ Ивана Кириленка, жеби добре бил, в том сам свѣдѣтельствуєт. Туже сїи позовъ зачался впрѣд ис Карпа Уласенка. На том ми свѣдѣтельствуємъ више писаннїє особи.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 20. Оригінал.

№ 5

1723 р., лютого 11. Шабалтасівка. – Розиск слідчих Кирила Кваші, Івана та Якова Скочків, здійснений на прохання сотника Понорницької сотні Чернігівського полку Тихона Никифоровича у справі за позовом козака с. Покошичі Федора Проскурненка на односельця Карпа Власенка за незаконно присвоєні бортні дерева

23 Року 1723 февѣрала 11 дня

Прѣдо мною Тихономъ Никифоровичемъ^а, сотникомъ понорницькимъ, и при иному товариству сотнѣ Понорницькой, нижей сего описанному, ставѣши пред нами Федоръ Проскурня, козакъ сотнѣ Понорницькой, а жител покошицкій, которий заносилъ жалобу велможному добродѣви, его млсти пну полковъниковѣ чернѣговѣскому и наказному гетману^б, на Карпа Уласенка, козака и жителя тож покошицкогго, за бортное дерево, отколь винест поважный лист панский, аби Проскурненка Карпъ Уласенко во всемъ погодилъ и утрату его роненную въ суду Енералного, яко въ прочїих судахъ нагородил. Прѣ то по вдобранїю листа панского, призвавши пред себе Уласенка казалъ ему по листу панѣскомъ погодити Проскурню во всемъ и утрату его роненную повернути. Тѣди онъ, ставѣши пред нами просил нас, аби зисканы булы сторони з инихъ сѣлъ для розсмотренїя сущой правды, «и ежели винайдѣтся на мнѣ вина по разсмотренїю сторон, то повинен буду во всемъ Проскурню погодит и утрату нагородити». Тѣди на прошенїє Карпа Уласенка, посилалемъ до пна старости авѣдѣвского и ховѣменского, просячи на тот розискъ вотчичовъ, якие на прошенїє прибили до нас, именно Кирило Кваша, жител лузицкій, Иванъ и Якимъ прозиваємиє Скочки, жителѣ ховѣменские. И за прибитемъ тих сторон, ставѣши пред нами Проскурня и Уласенко просилы оных до сосни тоєй, за якую они завод имѣют, на яке прошенїє поехавѣши виш писаннїє сторони до сосны, стоячой урочищемъ к Лощенскому шляху по уз Грижину ниву, где от нас посланны булы Грицко Пѣняженко и Грицко Малый и обѣ сторони заводнїє Проскурня и Уласенко, смотрили оной кому принадлежит, а когда возвратилися оттол сторони, презентовалы намъ, иж смотрили тоєй заводной сосни, то винайшлы старое зѣнамя Проскурнино, яке скарано абухомъ и наложено на немъ новое, Карпѣчино, якою сосною из пчоломи от давнїих лѣтъ владѣет Карпъ Уласенко. Якое слово вислухавѣши виш писаннїихъ сторон, казалисмо записати. Туже стоячи Пилипъ Федосенко, з

³ Далі закреслено а Михал.

роднихъ брат Карповъ, який в листѣ панскомъ виражень, вчинивши помеж собою сварку за тую ж вотчину, и в томъ посварѣ Пилипъ Федосенко говорит на Карпа Уласенка: «Ти злодѣй чужие сосни позакрадал, а на подѣлъ мнѣ // 23 зв. мнѣ даль», и взявши его, Карпа, хуткою за шию водиль по свѣтлицѣ мовячи, что «тобѣ достойно сило зложит и виселницѣ не увойти». Якое ми почувѣши слово ѿ Пилипа Федосенка, казалисмо записат[и] при Семену Пѣнязю^в, атаману шабалтасовѣскому, Исаю Потапенк[у]^г, Ивану Авѣдѣнку^д, Карпу Потапенку^а, козаках и жителях шабалтасовских, при Корнѣю Зимѣ, Климу Левоненку, козаках и жителях покошицких, и иных та тот часъ немало будучих. Дѣялося року и дня виш писанного.

Потимъ, на другий день 12 числа Карпъ Уласенко видячи себѣ извиного ѿ сторонъ, просил на усмотреніе покошицких вотчичавъ, именно Кирила Гарасименка^е, Федора Мовчана, Грицка Шавѣлча, Павѣла Шавѣлченка, Бориса Бруенка, Якова Вовка, Степана Коваленка до тоєи ж со[сни] асмотрючи, тѣди когда возвратилися ѿтоль, то спрошовалы оних[ъ], чиє єст зѣнамя, и они сказалы, что Уласенково: «тільки тен єдин Проскур[нѣ] старый, и тот збито абухомъ, и ми того не вѣдаємъ хто его ско[ил]». Якое их свѣдѣтельство вотчичовъ покошицких вислухавѣши, казали записати при тих же людяхъ више описанныхъ. Пред тим же товари[ст]вомъ покошицкими ставѣши Пилип Федосенко повторе говорит на [...], что «ти злодѣй, когда заводил єси мене до дерева, то казал мнѣ тни [...] накладати на соснахъ, только не казал чиє дерево», и покилко крот назив[ал] его злодѣемъ. Тѣди Карпъ против него жадного ѿмвѣту не вчинил, якое пов[є]рителное слово вислухавѣши ѿ Пилипа Федосенка, записали при вѣс[єхъ] вишше писанныхъ асобахъ. Дѣялос року, мсця и дня виш изображенного въ Шабалтасовѣцѣ.

Кирило Кваша, жител луизцкий, Иван и Якимъ Скочки, жителъ ховѣменские, яко неумѣтние писанія Бжественого, подписуємъ крести своїми
руками + + +

Тихон Никифорович, сотникъ понорницкий

Помітка: 24 Сей завод на третій тижден Великого поста ѿкладається, на який термѣнь обѣ стороны пред суд войсковий Енеральный со всѣми свѣдками когда станут, точки крайнего правлено будѣт. 1723 року 19 февр.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 23–24. Оригінал.

№ 6

1723 р., грудня 30. Хомви – Шабалтасівка. – Свідчення слідчих Якіма Ситниченка і Кирила Кваші, які підтвердили належність бортної сосни поблизу Лиценського шляху Федору Проскурненку

22 Ми, нижей подписанніи сторони, именѣно Якимъ Ситнченко [!], Исаковъ синь, и Кирило, прозиваемий Кваша, жителъ лужицький, даємо сиє виверіє Федору Проскурненку о такомъ то способѣ, же сосна бортная Феодора Поскуренькова, жителя покошицкого, стоячая близко шляхъ Лисценського уз ниву Рижину, а Карпъ Уласенко, жителъ поношицкий [!], виправиль писмо ложное у Чернѣгови, которого ми не знаємъ и не вѣдаємъ. А ми, якъ признавали будучи на розиску сосни и на судѣ Енаральномъ в Глуховѣ, такъ и теперъ признаємъ, же сосна бортная Феодора Проскуренькава, а Карпъ Уласенко бортнюю сосну украдь Федорову Проскуренькову. Дѣялося в Ховмахъ при людяхъ зацнихъ и вѣри годнихъ: при войту Карпу Яловенку и при Прокопу Божку, и прочийхъ людяхъ, на тотъ часъ будучихъ. Дѣялося року 1723 мця декаврия 30 дня.

Якое то свѣдѣтельство¹ прдомною [!] дѣялося и в Сабалтисовѣ пред сотникомъ наказнимъ Семеномъ Пѣняземъ, сотникомъ наказнимъ. Тое жъ то обьявлен-

¹ Далі закреслено при мнє.

но було свѣдѣтельство до мене ис Ховмовъ, же то истинное свѣдѣтельство виписано в Ховмахъ да ко мнѣ прислано. А я для стовѣрїя велѣлемъ писареви на той же челомбитной руку подписать мою.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 22. Оригінал.

(Далі буде)

Синяк Іван Леонідович – старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актовї археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Syniak Ivan L. – senior researcher, candidate of historical sciences, senior researcher of act archaeography department of M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies National academy of Science. (4 Triochsviaty-tel's'ka Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: syniak_il@ukr.net

Дата подання: 26 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Синяк, І. «Били смертнимъ боемъ, и на вербѣ вѣшали стремглавъ, и велѣли щекати аки псу по подѣ ихъ ногами»: документи судової справи козака Федора Проскурненка (Частина перша). *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 4–13. DOI: 10.5281/zenodo.5421046.

Цитування за стандартом APA

Syniak, I. (2021). *Vyly smertnymъ боемъ, y na verbѣ vishaly stremhlyavъ, y velѣly shchekaty aku psu po podѣ ykhъ nohamy*: dokumenty sudovoi spravy kozaka Fedora Proskurnenka (Chastyна persha) [«They beat me to death, hung upside down on a willow tree, forced me to caress like a dog under feet»: documents of court case of cossak Feodor Proskurnenko (part 1)]. *Siverianskyi litopys –Siverian chronicle*, 4, 4–13. DOI: 10.5281/zenodo.5421046.

Ірина Петренко

ДВОЄЖЕНСТВО У ГЕТЬМАНЩИНІ XVIII СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.5202960

© І. Петренко, 2021. СС BY 4.0

Мета наукової розвідки полягає в дослідженні ігнорування православним населенням такої законної перешкоди для укладання нового шлюбу, як існування попереднього, законного, тобто багатощлюбності, у демонстрації ролі священників у освяченні подібних союзів. **Наукова новизна** полягає в здійсненому вперше комплексному аналізі публікацій та запровадженні до наукового обігу нововиявлених архівних матеріалів фонду Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Проаналізувавши справи, доходимо висновку, що миряни часто порушували шлюбно-сімейні приписи, зважаючи на пособництво у цьому питанні парафіяльного священника, який часто закривав очі, маючи зиск із порушників.

При підготовці публікації автор використав загальнонаукові **методи** історичного дослідження.

Проаналізувавши випадки тривалої відсутності одного з подружжя як привід до розлучення, ми можемо зробити такі **висновки**: згідно з церковними приписами, подавати заяву про можливість знову укласти шлюб можна було через п'ять років після зникнення особи; тривала відсутність одного з подружжя (чоловіка чи дружини) була одним із основних приводів для розлучення і повторного одруження особи; тривалу відсутність чоловіка або жінки пояснювали розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо; не слід відкидати й того, що чоловік і жінка могли проживати разом, не просячи дозволу на вінчання від духовної влади. Для того, щоб анулювати перший шлюб і отримати право на повторне одруження, в духовне правління потрібно було надати покази свідків або родичів, котрі б підтвердили факт відсутності особи протягом певного часу; підтвердження від парафіяльного священника; докази того, що покинута особа ніяк не провокувала іншу на втечу, а за відсутності одного з подружжя інша вела добропорядне життя.

Ключові слова: духовні суди, шлюбно-сімейні відносини, розлучення, двоєженство.

Стрімкий розвиток досліджень з історії шлюбу, родини та пов'язаних із ними інших сфер приватного життя, який пережила західна історична наука в останні півстоліття, певною мірою торкнувся історіографії України. Слід зазначити, що сім'я є тим мікрокосмом кожного соціуму, в якому найвиразніше виявляються міжстатеві стосунки. Ця проблема надзвичайно актуальна для вітчизняної науки, адже шлюбно-сімейні відносини ранньомодерного суспільства майже не досліджували.

Двоєженство серед мешканців Гетьманщини XVIII ст. належить до маловивчених проблем. Однак деякі аспекти визначеної теми знайшли своє відображення у роботах дослідників. Серед дореволюційних розвідок зазначимо праці відомого історика і правознавця М.Ф. Владимирського-Буданова, який аналізує законодавче регулювання шлюбно-сімейних відносин¹. Дослідженню шлюбно-сімейних відносин в Україні протягом XVIII ст. присвячено ряд робіт відомого укра-

¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 640 с.

їнського етнографа та історика О.І. Левицького. Він одним із перших серед вітчизняних науковців присвятив розгляду окремих аспектів цієї проблеми ряд своїх праць². Певні аспекти зазначеної проблеми зачіпав у своїх розвідках І.О. Сердюк³.

Однак слід зазначити, що недостатньо вивченими є такі аспекти загальної проблеми, як дослідження діяльності духовних судів з питань розгляду незаконних шлюбів православного населення Гетьманщини XVIII ст. – часу інтенсивних соціальних змін, утвердження нового способу життя. Однією із найскладніших сторінок української історії є відносини соціуму та державної влади, імперського центру та консервативної околиці, творення різного типу культур, складні діалоги та конфлікти.

Метою статті є дослідити ігнорування православним населенням такої законної перешкоди для укладання нового шлюбу, як існування попереднього, законного, тобто багатшлюбність, показати роль священників у освяченні подібних союзів.

У XVIII ст. існували такі умови для законності шлюбу: взаємна згода; фізична і духовна здатність до подружнього життя (вік чоловіка і дружини, відсутність розумових хвороб тощо); відсутність попереднього, не розірваного шлюбу; заборонялося укладання четвертого шлюбу; судова заборона вступати у шлюб; ченцям і священнослужителям заборонялося одружуватися; сповідування спільної релігії нареченими; дозвіл батьків або опікунів, начальства (для військових); спорідненість або свояцтво, духовна спорідненість між усиновленими дітьми і опікунами.

Життя православних мирян завжди було тісно пов'язане з Церквою: хрещення, вінчання і відспівування; сімейне життя, розлучення, виховання і навчання дітей, розв'язання суперечок і судові позови тощо. Останні, як правило, вирішували духовні правління – місцевий колегіальний церковний судово-адміністративний орган, підвідомчий єпархіальному архієрею і духовній консисторії. До компетенції духовних правлінь як нижчої інстанції духовного суду відносився розгляд справ: богохульних, єретичних, про розкольників, розірвання і насильні шлюби тощо.

В архівних документах духовних правлінь і консисторій збереглося чимало справ, у яких ідеться про багатшлюбність – двоєженство і двоємужжя. Ці неопубліковані джерела містять важливу інформацію про конфліктні моменти життя людей, які виявлялися в судових колізіях. На основі цих документів маємо змогу зробити висновки про законслухняність або незаконслухняність, релігійність, особливості суспільної поведінки, щоденне життя людей XVIII ст.

Перш ніж перейти до характеристики справ про багатшлюбність, слід з'ясувати канонічну складову цього явища. Судові рішення, що виносили в таких справах, ґрунтувалися на правилах святого Василя Великого і VI вселенського собору. Згідно з церковними приписами, християнський шлюб є позитивним союзом одного чоловіка й однієї жінки. Відтак інший шлюб, при існуванні першого, законно не розірваного, автоматично скасовували.

² Левицький О. Невінчані шлюби на Україні. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. 1909. Книга III. С. 98–107; Левицький О. Очерк народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. *Киевская старина*. 1901. № 1. С. 1–36; Левицький О. По судах Гетьманщини. Харків: Рух, 1930. 256 с.; Левицький О. Про шлюб на Україні-Русі в XVI–XVII ст. Львів: З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка, 1906. 62 с.

³ Сердюк І.О. Повторні шлюби в Гетьманщині у другій половині XVIII ст. (за даними метричної книги Христорождественської церкви містечка Ярьськи Миргородського полку). *Краєзнавство*. Київ, 2010. Ч. 3–4. С. 47–55; Сердюк І.О. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2010. Вип. 9. С. 56–66.

Звичаєве право суворо карало за багатошлюбність. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. призначали «казнь тем, которые оставя своих супругов, с другими браком сочетаются»⁴.

30 березня 1716 р. Петро I у 171 і 172 артикулі Військового статуту ухвалив: «кто при живой жене на другой сочетается браком, и таким образом будет иметь две жены, тот подвергается суду по церковным правилам. А ежели супруг, или хотя супруга к тому обмануты, в супружество вступит с тем, кто же женат, оный от всякого наказания уволен, и в прежней чести и достоинстве содержим будет»⁵. За двоєженство імператор встановлював найвищу міру покарання – страту через відсічення голови⁶.

Згідно з церковними правилами, покинута особа мала право укласти новий шлюб через п'ять років після втечі другої половини подружжя. Цей термін вважали достатнім для того, що ймовірність повернення зниклої половини подружжя буде мінімальною.

У збережених справах архівних фондів міститься чимало справ, у яких приводом до розлучення подружжя є одруження особи при існуванні першого законного, не розірваного шлюбу. Двошлюбність була поширеним явищем. Дружини роками жили в розлуці з чоловіками. Різне місце проживання, у принципі заборонене законом, призводило до того, що подружжя не мало будь-яких звісток одне про одного.

У другій половині XVIII ст., а особливо до остаточного запровадження імператрицею Катериною II кріпацтва, переходи селян були частими. Щоб заробити якийсь гроші, вони йшли в найми, шукали тимчасових підробітків тощо. Ініціаторами вінчання були і поміщики, яким належали селяни.

Багатошлюбність поширювалась і серед козацького стану. Незаможне населення приваблював південний регіон, де була козацька вольниця – Січ, а також засновували й розбудовували нові міста, вели інтенсивне будівництво, існувала потреба в робочих руках. Тимчасові заробітчани, обжившись у новому регіоні, не поспішали повертатися до рідних домівок. На новому місці вони будували житло, створювали нові сім'ї, народжували дітей, тобто назавжди поривали з минулим. З'ясувати такі обставини заздалегідь, особливо, якщо особи, які повторно брали шлюб, приховували їх, священно- і церковнослужителям було важко.

Світська і духовна влади всіляко боролися з двоєженством і двоємужжям. Указом імператриці Катерини II у 1790 р. священно- і церковнослужителям «повелено жен, коих мужья безвестно отлучились, отнюдь собою не венчать; а буди где таковые окажутся, о том немедленно в оную духовную дикастерию доносить, и ожидать о том резолюций в чем и прописками священно- и церковнослужители обязаны»⁷.

Двоємужниця і двоєженців повертали до першого законного чоловіка або дружини, якщо покинута особа була ні в чому не винною і не заперечувала, тобто погоджувалася на відновлення подружнього життя. Винні ж підлягали, за церковними правилами, семирічній епитимії. Утім, на практиці траплялося, що епитимію заміняли тілесним покаранням, адже селяни, зайняті виконанням тяжкої чорної роботи, не мали можливості виконувати тривалу церковну спокуту і бути відірваними від господарства. Чоловіків били батогами, а жінок, зважаючи на їхню слабку стать, – різками.

Особи, які одружилися з тими, хто вже перебував у законному подружньому житті і приховував цей факт, переважно отримували право на укладання но-

⁴ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / [За ред. О.М. Мироненко]. Київ: Книга, 1997. С. 415.

⁵ Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. Собрание первое. Т. V. № 3006.

⁶ Военные уставы Петра Великого / Под ред. проф. Н.Л. Рубинштейна. Москва: Изд-во Государственной Библиотеки СССР, 1946. С. 78.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 3.

вого шлюбу з вільною особою. Однак у Білгородській єпархії і їх, як грішників, піддавали очищувальній єпитимії⁸.

Справи про припинення шлюбу, укладеного при житті законного чоловіка або дружини, розпочинались після прохання одного з подружжя або духовною владою. Тож приводами до початку розгляду справ були донесення від ображеної (покинутої) особи, членів причту, в парафії яких виявилися двоєженці, заяви церковно-адміністративних органів.

У категорію «двоєженців» потрапляли чоловіки, які одружилися, вважаючи, що перша дружина померла, або ті, що втекли від дружин, приховали свій шлюб і створили іншу сім'ю. Фонди духовних судів містять чимало справ про цей привід для розлучення подружжя. Виявивши і проаналізувавши їх, маємо змогу скласти враження про причини і наслідки двоєженства в повсякденних практиках соціуму XVIII ст.

У 1746 р. у Переяслав-Бориспільській духовній консисторії розглядали справу про складні сімейні стосунки мешканця м. Гельмязів Григорія Степаненка. Ще в підлітковому віці він подався на правий берег Дніпра вчитися на ткача. У 1742 р. одружився з Марією, яка, проживши у шлюбі з Григорієм 12 тижнів, утекла. Чоловік відшукав її в селі під м. Чигирином. У подружжя народився син. Проте жінка, за словами Григорія, «весьма к нему неприязненна»⁹. Тож він залишив Марію і повернувся до Гельмязова, де одружився з Ганною. Згодом у них народилося двоє дітей.

У консисторії, розглянувши справу і ретельно проаналізувавши всі подробиці сімейного життя Григорія, ухвалили рішення про розлучення його з Ганною.

15 червня 1760 р. мешканця с. Москалівка Костянтинівської сотні Лубенського полку Григорія Кравця у Київській духовній консисторії звинуватили у двоєженстві. У 1759 р. чоловік одружився з Іриною Николихою, а потім з невідомих причин покинув дім. Його теща Уляна, пішовши в Київ на прощу, несподівано побачила там Григорія, одруженого з місцевою жителькою Мотроною. Жінка повідомила, що її зять уже має другу сім'ю і, звернувшись до митрополита Арсенія Могиляньського, просила примусити Григорія жити з її дочкою, його першою дружиною¹⁰.

На суді чоловік виправдовувався, що «прожив три недели, он оставя жену свою Ирину по тому резону, что якобы он Григорий с нею Ириною за молодость ея лет в сожитии бать крайне не в состоянии, принужден был тайным образом с нею расстаться»¹¹. Залишивши сім'ю, мандрував різними місцями, зрештою оселився в кравця Никифора в Києві, який і засватав за нього свою племінницю Мотрону.

Друга теща Григорія сказала, що зять не повідомив їй і дочці про те, що вже мав сім'ю. Крім того, у подружньому житті чоловік повадився погано, бив дружину. Однак справа залишилася невирішеною.

У 1761 р. у Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію надійшло повідомлення від Євдокії Конвісарки про двоєженство її чоловіка Захара і висвячення його в сан священника. Як свідчать подробиці справи, чоловік залишив дружину п'ять років тому, сказавши, що йде в монастир, де прийме чернецтво. Однак, коли одного разу Євдокія була на прощі, вона випадково побачила Захара, який служив священником під ім'ям Йосип у с. Хоружовому на Лубенщині¹².

⁸ Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских*. 1887. Книга II. С. 7–8.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 990. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 2.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 155. Спр. 20. Арк. 73 зв.

¹¹ Там само. Арк. 30.

¹² ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 361. Арк. 4.

Викритий двоєженець погрожував жінці, аби вона не надавала цьому розголосу. На жаль, розгляд справи в консисторійному суді не завершили.

У 1764 р. селянин Кирило Антипов, який прийшов на Переяславщину з с. Бовикиного Хотунської волості Московської губернії, виявив бажання одружитися з послушницею Золотоніського монастиря Євдокією. Однак з'ясувалося, що в нього є законна дружина. Стало відомо це від селянина, колишнього Кирилового односельця Ісая Іванова. Священник Василь Петранович, який вінчав пару, заявив, що «оной Антипов сказав йому священнику, что у него еще не было и теперь не имеется жены», крім того, «яго его (Кирила Антипова. – І. П.) он священник и не спрашивал»¹³.

На духовному суді Кирило визнав, що мав першу дружину, але виправдовувався тим, що одружився 15-літнім, був сиротою. Через півтора року подружнього життя пішов на заробітки в Москву, повернувшись додому, жінку не застав, бо вона втекла. Чоловік ходив на заробітки до різних міст, зрештою довідався, що його дружина жила в Москві, де чинила перелюб і пиячила, а згодом була вбита.

Уподобавши собі послушницю Золотоніського жіночого монастиря Євдокію, Кирило просив у настоятельки дозволу одружитися з Євдокією. Ігуменя заявила, що потрібно отримати благословення в батька нареченої Матвія Олєфіренка¹⁴. Отримавши дозвіл і заплативши квит, пара повінчалася. Переяслав-Бориспільська духовна консисторія ухвалила рішення: Кирило мав піти в монастир.

18 січня 1782 р. Київська духовна консисторія прийняла до розгляду справу про двоєженство столяра київського арсеналу Івана Позняка. Його перша дружина Феодосія повідомила про це в 1780 р. На допиті чоловік свідчив, що після весілля перша дружина прожила з ним три місяці, а потім утекла до матері. У 1770 р. Іван переїхав до Києва, де зустрів Параску, мешканку с. Пирогово. Чоловік, приховавши свій сімейний стан, одружився з нею. Свій учинок Іван пояснив тим, що під час вінчання священник не запитував про родинне становище, а поручитель – столяр Дмитро Степанов – дав неправдиві свідчення. Подружжя народило шестеро дітей, із яких п'ятеро померло. Перша Іванова дружина запевняла, що не кидала його і не тікала до матері, бо у них були діти (померли малолітніми). Чоловік, навпаки, запевняв, що Феодосія «без малейшей причины, единственно по своей развратности, пожив с ним только до трех месяцев, находилась в побегах лет с двенадцать»¹⁵.

Він розшукував дружину, повертав, але вона знову тікала. На момент розгляду справи Феодосія знову втекла. На жаль, справа повністю не збереглася, і ми не знаємо, чим вона закінчилася.

Ще одним приводом для двоєженства чоловіка була хвороба дружини, що лише в рідкісних випадках призводило до розлучення, адже, згідно з церковними канонами, подружжя мало разом переносити всі нещастя. Однак на практиці не завжди чоловіки виявляли готовність жити з хворою дружиною. Так, у 1751 р. в Чернігівській духовній консисторії розглядали справу про двоєженство мешканця с. Хіляниці Чернігівського полку Якова Дмитрієва. У м. Сосниця він навчався гончарного ремесла, потім повернувся додому й почав працювати майстром із виготовлення горщиків. Почувши, що в козака Андрія Глобитченка є дочка на виданні Тетяна, Яків домовився з майбутнім тестем і 18-літнім одружився в 1741 р. У шлюбі подружжя прожило два роки, народило дитину. Згодом Андрій помітив у жінки «падучую черную болезнь и отошел в Киев по обещанию его для поклонения святым местам, пристал к жителю киевскому гончару Федору Щербине за работника»¹⁶.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 468. Арк. 8, 11.

¹⁴ Там само. Арк. 10 зв.

¹⁵ ЦДІАК України. Ф. 127. Оп. 176. Спр. 5. Арк. 23.

¹⁶ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 9 зв.

Чоловік чесно зізнався, що має законну дружину, хвору на епілепсію. У Федора Щербини він прожив близько 20 тижнів. Майстер запропонував Андрієві одружитися з його племінницею, вдовою Марією Плясуною. Вінчав пару священник Павло Лобок у 1744 р. Глобитченко приховав від панотця те, що вже був одружений. Три роки подружжя прожило разом, потім Андрій повернувся до Тяни. На духовному суді Марія запевняла, що не знала про те, що в чоловіка була перша законна дружина¹⁷. На жаль, остаточне рішення консисторії у справі не збереглося.

Полон, участь у військових кампаніях, походах, рекрутчина були мотивами тривалої відсутності чоловіка вдома. Такі обставини призводили до того, що він заводив нову сім'ю або покинута дружина, втративши надію на його повернення, пробувала вийти заміж удруге. Так, у 1753 р. в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії розглядали справу про двоєженця Івана Кравця, якого із «мнимою своєю женою» доставили для покарання¹⁸. З'ясувалося, що чоловік народився в м. Боброво у козацькій сім'ї, служив у Полтавському полку, мав дружину Марію. Потім потрапив у полон до татар, звідти через два роки втік, оселився у м. Єреміївка. Кравець 11 років не бачив своєї дружини, тому й вирішив одружитися вдруге. Консисторія ухвалила рішення: на Івана і його другу дружину накласти епитимію, а Марії дозволити видати «венечную пам'ять» і знову вийти заміж¹⁹.

Бувало, що й жінки потрапляли в полон, а чоловіки, вважаючи їх померлими, створювали нову родину. 1 лютого 1755 р. у Синоді розглядали справу за поданням Марії Сердюкової з проханням відшукати її чоловіка сотника Глинської сотні Лубенського полку Антона Крижанівського. Виявилось, що жінка вийшла заміж 24 роки тому, 8 років прожила в шлюбі в м. Городище Миргородського полку. У 1738 р. під час татарського нападу Марія потрапила в полон, де й перебувала 16 років²⁰. Випадково зустрівши односельця, купця Правдивцева, жінка просила переказати чоловікові, щоб той викупив її. Однак земляк повідомив, що Антон мешкав у м. Ромни, де мав іншу дружину і 5 дітей.

Згодом Марію Сердюкову визволили з полону, але вона була вже немічною і хворою. Тому жінка просила духовну владу дозволити доживати віку в монастирі. Її бажання задовольнили: Марія стала черницею Київського Вознесенського Флорівського жіночого монастиря.

Потреба заробити кошти, промисли, робота в наймах, перехід у слободи також були причинами відсутності чоловіка. Оселившись на новому місці, завівши господарство, він не поспішав повертатися додому, а там створював нову родину. У 1761 р. Переяслав-Бориспільська духовна консисторія розглядала справу про двошлюбність мешканця с. Хоцок Переяславської протопопії Потапа Доценка. П'ять років тому чоловік пішов на заробітки, там і одружився вдруге. Другій дружині він не зізнався, що має родину. Консисторія присудила Потапові 7-літню епитимію, з якої один рік він мав перебувати в монастирі, а потім повернутися до першої дружини й жити з нею нерозлучно. Друга його дружина отримала право вдруге вийти заміж²¹.

Іноді до двоєженства призводило нещасливе подружнє життя, яке було наслідком насильного шлюбу. Зокрема, саме так пояснював свої вчинки мешканець м. Гельмязова Переяславського полку Антон Полторацький. Чоловік зазначав, що перша дружина Варвара, з якою він одружився в 1776 р. через примус батьків, утекла. Тож Антон повинчався вдруге з Параскою²². Коли про цей незаконний шлюб стало відомо в Переяславсько-Бориспільській духовній консисторії.

¹⁷ ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 662. Арк. 15.

¹⁸ Там само. Арк. 4.

¹⁹ Там само. Арк. 19.

²⁰ Российский государственный исторический архив. Ф. 796. Оп. 36. Д. 40. Л. 1.

²¹ ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 360. Арк. 59.

²² ЦДІАК України. Ф. 990. Оп. 1. Спр. 1161. Арк. 53.

рії, чоловік злякався покарання і втік із міста. Консисторія покарала священника, який вінчав двоєженця.

Отже, проаналізувавши випадки тривалої відсутності одного з подружжя як привід до розлучення, можемо зробити такі висновки: згідно з церковними приписами, подавати заяву про укладання нового шлюбу можна було через п'ять років після зникнення особи; тривала відсутність одного з подружжя (чоловіка чи дружини) була одним із основних приводів для розлучення і повторного одруження особи; тривалу відсутність чоловіка або жінки пояснювали розпусним життям, перелюбом, сварками, відходом на заробітки, військовою службою чоловіка тощо; не слід відкидати й того, що чоловік і жінка могли проживати разом, не просячи дозволу на вінчання від духовної влади. Для того, щоб анулювати перший шлюб і отримати право на повторне одруження, в духовне правління потрібно було надати покази свідків або родичів, які б підтвердили факт відсутності особи протягом певного часу; підтвердження від парафіяльного священника; докази того, що покинута особа ніяк не провокувала іншу на втечу, а за відсутності одного з подружжя інша вела добропорядне життя.

Перспективами подальших розвідок із цієї проблеми може бути дослідження умов і порядку укладання шлюбів, правове регулювання родинних відносин, суперечність між правом і традицією у сфері сімейних стосунків тощо.

References

Serdiuk, I. O. (2010). *Povturni shliuby v Hetmanshchyni u druhii polovyni XVIII st. (za danymy metrychnoi knyhy Khrestorozhdestvenskoi tserkvy mistechka Yaresky Myrhorodskoho polku)* [Remarriages in the Hetmanate in the second half of XVIII c. (according to the metric book of Khrestorozhdestvenskaya church in Yareski of Myrgorodskiy district)]. Kyiv, Ukraine.

Serdiuk, I. O. (2010). *Naseleennia litnoho viku u mistakh Hetmanshchyny (za danymy Rumiantsevskoho opysu 1765–1769 rr.)* [Elderly population in the cities of the Hetmanate (according to data of Rumianskiy description 1765–1769)]. Kyiv, Ukraine

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Полтавського університету економіки і торгівлі (вулиця Коваля, 3, м. Полтава, 36014, Україна).

Petrenko Iryna M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Social Sciences of Poltava University of Economics and Trade (3 Kovalya Street, Poltava, 36014, Ukraine).

E-mail: poonsku@ukr.net

BIGAMY IN THE HETMANATE OF THE XVIII CENTURY

The purpose of scientific research is to study the ignorance of the Orthodox population of such a legal obstacle to a new marriage as the existence of a previous, legal marriage, that is polygamy, and to show the role of priests in the consecration of such marriages. The scientific novelty lies in the first comprehensive analysis of publications and the introduction into scientific circulation of newly discovered archival materials of the Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv. After analyzing the cases, we came to the conclusion that the laity often violated the marriage-family regulations, due to the assistance of the parish priest, who often «closed his eyes», benefiting from the violators.

During the preparation of the article the author used general scientific methods of historical research.

Having analyzed the cases of prolonged absence of one of the spouses as a reason for divorce, we can draw the following conclusions: according to church regulations, it was possible to apply for the possibility of remarriage five years after the disappearance of the person; prolonged absence of one of the spouses (husband or

wife) was one of the main reasons for divorce and remarriage; the long absence of a man or a woman was explained by a debauched life, adultery, quarrels, coming out to make money, military service of a man, etc.; it should not be overlooked that a man and a woman could live together without asking permission from the spiritual authority for the wedding. In order to annul the first marriage and obtain the right to remarry, it must be testimonies from witnesses or relatives who would confirm the absence of the person for a certain period of time and these testimonies must be provided into spiritual administration; moreover, it must be confirmation from the parish priest and evidence that the abandoned person did not provoke the other to flee, and in the absence of one of the spouses, the other led a decent life.

Key words: spiritual courts, marital and family relations, divorce, bigamy.

Дата подання: 23 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петренко, І. Двоєженство у Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 14–21. DOI: 10.5281/zenodo.5202960.

Цитування за стандартом APA

Petrenko, I (2021). Dvoiezhenstvo u Hetmanshchyni XVIII st. [Bigamy in the Hetmanship of the XVIII century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 14–21. DOI: 10.5281/zenodo.5202960.

УДК 94(477.51):347. 23«16/18»

Руслана Огієвська

ВЛАСНІСТЬ РОДИНИ КОЧУБЕЇВ У БАТУРИНІ В XVII–XIX СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.5203198

© Р. Огієвська, 2021. CC BY 4.0

Метою дослідження є комплексний аналіз володінь родини Кочубеїв у Батурині, який буде здійснено на основі писемних джерел і дасть можливість встановити, чим володіли Кочубеї та що власне формувало заможність родини. Проаналізувати специфіку їх господарювання. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше систематизовано та проаналізовано історію володінь родини Кочубеїв у Батурині в XVII–XIX ст.; отримано нові дані щодо розмірів прибутків; уведено до наукового обігу інформацію з раніше невідомих документів. Використано загальнонаукові методи історичного дослідження.

Висновки: автором проаналізовано власність козацько-старшинської родини Кочубеїв на батуринській землі у володінні п'яти поколінь. Простежено шляхи надходження маєтностей. На основі писемних джерел установлено, що перші маєтності в Батурині придбав та отримав на ранг від гетьмана Івана Мазепи генеральний писар, а згодом генеральний суддя Василь Леонтійович Кочубей. Надбані Василем Кочубеєм володіння в подальшому закріпилися за родиною – дружиною та двома синами, примножувались і передавались у спадок або були подаровані. Проаналізовано специфіку господарювання родини Кочубеїв у Батурині. Здебільшого вони займалися тут землеробством та тваринництвом, що підтверджує наявність значних площ сінокосів. Ліс та пасіка виконували в господарстві допоміжну роль. Автором визначено рівень достатку родини Кочубеїв. Дослідження дало можливість установити, що основний прибуток на батуринській землі Кочубеї отримували від млинарського промислу, який забезпечував високий матеріальний стан родини. У зв'язку із браком писемних джерел ця тема не розкрита в повному обсязі й потребує подальшого дослідження.

Ключові слова: Батурин, власник, Кочубеї, маєток, млин, двір, сінокіс, спадок, прибуток.

На батуринській землі із володінь родини Кочубеїв збереглася пам'ятка архітектури – будинок генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея, що був представницько-житловою спорудою його садиби на південній околиці Батурина. Писемні джерела підтверджують, що в Батурині Кочубеї, окрім згаданої садиби, мали й інші двори, угіддя та млини.

Вивищення і збагачення родини Кочубеїв розпочинається за генерального писаря (у 1687–1700), а потім – генерального судді Лівобережної України (у 1700–1708) Василя Кочубея (бл. 1640–1708). Із праці В. Модзалевського «Малоросійський родословник» відомо, що в 1687 р. генеральний писар Василь Кочу-

бей отримав від гетьмана І. Мазепи підтверджувальний універсал «на купленные мельницы на р. Ворскле и Сейме»¹.

Факт придбання нерухомості в ті часи реєстрували в міській ратуші при свідках. Між власником майна та покупцем укладалася купча, яка підтверджувала право володіння. Документ закріплювали місцевою печаткою та підписом писаря і віддавали власнику. Наприклад, таким способом 13 грудня 1692 р. в міській ратуші Батурина було укладено купчу на продаж Я. Бутченком С. Савичу млина на р. Сеймі за «1600 золотих лечбою польською добрые монеты»². Придбане майно підтверджував універсал гетьмана «въ зупольное и спокойное владение и заживание»³. Також відомо, що в 1706 р. генеральний суддя В. Кочубей отримав «царскую грамоту на мельницы на речке Сеймъ и Реть Кролевецкого уезда»⁴.

У 1708 р., за подання доносу на гетьмана І. Мазепу, В. Кочубея стратили. Згодом його реабілітували, а володіння «умершего Василия Кочубея грунта, то есть мельницы, дворы и все хутора со семи в оных обретающимися пожитками» у 1710 р. затвердили за його родину: «в непременно [володіння] жене его вдове Любаве и детям ее Василию и Федору»⁵.

Про володіння в Батурині сина генерального судді, військового товариша Федора Васильовича Кочубея (?–1729) дізнаємося з ревізійних книг Ніжинського полку за 1723 р.: «В Батурине Федора Кочубея 9 дворов процектыантов»⁶. Відомо, що «процектыанты» звільнялися від повинностей на користь держави, але повинні були відпрацювати два дні на тиждень у господаря, під «протекцією» якого перебували.

Ще про один двір Ф. Кочубея, який тоді займав посаду бунчукового товариша, вказано у «Мазепиній книзі» 1726 р.: «Дворы владельческие при Батурине, которые имеются для приезда Федора Кочубея – 1, в нем живет прикащик его»⁷.

У 1717 р. Федір Васильович наділив млином у Батурині свою сестру Параскеву Василівну: «получила от брата Федора млин на р. Сейм, на гребле Озарицкой, с двором и грунтами»⁸. Того ж року Параскева Василівна вийшла заміж за бунчукового товариша Федора Васильовича Сулиму і, ймовірно, батуринський млин отримала в подарунок саме з нагоди весілля.

Старший син генерального судді, полтавський полковник Василь Васильович Кочубей (1680–1743), за царською грамотою також отримав частину батькового спадку, зокрема й володіння в Батурині. В описі Батурина за 1760 р. згадують двір Василя Васильовича: «В слободке Береговой двор Максима Панченка, который был владения Василия Васильевича Кочубея»⁹.

Полковник Василь Кочубей примножив родові володіння: на 1743 р. у його власності перебували 18 сіл і 13 хуторів у Полтавській та Чернігівській губерніях. У 1743 р., за 9 днів до смерті, Василь Васильович склав тестамент (заповіт), за яким усе своє майно розділив між синами. Його молодшому синові Петру (?–1769) дісталися володіння в Батурині: «меньшой сын, по завещанию отца полу-

¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: в 5 томах. [Т. 2.], Е–К. Киев, 1910. С. 525.

² Укладена в міській ратуші Батурина купча на продаж Я. Бутченком С. Савичу млина на р. Сейм. *Батурина: сторінки історії. Збірник документів і матеріалів* / Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Чернігів, 2012. С. 98.

³ Мельник Л.Г. Маєстності та скарби Полуботків. *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 57–68.

⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. С. 527.

⁵ Павлович П.А. Село Дубовичи. Имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда, Черниговской губ. С рисунками и планом дачи. Киев, 1903. С. 51.

⁶ Мазепина книга / Упор. та вступна стаття І. Ситого. Чернігів, 2005. С. 21.

⁷ Там само. С. 311.

⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. С. 531.

⁹ Опис Батурина з переписом населення, що відійшли до К. Розумовського. *Батурина: сторінки історії*. С. 206.

чил в Батурине двор и мельницу на р. Сейм с греблею, мельницу в м. Новых Млинах на р. Сейм»¹⁰.

У «Генеральному описі Лівобережної України» 1765–1769 рр. засвідчено володіння Петра Васильовича в Батурині: «На улице Гончаровке двор приезжий старый, но жить годный. В нём покоев: господские каменные 4, другие господские деревянные 4, третьи господские деревянные недостроенные 7, амбар 1, конюшня 1, сарай 1. В том же дворе церковь деревянная старая во имя Пресвятой Богородицы оным владельцем строенная. Прописанный в городе Батурине владения бунчукового товарища Петра Кочубея двор принадлежит ему, Кочубею, с предков его, которым владел дед его, который был судьёй войсковым генеральным до бывшего гетмана Мазепы. Крепости не имеет. К оному принадлежности его по тому же наследственные.

Сенокос под городом Батурином за улицей Гончаровкой от реки, на 25 косарей, сена накашивается 50 возов травы доброй. Близ одного другой сенокос, на 3 косаря, сена накашивается 6 возов травы посредственной. Сенокос в урочище на Подборной расстоянием от города в 4-х верстах, на 6 косарей, сена накашивается 20 возов травы хорошей. Сенокос в урочище Ковыльной, расстоянием от города в 2 верстах, на 12 косарей, сена накашивается 12 возов травы посредственной. Сенокос в урочище Ольшаная расстоянием от города в 3 верстах, на 6 косарей, сена накашивается на 12 возов травы хорошей. Сенокос на слободі Матеевке, расстоянием от города в 2 верстах, на 5 косарей, сена накашивается 10 возов травы хорошей.

В городе на реке Сейме мельница о 3 камнях, а четвертое – ступное. С оных трёх через 8 месяцев доходу получает разного хлеба 80 четвертей, а [из] ступного – деньгами 10 рублей. Недалече вышеописанного двора место впусе, на котором выстроен кирпичный завод, мерою в окружности 220 сажений. При том же дворе место впусе, на котором зарублен лес на перспективную дорогу, мерою в окружности 180 сажений. На дороге Киевской близ сотенной батуринской Канцелярии дворовое место впусе, мерою в окружности 90 сажений. За рекою Поповкою при реке Сейму двор, прозываемый “На груди”. В оном господских хат 3. И оным двором завладел граф Кирилл Григорьевич Разумовский, в котором ныне делается белый воск ко двору графа Разумовского. На улице Гончаровке вблизи Тепловского двора место дворовое впусе, мерою в окружности 106 сажений. На улице Корнеевке двор с огородом умерлого Федора детина [дядька?] впусе, мерою в окружности 190 сажений»¹¹.

У дворі Петра Кочубея мешкав його служитель, посполитий Василь Карась¹² та родина підсусідка, посполитого Мойсея Малки¹³.

Окрім садиби з кам'яним будинком і церквою, Петро Кочубей володів у Батурині іншими дворами, заселеними його підсусідками. Ці двори стояли на вулиці Завгороді (Загородній), а також у слободі Матіївці, де мешкало 3 родини. Ще один хутір він мав за селом Мельнею, у 15 верстах від Батурина. До хутора належав ліс площею 1500 сажнів та пасіка на 30 вуликів¹⁴.

Після смерті Петра Кочубея його майно було розділене між братами, бо одруженим він не був і спадкоємців не мав.

Бунчуковий товариш Семен Васильович (1725–1779) успадкував «по разделу съ братьями, изъ его имений: в Батурине 1^{1/3} кола»¹⁵. У 1751 р. він був призначений генеральним обозним. Того ж року С. Кочубей отримав від гетьмана К.Г. Розумовського універсал на рангові маєтки в Ніжинському полку: «447 дво-

¹⁰ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. С. 535.

¹¹ Центральный державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІА України). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 374 зв.–377.

¹² Там само. Арк. 375 зв.

¹³ Там само. Арк. 376 зв.

¹⁴ Там само. Арк. 376 зв.–379.

¹⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. С. 533.

ров на уряд генерального обозного»¹⁶. Про його володіння в Батурині вказано у «Відомості за 1751–1756 рр.»: «Обозного генерального, господина С.В. Кочубея, крайне нищетных дворов – 9»¹⁷.

З ревізії Лівобережної України за 1753 р. відомо, що «крайне нищетные никаких грунтов не имеют, а живут только в одних дворах при огородах или в бездворых хатах и без огородов из одной зароботки питаются, да только имеют кони или волы или не имеют»¹⁸.

Ще один брат, Павло Васильович Кочубей (1738–1786), «после смерти брата Петра по разделу съ братьями, изъ его имений получил в Батурине 7 дворов и 1^{1/3} кола»¹⁹.

З 1766 по 1772 рр. П. В. Кочубей – полтавський підкоморій. Він мешкав із родиною на Полтавщині, в селі Диканьці, яке отримав у спадок від батька. Після смерті П. В. Кочубея володіння були розділені між його синами. Батуринські володіння, ймовірно, перейшли у спадок до Віктора Павловича Кочубея (1768–1834), який мав «в Черниговской губернии 694 души»²⁰.

Василь Васильович Кочубей (1728–1791) «из имений получил в Батурине 1^{1/3} кола»²¹. Бунчуковий товариш В. В. Кочубей із родиною проживав у селі Ярославцеь. У його шлюбі з Марфою Дем'янівною Оболонською (1736–1815) був єдиний син, Василь Васильович (1750–1800), який за заповітом батька (1781) успадкував «в Глуховском, Конотопском и Сосницком уездах обоего пола 5108 душ»²². Імовірно, серед успадкованого були й володіння у Батурині. Після його смерті усе майно за заповітом від 20 січня 1798 р. успадкувала дружина Олена Василівна Туманська (?–1836). У 1816 р. Олена Василівна розділила майно між своїми дітьми. Єдина донька, Олена Василівна Кочубей (1793–1863), у заміжжі Маюрова, за заповітом матері отримала «мельницу при м. Батурине»²³.

З донесення начальника Чернігівського повіту від 17 жовтня 1897 р. за № 6540 дізнаємось, що власники Батуринських водяних млинів «доход с каждого постава получили не менее 100 рублей в год»²⁴. В одному млині поставів могло бути 10, і якщо з одного постава отримували 100 рублів, то з десяти, відповідно, 1000 рублів. Далі відомості про млини та двори Кочубеїв у Батурині обриваються, адже Олена Василівна власних дітей не мала, і хто успадкував її власність, невідомо.

Із розглянутих писемних джерел можемо зробити висновок, що більшість прибутків на батуринській землі Кочубеї отримували із млинів. Також вони утримували худобу, показником чого є наявність значних площ сінокосів. Відомо кількість дворів, населених їхніми підданими (7 та 9). Ліс та пасіка виконували у господарстві допоміжну роль.

Достеменно відомо про 3 кола водяних млинів та 1 ступу, хоча млинів у розглянутий період могло бути більше. Спробуємо вивести загальну суму прибутку, яку вони отримували за рік. Відомо, що від млинарства Петро Васильович Кочубей у 1743–1769 рр. отримував 10 рублів та 80 «четвертей» хліба на рік. Сума від продажу 80 «четвертей» хліба становила 160 рублів. Отже, загальна сума прибутку складала 170 рублів. Отримавши таку суму, власник млина міг придбати: 5 коней, 10 овець, 10 волів, 5 пудів (80 кг) меду, 3 пуди (48 кг) воску та 70 гу-

¹⁶ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. С. 532.

¹⁷ Відомості про населення Батурина за «расположениями» зі збирання консистентського податку з населення Лівобережної України. *Батурин: сторінки історії*. С. 164.

¹⁸ Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII в. Киев, 1988. 142 с.

¹⁹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. С. 534.

²⁰ Там же. С. 538.

²¹ Там же. С. 534.

²² Там же. С. 536.

²³ Там же. С. 543.

²⁴ Хармак М.М. До історії водяних млинів у Батурині. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. Київ; Глухів, 2013. С. 210.

сей²⁵. Наприклад, у володінні Петра Кочубея було 3 млини і ступа, ще 2 млини він мав у Новгород-Сіверському повіті (нині Сумська обл.) на р. Знобі та р. Берізі. Вони давали йому 680 рублів прибутку на рік, і тому можемо констатувати, що млинарський промисел був досить прибутковий і забезпечував високий матеріальний стан родини Кочубеїв.

References

Melnyk, L. (2000). *Maietnosti ta skarby Polubotkiv* [The estates and treasures of Polubotkes]. *Ukrayinskyi istorychnyi jurnal – Ukrainian Historical Journal*. Kyiv, Ukraine.

Kharmak, M. (2013). *Do istorii vodianykh mlyniv u Baturyni* [To the history of water mills in Baturyn]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny: zbirnyk naukovykh prats – Sivershchyna in the history of Ukraine: a collection of scientific works*. Kyiv; Hlukhiv, Ukraine.

Огієвська Руслана Іванівна – завідувач відділу «Садиба Кочубеїв» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурын, 16512, Україна).

Ogiyevska Ruslana I. – Head of the «KochubeyHouse» of the National Historical and Cultural Reserve «Hetman's Capital» (74 Hetmanska Street, Baturyn, 16512, Ukraine).

E-mail: b.kochubey1@ukr.net

OWNERSHIP OF THE KOCHUBEY FAMILY IN BATURYN IN THE XVII–XIX CENTURIES

The purpose of the article lies in comprehensive analysis of the possessions of the Kochubey family in Baturyn, which should be carried out on the basis of written sources and must establish what the Kochubeys owned and what actually formed the wealth of the family; moreover, it is actually to analyze the nature of their management. The scientific novelty of the research is that the history of possessions of the Kochubey family in Baturyn in the XVII–XIX centuries was systematized and analyzed for the first time. There were new obtained new data about the size of profits of this family. Information from previously unknown documents was introduced into scientific circulation. During the publication, general scientific methods of historical research were used.

Conclusions. *The author analyzed the property of the Cossack-officer Kochubey family on the Baturyn land by the possessions of five generations. The ways of receipt of estates were traced. Based on written sources it was established that the first estates in Baturyn were purchased and received for the rank from Hetman Ivan Mazepa by the Secretary General, and later by Judge General Vasyl Leontiyovych Kochubey. The possessions acquired by Vasyl Kochubey were later assigned to his family, wife and two sons, multiplied and inherited or donated. The nature of family management in Baturyn is also analyzed. Usually, family were engaged in agriculture and animal husbandry, which confirms the presence of large areas of hayfields. The forest and the apiary played a supporting role in the family farm. The author determined the level of wealth of the Kochubey family. The study made it possible to establish that the main income of the Baturyn land in the Kochubeys' possession received from the mill, which provided the proper material condition of the family. Due to the lack of written sources, this topic is not fully disclosed and needs further research.*

Key words: *Baturyn, owner, Kochubei, estate, mill, yard, haymaking, inheritance, profit.*

²⁵ Путешествия в Малороссию академика Гильденштедта и кн. И.М. Долгорукого. *Киевская старина*. Киев, 1893. С. 436.

Дата подання: 28 червня 2021 р.

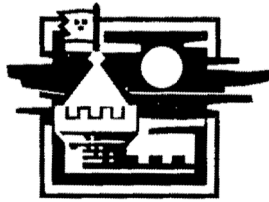
Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Огієвська, Р. Власність родини Кочубеїв у Батурині в XVII–XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 22–27. DOI: 10.5281/zenodo.5203198.

Цитування за стандартом APA

Ogiyevska, R. (2021). Vlasnist rodyny Kochubeiv u Baturyni v XVII–XIX st. [Ownership of the Kochubey family in Baturyn in the XVII–XIX centuries]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 22–27. DOI: 10.5281/zenodo.5203198.

271.2-523.4-557(477.51)«1876/1919»(083.89)

Людмила Нижник

ПОХОВАННЯ ПРИХОЖАН П'ЯТНИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОГОСТАХ ЦЕРКОВ І МОНАСТИРІВ м. ЧЕРНІГОВА в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.

DOI: 10.5281/zenodo.5201548

© Л. Нижник, 2021. СС BY 4.0

Мета статті: на основі метричних книг П'ятницької церкви (1876–1919 рр.), що збереглися в Державному архіві Чернігівської області, розкрити питання поховання прихожан церкви на погостах церков та монастирів міста. **Методологічна робота** побудована на базі аналітичного та статистичного підходу. **Висновок:** у дослідженні зазначено, де поховані небіжчики на міському, приходському кладовищах чи на погостах Воскресенської, Воздвиженської церков, Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів міста. Надається інформація про загальну кількість померлих прихожан П'ятницької церкви за 1876–1919 рр., виокремлюються різні категорії пастви: дорослі це чи діти; соціальний стан. Уточнюється, від якої хвороби померла людина. Також повідомляється, хто з священнослужителів тієї чи тієї церкви сповідував та провів обряд поховання за бажанням родичів або заповітом небіжчика.

Ключеві слова: П'ятницька церква, прихожани, священник, погост, монастир, померлі.

Кожному чернігівцю відома П'ятницька церква, яку вважають одним із неофіційних символів міста. Вона була збудована в кінці ХІІ – на початку ХІІІ ст. на міському торсі й присвячена святій Параскеві. Існує припущення, що, можливо, це витвір давньоруського архітектора Петра Милонєга. У ХVІІ–ХVІІІ ст. церква св. Параскеви була центральним храмом однойменного дівочого монастиря.

Маловідомою сторінкою історії її є період ХІХ–ХХ ст., коли вона стала парафіальною. Цінним джерелом інформації про цей час є метричні книги. Однією з тем дослідження історії діяльності П'ятницького приходу міста Чернігова є проведення треб прихожан церкви її священниками, зокрема, поховання небіжчиків. Із документів Державного архіву Чернігівської області стала відома інформація про померлих прихожан 1676–1919 рр., похованих на кладовищах як П'ятницької церкви, так і на погостах церков і монастирів міста та міського кладовища. Вашій увазі пропонуємо дані про померлих за ті роки, коли сповідували помираючих священники не П'ятницької церкви та ховали небіжчиків на погостах церков та монастирів міста.

Так, 1880 р. залишили земний світ 30 осіб, серед них 19 дітей і 11 дорослих: одна з небіжчиць Анастасія Аврамівна Коржинська, 86 років., померла від старості, а також помер заштатний протоієрей Павел Лаврентієвич Зарчінський, 68 років. Їх сповідував священник Воскресенської церкви Федір Ладухін, похо-

вальний обряд здійснив протоієрей Стефан Шугаєвський на міському кладовищі¹.

1899 р. померло 18 чоловік: 11 дітей та 7 дорослих. Загалом ховали померлих, як і раніше, на міському кладовищі, деяких на погостах місцевих церков. У січні помер відставний майор Стефан Георгійович Іващенко, 65 років, від хронічного запалення легенів, сповідав священник Воскресенської церкви Петро Атволоківич, похований був на погості цієї ж церкви².

Воскресенська церква побудована у 1772–1775 рр. на міському цвинтарі за ініціативою і на кошти поміщиці Катерини Борковської з окремою дзвіницею, у нижньому ярусі якої була розташована церква Святого Георгія.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. церкву закрили, на її території проклали дорогу, яка відділила церкву від дзвіниці.

За свою історію Воскресенська церква не зазнала суттєвих перебудов. Від часів Другої світової війни до 70-х рр. ХХ ст. вона залишалася єдиною, де проводилися богослужіння. До речі, у ті часи невеличка церква була в Чернігові кафедральним храмом. Зараз церква УПЦ.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на погості Воскресенської церкви ховали небіжчиків: як прихожан Воскресенської церкви, так й інших церков, зокрема, П'ятницької церкви.

У 1893 р. в приході П'ятницької церкви померло 13 осіб: 5 дорослих та 8 дітей. Загалом усі поховані на міському кладовищі. Одним із небіжчиків був відставний підполковник Павел Васильович Рибінцов, 79 років, помер від запалення легень. Його висповідав протоієрей Стефан Шугаєвський. Він же разом з дияконом Стефаном Крижановським і ховав померлого на погості Воскресенської церкви. Помер колезький секретар (Х клас «Табеля про ранги...») Володимир Іоанович Мазовський, 72 роки, від занепаду сил і старості³. Висповідав Стефан Шугаєвський, похований небіжчик також на погості Воскресенської церкви⁴.

1907 р. померло 33 особи – 25 дорослих і 8 дітей. Цього року поховано на погості Воскресенської церкви міщанина Олександра Андрійовича Овчиннікова, 84 роки, що помер від «старечої дряхлості», та вдову колезького асесора Марію Вікторівну Кирянкову, 66 років, що померла від астми.

1908 р. на погості Воскресенської церкви поховали вдову штабс-капітана Юлію Вікторівну Прущенковську, що померла від набряку легенів⁵.

Ще одним місцем поховання представників пастви П'ятницької церкви був Троїцько-Іллінський монастир. Цей чоловічий православний печерний монастир на околиці Чернігова, на Болдиних горах, був заснований 1069 року Антонієм Печерським. Наприкінці ХІ–ХІІ ст. збудовано Іллінську церкву. У середині ХVІІ ст. Іллінську церкву перебудували коштом чернігівського полковника Степана Подобайла. На протилежному пагорбі від Іллінської церкви, з ініціативи архієпископа Лазаря Барановича та за допомогою гетьмана Івана Мазепи, у 1679–1695 рр. збудований величний собор Святої Трійці. Відтоді цей чоловічий монастир стали називати Троїцько-Іллінським. Зараз на цій території музей «Антонієві печери» та Іллінська церква й комплекс Троїцького монастиря з кафедральним Троїцьким собором, спорудами Єпархіального управління УПЦ та корпуси духовного училища псаломщиків регентів.

У ХІХ ст. та на початку ХХ ст. на території монастиря ховали небіжчиків, серед яких і ті, яких сповідали та ховали священники П'ятницької церкви.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 679. Оп. 10. Спр. 316. Арк. 274–281. Тут і далі в статті фонд та опис один і той самий, тому в посиланнях подаємо лише номер справи та аркуші.

² ДАЧО. Спр. 1004. Арк. 327–356.

³ Колезький секретар – статський (цивільний) чин Х класу «Табеля про ранги...» Чиновники, які мали цей чин, займали незначні керівні посади. Припинив існування 1917 р., як й інші чини Російської імперії.

⁴ ДАЧО. Спр. 972. Арк. 89–98.

⁵ ДАЧО. Спр. 1335. Арк. 9–28.

За 1881 р. померлих було 15 осіб, із них 4 – дорослі, 11 – діти. Серед них: у січні помер колезький асесор (VIII клас «Табеля про ранги...») Микола Іванович Деліносний, 64 роки, у липні – колезький секретар (X клас «Табеля про ранги...»)⁶ Максим Самуїлович Басбат; помер також відставний полковник Іоан Васильович Мошетич, 64 роки, їх усіх сповідував священник Воскресенської церкви Федір Ладухін, поховали біля Іллінської церкви в Чернігові⁷.

1905 р. померло 22 особи: із них – 15 дорослі, 7 дітей. Майже всі померлі поховані на міському кладовищі. Лише один дворянин Микола Феофілович Тарасенко, 54 років, помер від сухот, похований на кладовищі Іллінської церкви м. Чернігова⁸.

1899 р. померла вдова надвірного радника Ганна Демидівна Олейникова, 56 років, від внутрішньо-черевного крововиливу. Сповідував ієромонах Єлецького монастиря Афанасій. Ховали заштатний протоієрей Стефан Шугаєвський, священник Сергій Четверіков, ієромонахи Іоасаф та Митрофан, диякон Стефан Крижановський та псаломщик Петро Зеленецький на погості Троїцького монастиря⁹.

1908 р. померло 22 особи: 16 дорослих і 6 дітей. На погості Троїцького монастиря м. Чернігова поховано було Марію Маліівну Деланч-Ленчевську (66 р.), що померла від водяної хвороби¹⁰.

Місцем поховань була також територія Єлецького монастиря м. Чернігова, розташованого на правому березі річки Десни між давнім чернігівським Дитинцем (територія сучасного Валу) і Троїцько-Іллінським монастирем. Разом із пам'ятками архітектури, які збереглися з давніх часів, він утворює історичну панораму міста. Літописних відомостей про славетну монастирську обитель небагато. Наприкінці XI–XII ст. на тому місці, де за легендою на ялині з'явилася ікона, спорудили мурований храм на честь Успіння Божої Матері, навколо якого сформували монастир, а на його території – кладовище. Зараз тут розміщений жіночий монастир.

У червні 1899 р. померла вдова колезького радника Ганна Михайлівна Ходот, 72 роки, від паралічу серця. Сповідав священник Сергій Четверіков, ховали небіжку заштатний протоієрей Стефан Шугаєвський, священник Стефан Терновський, ієромонах Афанасій з дияконом Стефаном Крижановським та псаломщиком Петром Зеленецьким на кладовищі Єлецького монастиря¹¹.

1901 р. від сухот померли: титулярний радник¹² Яків Олександрович Вдовенко, 48 років, та вдова дійсного статського радника Марія Костянтинівна Кизимовська, 60 років. Її сповідав ієромонах чернігівського Єлецького монастиря Афанасій. Ховали священник Олексій Величковський, диякон Стефан Крижановський та псаломщик Петро Зеленецький на погості Єлецького монастиря¹³.

1910 р. померло 17 осіб (2 дітей, 15 дорослих) із них 4 – старожили, і 11 людей середнього віку, серед них 4 померло від сухот, 4 – від паралічу серця і 3 – від запалення легенів. Усі померлі були поховані на міському кладовищі, лише дворянин, колезький асесор Іван Васильович Кияшко (VIII клас «Табеля про

⁶ Колезький асесор – VIII клас «Табель про ранги...». Назва чина походить від посади асесора (засідателя) в петровських колегіях, Сенаті, Синоді, надвірних судах, губернських судах та правліннях і збереглася до кінця XIX ст. Колезькі асесори зазвичай служили на посаді регістратора, секретаря чи радника. Закон 1858 р. відмінив пільги за вислугою залежно від освіти, як було раніше, і встановив загальні для всіх строки вислуги (з VIII по VI клас – 4 рр.).

⁷ ДАЧО. Спр. 326. Арк. 62–66.

⁸ ДАЧО. Спр. 1363. Арк. 365–381.

⁹ ДАЧО. Спр. 1004. Арк. 327–356.

¹⁰ ДАЧО. Спр. 1335. Арк. 9–28.

¹¹ ДАЧО. Спр. 1004. Арк. 327–356.

¹² Титулярний радник відноситься до IX класу «Табеля про ранги...» Чин титулярного радника міг бути лише тимчасовою сходинкою в майбутній кар'єрі. Для багатьох чиновників досягнення цього чину було мрією, він давав право на особисте дворянство та права отримання спадкового почесного громадянства його нащадкам.

¹³ ДАЧО. Спр. 1015. Арк. 157–188.

ранги...») та секретар єпархіального Чернігівського Преосвященного титулярний радник Костянтин Єфимович Вишницький були поховані на погості Єлецького монастиря¹⁴.

1916 р. померло 25 осіб, із них 5 дітей та 20 дорослих. Усі поховані на міському кладовищі, лише 77-річна вдова священника Ганна Василівна Тарасова, яку ховали протоієрей Макарій Смелницький, священник Гавриїл Шапошников та диякон Іоан Желтоножський, похована на погості Єлецького монастиря¹⁵.

У XIX ст. в Чернігові діяла Воздвиженська церква, яку можна побачити на відомому плані 1706 р. «Абрис Чернігова» з боку Любецького шляху (перехресття сучасних вулиць Шевченка та Молодчого). Церква до наших днів не збереглася. При ній діяло кладовище, на якому 1907 р. похований повітовий військовий полковник Михайл Іванович Тиліченко, 55 років, помер від удару¹⁶.

1913 р. померло 12 осіб, з них 9 дорослих і 3 дітей (7 старожилів, 2 людей середнього віку). Обряд поховання здійснювали священники Дмитрій Федорів та Гавриїл Шапошников, а також псаломщик-диякон Іоан Житоножский, поховані померлі на приходському кладовищі, тобто біля П'ятницької церкви¹⁷.

1914 р. померло 13 осіб, з них 11 дорослих та 2 дітей, 5 старожилів та 6 осіб середнього віку померло від сухот, запалення легенів та паралічу серця. Ховали померлих як на приходському, так і на міському кладовищах¹⁸.

На 1916 рік П'ятницька церква мала землю з погостом у 633 квадратні сажени¹⁹.

Метричні книги досліджуваного періоду поділені на дві частини. Перша – 1876–1898 р., документи вів протоієрей Стефан Васильович Шугаєвський. Усього померли у 1876–1898 рр. 299 осіб, із них 222 дитини. Найбільше померлих у 1876 р., 1880 р. та у 1894 р. (по 30 осіб), найменше – 13 осіб – померли в 1893 р.; дітей найбільше померло в 1884 р. (23 особи), найменше – 8 – у 1893 р.²⁰

Друга частина метричних книг досліджуваного періоду 1899–1919 рр., за цей час померло 295 осіб, із них 100 дітей та 195 дорослих. Померли найбільше в 1907 р. – 33 особи та найменше за неповними даними 1919 р. – 3 особи²¹. 1876–1898 рр. померло більше дітей, а 1899–1919 рр. померло більше дорослих. Помирали малі діти від так званої дитячої хвороби, дорослі – від сухот та різних запалень, старожили помирали, як тоді писали, від «старческої хвороби». Ховали померлих як на приходському, так і міському кладовищах та на погостах церков та монастирів м. Чернігова. Так, на погості Воскресенської церкви поховано було 6 осіб і стільки ж на території Єлецького монастиря, 5 осіб на території Троїцько-Іллінського монастиря та одна особа біля Воздвиженської церкви, 1913 р. та 1914 р. ховали померлих на приходському кладовищі, чому саме в ці роки – з'ясувати не вдалося. Поховання прихожан П'ятницької церкви на території монастирів та церков до нашого часу, на жаль, не збереглися.

References

Nyzhnyk, L (2019). *Metrychni knyhy Piatnytskoi tserkvy 1876–1898 rr. yak dzherelo informatsii pro stanovyi sklad parafiiian* [Metric books of St. Paraskeva Pyatnitsa Church of 1876–1898 as a source of information about the class of parishioners]. Chernihiv, Ukraine.

Nyzhnyk, L (2020). *Metrychni knyhy Piatnytskoi tserkvy 1899–1919 rr. yak dzherelo informatsii pro stanovyi sklad parafiiian* [Metric books of St. Paraskeva

¹⁴ ДАЧО. Спр. 1424. Арк. 188–202.

¹⁵ ДАЧО. Спр. 1618. Арк. 2–22.

¹⁶ ДАЧО. Спр. 1335. Арк. 9–28.

¹⁷ ДАЧО. Спр. 1524. Арк. 289–301.

¹⁸ ДАЧО. Спр. 1558. Арк. 98–115.

¹⁹ 1 квадратний сажень – 4,55 метрів квадратних.

²⁰ Нижник Л. Метричні книги П'ятницької церкви 1876–1898 рр. як джерело інформації про становий склад парафіїан. *Карнабідівські читання*. 2019. В. 4. С. 158–168.

²¹ Нижник Л. Метричні книги П'ятницької церкви 1899–1919 рр. як джерело інформації про становий склад парафіїан. *Чернігівські старожитності*. 2020. Вип. 6. С. 103–110.

Pyatnitsa Church of 1899–1919 as a source of information about the class of parishioners]. Chernihiv, Ukraine.

Нижник Людмила – старший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Nyzhnyk Lyudmila – Major researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: f11369@ukr.net

BURIALS OF PARISHIONERS OF ST. PARASKEVA PYATNITSA CHURCH ON THE GRAVEYARDS OF CHURCHES AND MONASTERIES OF CHERNIHIV IN THE LATE XIXth-EARLY XXth CENTURIES

The purpose of the article is to reveal question about the burial of St. Paraskeva Pyatnitsa church members in the graveyards of churches and monasteries of the town on the basis of the metric books of the church (1876–1919), preserved in the State Archive of the Chernihiv region. The methodological work is based on an analytical and statistical approach.

Conclusion. The study indicates where the dead were buried in a city and a parish cemeteries, or in the graveyards of the Resurrection and Exaltation churches, Yeletskiy and Holy Trinity-Ilyinsky monasteries of Chernihiv. Information on the total number of deceased parishioners of the church of St. Paraskeva Pyatnitsa for 1876–1919 also provided, different categories of flocks are distinguished: adults or children; social status are also indicated. It is specified from what disease the person died. It is also reported which of the clergy of a church ministered and performed the rite of burial at the request of relatives or at the will of the deceased.

Key words: church of St. Paraskeva Pyatnitsa, parishioners, priest, graveyard, monastery, deceased.

Дата подання: 8 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 15 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Нижник, Л. Поховання прихожан П'ятницької церкви на погостах церков і монастирів м. Чернігова в кінці XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 28–32. DOI: 10.5281/zenodo.5201548.

Цитування за стандартом APA

Nyzhnyk, L. (2021). Pokhovannia prykhozhan Piatnytskoi tserkvy na pohostakh tserkov i monastyriv m. Chernihova v kintsi XIX – na pochatku XXh st. [Burials of Parishioners of St. Paraskeva Pyatnitsa Church on the graveyards of churches and monasteries of Chernihiv in the late XIXth-early XXth centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 28–32. DOI: 10.5281/zenodo.5201548.

Андрій Глухенький

АРХІЄПИСКОП ІВАН ПАВЛОВСЬКИЙ ЯК БУДІВНИЧИЙ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

DOI: 10.5281/zenodo.5203268

© А. Глухенький, 2021. CC BY 4.0

***Метою** статті є висвітлення на основі архівних матеріалів та інших джерел життя і діяльності архієпископа Івана Павловського як будівничого УАПЦ на Чернігівщині, а також з'ясування впливу цього архієрея на становлення і утвердження автокефальної церкви на теренах нашого краю. **Методи** дослідження добрані відповідно до мети. У статті використані загальнонаукові методи опису та аналізу, а також історико-генетичний метод. **Наукова новизна** роботи полягає у висвітленні тих питань діяльності архієпископа УАПЦ Івана Павловського на Чернігівщині протягом 1920-х років, що здебільшого перебували поза увагою дослідників. На основі архівних матеріалів та інших джерел здійснена оцінка діяльності архієпископа Івана Павловського та проаналізований його вплив на становлення УАПЦ. **Висновки.** Згідно з архівними документами Іван Павловський був архієпископом Чернігівщини з 17 вересня 1922 до 1 грудня 1926 рр., тобто понад чотири роки. Проведений аналіз документів засвідчив, що за цей час він наполегливою працею перетворив Чернігівщину на потужний релігійний центр українських автокефалістів, а Борисоглібський собор м. Чернігова на кафедральний храм Чернігівської єпархії УАПЦ. Також своєю релігійною діяльністю Іван Павловський підніс національну свідомість та гідність українського народу. Саме тому радянська влада, яка боялася відновлення незалежної Української держави, доклала всіх зусиль для знищення цього вірного сина Української Церкви.*

***Ключові слова:** Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), Борисоглібський собор, Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР), митрополит Василь Липківський, архієпископ Чернігівщини Іван Павловський.*

У жовтні 2021 року в Україні відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2021 році» на державному рівні відзначать 100 років із часу проведення Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору, на якому підтвердили автокефалію Української православної церкви та обрали її керівництво на чолі з митрополитом Василем Липківським (14–30 жовтня 1921 року). Також 14 травня 2021 року виповнилося 100 років із часу створення в Чернігові першої української православної парафії, яка стала частиною всеукраїнського церковно-визвольного руху, метою якого було створення УАПЦ.

Сьогодні в нашій державі, у зв'язку з отриманням 6 січня 2019 року Томосу про автокефалію, наданого Вселенським патріархом Варфоломієм Православній церкві України, зріс інтерес науковців до вивчення історії УАПЦ та діяльності її архієреїв. У часи радянської влади ця тема вітчизняними істориками майже не вивчалася. Після відновлення незалежності України 24 серпня 1991 року розпочався активний процес наукового дослідження історії УАПЦ, зокрема, її буття на Чернігівщині у 1920-х роках. Важливим джерелом з історії діяльності місцевих релігійних громад зазначеного періоду став упорядкований працівниками

Державного архіву Чернігівської області збірник документів і матеріалів¹. Також цінним джерелом став підготовлений А. Зінченком та І. Преловською збірник документів, у якому вперше оприлюднено щоденник відвідин Чернігівським архієпископом УАПЦ Іваном Павловським тих парафій краю, де виникали скрутні ситуації². Децю раніше діяльності цього ієрарха А. Зінченку присвятив окрему наукову розвідку³. В. Моренцем оприлюднені нові джерела до історії УАПЦ на Чернігівщині в 1920-х роках, виявлені в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління⁴. Окрім того, дослідження певних аспектів діяльності релігійної громади УАПЦ та її архієреїв у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 1920-х роках було розпочато нами у попередніх публікаціях⁵.

Проте на сьогодні ще недостатньо детально проаналізована діяльність архієрея УАПЦ Івана Павловського в той час, коли він перебував на Чернігівській кафедрі. Саме тому метою статті є висвітлення на основі архівних матеріалів та інших джерел життя і діяльності архієпископа як будівничого УАПЦ на Чернігівщині, а також з'ясування впливу цього архієрея на становлення і утвердження автокефальної церкви на теренах нашого краю. Актуальність вивчення цієї теми обумовлена тим, що в сучасних умовах діяльності Української церкви звернення до сторінок минулого допоможе уникнути повторення помилок, які свого часу стали на заваді утвердження Помісної Православної Церкви в Україні. Також важливим елементом дослідження історії УАПЦ формації 1920-х років є вивчення діяльності окремих її архієреїв, адже через життя людини можна більш ґрунтовно дослідити ті чи ті події. Ми використали документи з фондів Державного архіву Чернігівської області, а також Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Одним із наслідків бурхливих процесів Української революції 1917–1921 років стало бажання українців відродити незалежну національну церкву. Уже в грудні 1917 року в Києві була створена Всеукраїнська православна церковна рада – тимчасовий керівний орган Української Церкви. Розпочалася кропітка і відповідальна робота з метою організаційного оформлення УАПЦ. Не оминули ці процеси й Чернігівщину. 14 травня 1921 року в Чернігові відбулися установчі збори першої української православної парафії, на яких були присутні 34 особи. Головою Тимчасової Ради парафії обрали відомого українського вченого Григорія Холодного⁶. Уже в червні 1921 року українська парафія подала заяву до ліквідаційної комісії з відокремлення церкви від держави з проханням про передачу їй у власність Борисоглібського та Спасо-Преображенського соборів⁷. У підсумку, постановою від 26 вересня 1921 року чернігівський губвиконком ухвалив рішення про передання Борисоглібського собору українській православній парафії⁸.

¹ Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники А.В. Морозова, Н.М. Полетун. Чернігів, 2010. 408 с.

² «В Українській Церкві велика була духовна сила...»: Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / Упорядник, автор вступної статті А.Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І.М. Преловської. Ніжин, 2012. 352 с.

³ Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський. Київ, 2003. 156 с.

⁴ Церковно-визвольний рух на Чернігівщині в 1920-х роках / Редактор-упорядник В.І. Моренець. Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2016. 392 с.

⁵ Глухенький А. Становлення та діяльність релігійної громади Української автокефальної православної церкви у Борисоглібському соборі м. Чернігова у 20-х роках ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 116–122; Глухенький А. Чернігівські архієреї Української автокефальної православної церкви у 20-х роках ХХ століття. *Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр.* Київ; Глухів, 2018. Вип. 11. С. 321–324.

⁶ Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 105.

⁷ Там само.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-15. Оп. 1. Спр. 169. Арк. 10.

Завершив організаційне оформлення УАПЦ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор, що відбувся 14–30 жовтня 1921 року в Софійському соборі м. Києва. Собор затвердив автокефалію й обрав митрополитом УАПЦ Василя Липківського. Окрім того, Собор оголосив недійсним акт від 1686 року про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Не була осторонь цих подій і древня Чернігівська земля. Зокрема, від Чернігівщини учасниками Собору стали 39 осіб. Серед них: від Борзенського повіту – 7 осіб, від Глухівського повіту – 1 особа, від Козелецького повіту – 6 осіб, від Конотопського повіту – 2 особи, від Ніжинського повіту – 9 осіб, від Новгород-Сіверського повіту – 1 особа, від Остерського повіту – 8 осіб, від Сосницького повіту – 2 особи, від Чернігівського повіту – 3 особи⁹. Отже, Чернігівщина була достойно представлена на Соборі – 39 осіб серед 431 учасника.

Представників Чернігівщини хвилювало питання призначення на Чернігівську кафедру єпископа. Уже в перший день роботи Собору, 14 жовтня 1921 року, Чернігівська українська православна парафія надіслала звернення до ВПЦР, у якому зверталася з проханням про те, що «коли будуть хіротоновані кандидати на єпископів, то й про надіслання нам українського єпископа»¹⁰. Прохання парафії було задоволено: за ухвалою Собору щойно висвячений 28 жовтня архієпископ Юрій Міхновський був призначений до Чернігова. Кафедральним храмом Чернігівського архієрея УАПЦ став Борисоглібський собор¹¹. Проте перебування у місті над Десною архієпископа Юрія Міхновського було короткочасним. Основною причиною цього, як відзначав у спогадах голова ВПЦР Василь Потієнко, стало те, що Юрій Міхновський «в Чернігові нічого не зміг створити, мало не зруйнував своєю пасивністю і невмінням планово і наполегливо працювати того, що застав там»¹². Зважаючи на такі обставини, члени ВПЦР на засіданні 13 червня 1922 року ухвалили: «просить Всечесного Архієпископа Юрія Міхновського повернутись до м. Києва, залишивши в порозумінні з Крайовою Церковною Радою Чернігівську кафедру»¹³.

Питання призначення нового керівника Чернігівської єпархії УАПЦ було вирішене лише у вересні 1922 року. Так, у листі до Чернігівської Церковної Ради голова ВПЦР Михайло Мороз інформував, що новий архієпископ Чернігівщини Іван Павловський прибуде до Чернігова 17 вересня 1922 року¹⁴. Характеристику цьому архієрею у своїх спогадах надав голова ВПЦР Василь Потієнко, відзначивши, що «Павловський був загально визнаним проповідником у Чернігові, користувався великими симпатіями віруючих, фактично він збудував там міцну парафію»¹⁵. Окрім цього, з моменту призначення І. Павловського на чернігівську кафедру церковне життя в регіоні помітно пожвавилось. Наприклад, українська парафія при соборі святих Бориса та Гліба у листі до ВПЦР від 25 січня 1923 року повідомляла, що «при нашій соборі існує тепер кафедральний причет у такому складі: єпископ, два панотці і два диякони»¹⁶. Отже, Борисоглібський собор був кафедральним храмом Чернігівської єпархії УАПЦ.

У обліку картку № 64 служителів культу по м. Чернігову, складену підвідділом релігійних культів адмінвідділу Чернігівського виконкому 26 серпня 1924 року, занесені дані про архієпископа Івана Даниловича Павловського, 1893 року народження. Місцем його служби зазначено собор Бориса і Гліба.

⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Упорядники Г. М. Михайліченко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. Київ; Львів, 1999. С. 433–436.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 8.

¹¹ Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року. Документи і матеріали. Серія «Джерела з історії Церкви в Україні», кн. 2 / Упорядники С.І. Блокінь, І.М. Преловська, І.М. Старовойтенко. Київ, 2007. С. 643.

¹² Церковно-визвольний рух на Чернігівщині в 1920-х роках. С. 312.

¹³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 27.

¹⁴ Там само. Арк. 40.

¹⁵ Церковно-визвольний рух на Чернігівщині в 1920-х роках. С. 325.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 51.

Місце проживання – Соборна площа. Склад сім'ї: двоє дітей 8 і 5 років¹⁷. Варто відзначити, що наявність дітей у архієпископа Івана Павловського свідчить про те, що він належав до білого духовенства, якому за канонами православної церкви дозволялося одружуватися. Проте, за багатовіковими православними канонами, одружені чоловіки втратили право ставати єпископами. Натомість, лише монахи, які належали до чорного духовенства, мали право бути висвяченими в єпископи. У цьому питанні УАПЦ радикально відійшла від канонів Вселенської Церкви. Зокрема, постанови Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1921 року дозволяли одружених єпископів. Саме на цій підставі Іван Павловський отримав право бути єпископом.

У цьому контексті становить цінність біографія архієпископа Чернігівщини Івана Даниловича Павловського. Він народився в 1893 році в селі Соснівці Чигиринського повіту Київської губернії (нині – Олександрівського району Кіровоградської області) у побожній селянській родині. І. Павловський закінчив Київську духовну семінарію, у 1914 році його висвятили на священника й призначили на парафію в село Лебедин на Чигиринщині, а згодом перевели в село Лип'янка (нині село Шполянського району Черкаської області). На парафії він діяв як національно свідомий священник, а також читав Євангеліє і проповідував рідною мовою. В українському церковному русі був помітний з 1917 року публікаціями статей на підтримку національної церковної справи. Зокрема, у листопаді 1917 року в газеті «Нова рада» надрукував статтю «Духовенство і Українська Республіка», у якій підтримував прагнення до автокефалії Української церкви¹⁸.

У 1921 році священник продовжує брати активну участь в українському церковно-визвольному русі. Як наслідок, на Першому Українському Православному Церковному Соборі Київщини, що відбувся в м. Києві 22–26 травня 1921 року, було ухвалено виявити ознаки пошани від церкви тим отцям, які «свідомо і рішуче розпочали і провадять на парафії відправу Божої служби на українській мові»¹⁹. За ці заслуги священника села Лип'янки Чигиринського повіту Івана Павловського підвищили в сан протоієрея. Окрім того, 24 жовтня 1921 року на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі І. Павловського обрали кандидатом на єпископа УАПЦ²⁰. 20 листопада його висвятили на єпископа Черкаського²¹. Отже, перед призначенням на Чернігівську кафедру І. Павловський вже мав певний організаційний досвід з розбудови автокефальної церкви.

На початку 1924 року Борисоглібський собор як кафедральний храм Чернігівської єпархії УАПЦ був потужним організаційним центром, завдяки підтримці якого український автокефальний рух поширювався по всій Чернігівщині. Ця обставина одразу привернула до себе увагу відповідних місцевих органів радянської влади. Зокрема, у звіті про діяльність Чернігівської губернської ліквідаційної комісії відокремлення церкви від держави за перше півріччя 1924 року зазначали, що «в целях ознакомления с автокефальным движением и выявления физиономии автокефалистов, губликвидкомом дано разрешение Черниговскому автокефальному епископу Павловскому на созыв губернского съезда автокефалистов в июле сего года»²².

Отже, найважливішою подією у житті чернігівських автокефалістів стало проведення 13–15 липня 1924 року Першого крайового собору УАПЦ на Чернігівщині. Організацією цього церковного зібрання особисто займався архієпископ

¹⁷ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 5.

¹⁸ Зінченко А. Павловський Іван Данилович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: Смолий В. (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ, 2011. Т. 8: Па – Прик. С. 14.

¹⁹ Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. Документи і матеріали / Упорядники Г.М. Михайліченко, Л.Б. Пилявець, І.М. Преловська. Київ; Львів, 1999. С. 479–480.

²⁰ Там само. С. 529.

²¹ Там само. С. 487.

²² Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр. С. 114.

І. Павловський. Так, 19 червня 1924 року він надіслав листа до Українських Парафіяльних Рад населених пунктів Чернігівщини, у якому повідомляв, що «з дозволу влади в м. Чернігові скликається Краєвий Собор Чернігівщини на 13, 14 і 15 липня 1924 р. н. ст. Крайцерада Чернігівщини пропонує Вашій парахвії надіслати двох представників: священника і мирянина. К дню собору приурочено урочисте святкування 800 річчя укр. Борисо-Глібського собору. Делегати повинні прибути не пізніше 12 липня»²³.

Засідання автокефалістів відбувалися в кафедральному Борисоглібському соборі. На соборі були присутні 64 особи, серед них – 25 священників, 9 дияконів, 3 дяків, 23 мирян та 4 почесних гостей. Зокрема, у роботі зібрання як почесні гості брали участь митрополит УАПЦ Василь Липківський, голова ВПЦР Василь Потієнко, протоієрей Михайло Мороз і член ВПЦР Володимир Чехівський. Під час засідання собору розглядали питання організації нових парафій УАПЦ на Чернігівщині. Так, архієпископ Чернігівщини І. Павловський виступив з доповіддю про необхідність підвищення церковно-освітнього рівня сучасного складу священнослужителів УАПЦ. Також собор обрав Крайову Церковну Раду у складі 7 осіб та ухвалив: «просити Івана Павловського прийняти звання і взяти на себе роботу Крайового архієпископа»²⁴.

Наприкінці 1924 року в радянській державі вже існувала система обов'язкової реєстрації в місцевих органах влади всіх документів, що стосувалися діяльності релігійної громади. Отже, в умовах адміністративного тиску архієпископ Іван Павловський змушений був майже про всі свої організаційні дії офіційно інформувати органи влади. Зокрема, 11 листопада 1924 року у зверненні до окружної ліквідаційної комісії І. Павловський інформував, що «обрана на Соборі Чернігівщини 13–15 липня 1924 року Губерніальна Церковна Рада УАПЦ на Чернігівщині, офіційно ніякої праці не провадить і не буде провадити аж до часу остаточного зареєстрування свого статута в Губмекосо. Для уникнення, однак, всяких непорозумінь, повідомляємо окрліквідком що всяка кореспонденція, котра приходить із Києва та Чернігівської губернії на імя Крайцеради нами приймається, але відповідь на неї почнемо давати тільки після офіційного відкриття праці Крайцеради, про що своєчасно буде оповіщено окрліквідком»²⁵.

Отже, місцеві органи радянської влади здійснювали суворий нагляд за діяльністю автокефалістів та вживали відповідних заходів для обмеження їхнього впливу в регіоні. Усі ці адміністративні заходи призвели до того, що вже 1 грудня 1924 року релігійна громада УАПЦ у Борисоглібському соборі отримала повідомлення, що згідно із розпорядженням губернського адмінвідділу на 10 годину 2 грудня 1924 року призначене прийняття Борисоглібського собору окрвідділом культів. У цьому ж документі пропонували представникам громади в зазначений час здійснити передання собору в розпорядження комісії від окружного адміністративного відділу²⁶. Фактично, це означало, що релігійну громаду УАПЦ позбавляють права на законних підставах користуватися Борисоглібським собором. У цій надзвичайно складній ситуації архієпископ І. Павловський вживав усіх можливих заходів, спрямованих на захист автокефальної громади. Так, ще 29 листопада 1924 року у заяві до Чернігівського окрвиконкому він повідомляв, що «я в справі Україн. Автокеф. Парахвії м. Чернігова їду 30/ХІ ц. р. до Харкова і коли треба буде до Москви»²⁷. 18 грудня того ж року у заяві до Чернігівського окрвиконкому І. Павловський зазначав: «довожу до відома Черн. Окрвиконкома що 16/ХІІ ц. р. я повернувся з Харкова до Чернігова»²⁸. Підсумком цих організаційних зусиль очільника УАПЦ на Чернігівщині стало те, що 31 грудня 1924 року Чернігівський губвиконком у листі до відділу культів зазначав: «губадмотдел

²³ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 1. Спр. 197. Арк. 79 зв.

²⁴ Там само. Арк. 91.

²⁵ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 232.

²⁶ Там само. Арк. 375.

²⁷ Там само. Арк. 388.

²⁸ Там само. Арк. 426.

предлагає передати Николаевську церкву г. Чернігова в пользование автокеф. укр. реліг. общини»²⁹. Отже, у 1925 році новим організаційним центром діяльності релігійної громади УАПЦ у Чернігові стає Миколаївська церква. Цей факт підтверджує і «Протокол загальних зборів Миколаївської Української парахвії м. Чернігова», що відбулися 9 серпня 1925 року. На зборах, згідно із протоколом, були присутні до 200 осіб. Головою зборів обрали протоієрея Марка Коваленка. Прийнято одноголосно рішення: «і надалі єпископську катедру залишити в Чернігові про що і повідомити ВПЦР»³⁰.

Архієпископ Чернігівщини І. Павловський, як справжній добрий пастир, відвідував ті парафії краю, у яких виникали скрутні ситуації. Зокрема, у період з 23 до 31 травня 1925 року він відвідав такі парафії Сновської округи: Осьмаки, Максаки, Максаківський монастир, Мена, Ольшана і Сосниця³¹. Під час цієї подорожі архієпископ служив літургії в сільських храмах, спілкувався зі священниками та членами парафіяльних рад, а також вирішував організаційні питання церковного життя. За підсумками поїздки І. Павловський надіслав доповідь до ВПЦР. Президія ВПЦР на засіданні 22 червня 1925 року ухвалила: «заходи, яких вжито всеч[есним] Архієп[ископом] Павловським під час об'їзду Сновської округи в справі Осьмаківської, Бабської й Вільшанської парафій визнати доцільними і правдивими»³².

Загалом, починаючи з 1925 року, з кожним роком автокефалісти відчували все більший тиск і бажання радянської влади знищити Українську Церкву. Одним із методів тиску була реалізація дискримінаційної житлової політики щодо священнослужителів. Священників зараховували до нетрудового елементу й зобов'язували платити за житло у кілька разів більше за інші категорії громадян. Через цю обставину священники УАПЦ зазнавали фінансових труднощів і змушені були звертатися до органів влади з проханнями про зменшення плати за житло. Зокрема, 2 жовтня 1925 року архієпископ Чернігівщини І. Павловський у заяві до Чернігівського окрвиконкому зазначав: «я живу в Соборному подвіррі, в будинковій, який належить до жілкоопу “Фрунзе”. Разом зі мною живуть 2 моїх дітей і 2 безробітних жінки (56 років і 45). Три кімнати, площа 11 кв. саж (по 2 1/5 с. на ч-ка). Квартира темна – велика кімната має 1 вікно, а стіни 2 1/2 аршини товщі. Жілкооп встановив платню за неї 29 карб. 50 к. (як з нетрудового елементу). Вносить такої платні я не можу тому, що (згідно приходу-расходної книги укр. парахвії м. Чернігова) одержую таку платню: червень (июнь) – 14–50, липень – 15, серпень – 20, вересень – 18–40. Ніяких других прибутків не маю. Прохаю Окрвиконком дозволить мені і надалі зістатись на цій квартирі і зменшити плату за неї до ставок осіб вільних професій. Я можу платити 6–7 карб на місяць»³³. У відповіді від 17 жовтня 1925 року Чернігівський окрвиконком повідомляв: «повертаючи заяву гр-на Павловського – окрвиконком пояснює, що гр-н Павловський повинен платити за квартиру згідно з загальним законоположенням»³⁴.

У 1926 році тиск радянської влади на архієреїв УАПЦ значно посилювався. Зокрема, на початку року заарештували архієпископа Чернігівщини Івана Павловського. Разом з іншими заарештованими єпископами УАПЦ його вивезли до Харкова, а після звільнення взяли підписку про невиїзд із тодішньої столиці. У підсумку, 1 грудня 1926 року архієпископа Івана Павловського обрали на кафедру УАПЦ у Харкові³⁵. Натомість 1 січня 1927 року до Чернігова з Глухова пере-

²⁹ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 675.

³⁰ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 278. Арк. 1.

³¹ «В Українській Церкві велика була духовна сила...»... С. 159.

³² Там само. С. 167.

³³ ДАЧО. Ф. Р-67. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 175.

³⁴ Там само. Арк. 173.

³⁵ Зінченко А. Павловський Іван Данилович. С. 14.

їздить єпископ УАПЦ Олександр Червінський і стає новим керівником Чернігівської єпархії³⁶.

У 1929 році відбулась зміна генеральної лінії політики радянської держави у ставленні до церкви. В січні ЦК ВКП(б) затвердило постанову «Про міри посилення антирелігійної роботи». Відтак об'єктом переслідувань з боку влади стали всі без винятку релігійні напрямки. Також було посилено адміністративний тиск на православну церкву, відновилися політичні репресії проти духовенства з метою його знищення та закриття храмів. Не минули ці процеси й Українську автокефальну православну церкву. Зокрема, сплановане органами влади знищення УАПЦ здійснене на Третньому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі, що відбувся в Києві 28–29 січня 1930 року, де УАПЦ було інспіровано причетність до контрреволюційної діяльності та участі в організації «Спілки визволення України». Церковний Собор під тиском органів влади прийняв ухвалу про саморозпуск УАПЦ. Архієпископ І. Павловський брав участь у засіданнях цього собору.

Відразу після цього в Харкові було створено Всеукраїнський організаційний комітет на чолі з архієпископом Іваном Павловським, який, за згодою влади, звернувся до віцїлих українських парафій із запрошенням об'єднатися в єдину церковну організацію. Організаційну структуру та керівні органи цієї церковної організації затвердив Надзвичайний собор, який відбувся 9–12 грудня 1930 року. Його делегати переглянули статутні положення, прийняті собором 1921 року, вилучили з назви слово «автокефальна». Таким способом утворилася Українська православна церква, головою якої став митрополит Харківський і всієї України Іван Павловський.

Кафедральним храмом, у якому Іван Павловський служив у Харкові до травня 1934 року, була Церква св. Івана Предтечі на Основі. Про тодішнє становище митрополита свідчить такий промовистий факт: живучи з родиною при храмі, він відробляв трудову повинність на будівництві Харківського тракторного заводу. Коли в 1934 році столицю України перенесли до Києва, то мусив переїхати туди й митрополит. Останні свої дні парафія митрополичої кафедри УПЦ доживала при храмі святого Миколая Притиски, що на Подолі. Проте в червні 1935 року влада забрала і цей храм, перетворивши його на складське приміщення. Після цього митрополиту заборонили проводити богослужіння³⁷.

У травні 1936 року в Белгороді колишнього архієпископа Чернігівщини Івана Павловського заарештували. 4 грудня 1937 року в Белгородському відділенні НКВС РРФСР розглядали його справу. У протоколі засідання трійки управління НКВС Курської області РРФСР від 9 грудня 1937 року було записано, що І. Павловський «не раз виступав серед населення із закликом до організованого виступу за вихід України з СРСР». За цей «злочин» його засудили до смерті і невдовзі один із найактивніших ієрархів УАПЦ був страчений³⁸. Проте, на рубежі 80–90-х років ХХ століття, напередодні розпаду СРСР, І. Павловський, як і тисячі інших знищених радянським тоталітарним режимом людей, був реабілітований.

Отже, Іван Павловський був Чернігівським архієпископом УАПЦ з 17 вересня 1922 до 1 грудня 1926 років, тобто понад чотири роки. Проведений аналіз архівних документів засвідчив, що за цей час своєю наполегливою працею архієпископ Іван перетворив Чернігівщину на потужний релігійний центр українських автокефалістів, а Борисоглібський собор м. Чернігова на кафедральний храм Чернігівської єпархії УАПЦ. Своєю активною релігійною діяльністю І. Павловський підносить національну свідомість та гідність українського народу. Саме тому радянська влада, яка боялася відновлення незалежної Української держави, доклала зусиль для знищення цього вірного сина Української Церкви. Маємо надію, що завдяки подальшим науковим дослідженням могила Івана Пав-

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3984. Оп. 3. Спр. 468. Арк. 8.

³⁷ Зінченко А. Павловський Іван Данилович. С. 14–15.

³⁸ Там само.

ловського буде віднайдена і громадяни України зможуть гідно вшанувати цього церковного діяча.

References

Hlukhenkyi, A. (2017). Stanovlennia ta diialnist relihiinoi hromady Ukrainiskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u Borysohlibskomu sobori m. Chernihova u 20-kh rokakh XX stolittia [Formation and activity of the religious community of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the Saints Boris and Hlib Cathedral of Chernihiv in the 1920s]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4.

Hlukhenkyi, A. (2018). Chernihivski arkhiierei Ukrainiskoi avtokefalnoi pravoslavnoi tserkvy u 20-kh rokakh XX stolittia [Chernihiv bishops of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in the 1920s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 11.

Zinchenko, A. (2003). Hierarkhy Ukrainiskoi tserkvy: mytropolyt Mykola Boret'skyi, arkhieiepyskop Kostiantyn Krotevych, mytropolyt Ivan Pavlovskyi [Hierarchs of the Ukrainian Church: Metropolitan Mykola Boretsky, Archbishop Konstantin Krotevych, Metropolitan Ivan Pavlovsky]. Kyiv, Ukraine.

Zinchenko, A. (2011). Pavlovskyi Ivan Danylovych [Pavlovsky Ivan Danilovich]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy – Encyclopedia of the History of Ukraine*. Kyiv, Ukraine.

Глухенький Андрій Анатолійович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Іллінська, 33-а, м. Чернігів, 14000, Україна).

Hluhenkyi Andrii A. – head of the department of scientific research of caves and archeological monuments of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (33-a Illinska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: misterko@ukr.net

ARCHBISHOP IVAN PAVLOVSKYI AS A BUILDER OF THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN CHERNIHIV REGION

The purpose of the article is to uncover life and activity of Archbishop Ivan Pavlovskyi, a builder of the UAOC in Chernihiv region, on the basis of archival materials and other sources, as well as to clarify the influence of this bishop on the formation and establishment of the autocephalous church in our region. The research methods are corresponded to the purpose of the work. Historical-genetic method and the method of analysis are the main methods of the article. The scientific novelty of the work lies in the coverage of those issues of the activity of the UAOC Archbishop Ivan Pavlovskyi in the Chernihiv region during the 1920s, which were mostly still out of sight of researchers. On the basis of archival materials and other sources, an assessment of the activity of the Chernihiv Bishop Ivan Pavlovskyi is given and its influence on the formation of the UAOC is analyzed. Conclusions. According to archival documents, Ivan Pavlovskyi was the archbishop of Chernihiv region from September 17, 1922 to December 1, 1926, that is for more than four years. The analysis of documents showed that during this time he turned Chernihiv region into a powerful religious center of Ukrainian autocephaly, and the Saints Boris and Hlib cathedral in Chernihiv became a cathedral of the Chernihiv eparchy of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church. Ivan Pavlovskyi also raised the national consciousness and dignity of the Ukrainian people through his religious activities. That is why the Soviet government, which feared the restoration of an independent Ukrainian state, made every effort to destroy this faithful son of the Ukrainian Church.

Key words: *Ukrainian Autocephalous Orthodox Church (UAOC), Saints Boris and Hlib cathedral, all — Ukrainian Orthodox Church Council (UOCC), metropolitan Vasyl Lypkivskyi, Chernihiv archbishop Ivan Pavlovskyi.*

Дата подання: 21 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Глухенький, А. Архієпископ Іван Павловський як будівничий Української Автокефальної Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2021. С. 33–41. № 4. DOI: 10.5281/zenodo.5203268.

Цитування за стандартом APA

Hluhenkyi, A. (2021). Arkhiiepyskop Ivan Pavlovskyi yak budivnychyi Ukrainskoi Avtokefalnoi Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Archbishop Ivan Pavlovskyi as a builder of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 33–41. DOI: 10.5281/zenodo.5203268.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З НОВИХ ДОКУМЕНТІВ ДО ІСТОРІЇ СІВЕРЩИНИ (XVII-XVIII СТ.) (частина 21)

DOI: 10.5281/zenodo.5203254

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2021. CC BY 4.0

Метою публікації є уведення до наукового обігу важливих документів, створених гетьманами України І. Скоропадським, низкою полковників та інших старшин Гетьманщини, що дозволяє доповнити «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», а публікація останнього є одним із актуальних завдань української археографії. Публікуємо також різноманітну ділову документацію Гетьманщини (купчі, скарги, реєстри тощо). Крім того, аналізуємо інформаційні можливості цих джерел, виявляємо особливо цінні свідчення. **Наукова новизна** тісно пов'язана з вищевизначеною метою, оскільки вперше до наукового обігу вводять архівні, недруковані джерела, які зберігаються в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України у Києві. Вперше встановлюють важливі факти з соціально-економічної, військово-політичної, церковної історії України кінця XVII–XVIII ст., діяльності судових органів, повсякденного життя українського народу. В результаті дослідження доповнено знання про військові дії часів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи, організацію прикордонної служби, постачання провіантом і фуражем охочекомонного (компанійського) війська, забезпечення російської армії XVIII ст. Важливими є документи, що стосуються такого маловивченого регіону як Стародубщина. Ця етнічна українська земля нині перебуває в складі Росії і там роблять усе можливе, щоб стерти пам'ять про її історичну належність. У самій же Україні історію Стародубщини тривалий час вимушено не вивчали й зараз ці дослідження тільки починаються.

Ключові слова: універсал, листи, гетьман, Церква, купчі.

У ще одній частині статті ми продовжуємо вводити до наукового обігу документацію, яка стосується Сіверщини (про наші пошуки в архівосховищах і необхідність публікації документів з історії регіону вже говорили в попередніх частинах). Усього тут наводимо тексти 64 документів, у т. ч. 28 – XVII ст., а 36 – XVIII ст., у т. ч. першої половини XVIII ст. – 25, другої половини XVIII ст. – 10. Шість документів подані як реєстри (№ 29, 51, 53, 54, 59, 64). Переважна більшість наведених джерел зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), решта (усього 7) – в Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі – ЦДІАК України) (№ 51, 53, 54, 59, 62, 63 64).

Серед представлених документів необхідно знову виділити ті, які доповнюють «Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.», тобто універсали й листи гетьманів, полковників, узагалі козацької старшини. Перш за все це документи гетьманів І. Скоропадського (1 документ), наказного гетьмана П. Полуботка (1), ста-

родубських полковників Т. Олексійовича (2) і Л. Жоравки (2), чернігівського полковника Ю. Лизогуба (1), охочекомонних полковників І. Новицького (1) та І. Максимовича (Рубана) (1).

Почнемо з документів XVII ст., яких збереглося менше і вже тому вони більш цінні. Насамперед це універсали стародубського полковника Т. Олексієнка (Олексійовича) (№ 9, 12) та чернігівського полковника Ю. Лизогуба (№ 28). У першому з них, датованому 1688 р., йшлося про суперечку за землю між мешканцями сіл Новосілкі і Вистрики Стародубської сотні, її полковник розв'язав на користь останніх. Другий же є привілеєм Т. Олексієнка, цей документ він надавав полковому сотнику М. Чорнолуцькому за заслуги с. Меленськ (нині це село Стародубського р-ну, розташоване за 13 км. від Стародуба). До тієї ж категорії належить і універсал 1699 р. Лизогуба, яким дозволяли Федору Красувському, товаришу полковому, збудувати млин на р. Щодрувці. До універсалів Т. Олексійовича близьким є документ 1691 р. (№ 16). Це квит запорожця Опанаса Соколовського, наданий стародубському полковнику Т. Олексієвичу. За збитки, завдані за полковництва в Стародубі Л. Остряниці (його каденція припадає на 1665–1667 рр.), Т. Олексійович видав йому 20 талярів, що О. Соколовський ствердив квитом. Цей документ був підписаний також кількома значними особами, серед яких бачимо Т. Влізка (Улезька), полкового хорунжого. Досі його каденцію на цій посаді визначали 1687–1688 рр., хоча було не відомо точно початок і кінець його перебування на посаді. Тепер же можна її продовжити по лютий 1691 р.

Треба відзначити, що в нашій статті широко представлені листи з унікального архіву охочекомонного (компанійського) полковника І. Новицького, адресовані йому ж – усього 19. Ще один лист № 17 з його архіву був написаний лубенським городовим отаманом Ф. Григоровичем, і про нього буде сказано нижче. Першими йдуть два листи 1680–1681 рр. ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря Луки Григоровича. Основну масу листів цього ігумена ми надрукували на сторінках «Сіверянського літопису» та «Сіверщини...»¹, але ці листи серед тих, які ще не друкували. Тут, крім подяки полковнику за його благодіяння, міститься цікава звістка про пошук вчительки для доньки І. Новицького й обіцянка написати в цій справі листа до ігумени Покровського жіночого монастиря в Макошині (№ 1). З інших листів ігумена відомо, що він посилав у с. Нехаївку – головну метність І. Новицького – учених ченців і черниць для навчання молодших дітей грамоті та рукоділлю.

Деякі з листів проливають ще трохи світла на малознану сферу життя козацької старшини XVII ст. – сімейні справи. Так, лист № 10 був написаний І. Новицьким у 1688 р., у проміжку між Першим і Другим Кримськими походами з табору в Самарі (нині – м. Новомосковськ Дніпропетровської області). З листа випливає, що полковник брав участь у побудові Богородицької фортеці. До речі, там тоді був і гетьман І. Мазепа. Цей лист був адресований дружині – Меланії Новицькій. Після короткого привітання («Меланія, милая пні, малжонка моя») і побажання їй і дітям здоров'я І. Новицький переходить до господарських справ, дає вказівки щодо сіна й «пашні», фруктів у маєстностях у Снітині і Нехаївці. Де-що загадковим є лист 1689 р. (№ 13), написаний лохвицьким (?) городовим отаманом Ф. Григоровичем і адресований Ірині Новицькій. Сама особа цього отамана не встановлена. Ймовірно, він посідав уряд отамана у Лохвиці. У цей час там цю посаду обіймав Федір Кратченко (1690–1693), але, вірогідно, тут він названий, як тоді часто бувало, за патронімом. Складніше з адресаткою листа. Отаман називає її «пні полковникова» і пов'язує з Новицьким. Але ж дружиною Новицького тоді була Меланія (по смерті першої дружини Софії він одружився вдруге). Може це друге ім'я дружини? Але це маловірогідно. Може донька? Але її імені

¹ о. Юрій Мицик. З документації Свято-Микільського Рихлівського монастиря XVII ст. (листи ігумена Луки). *Сіверянський літопис*. 2004. № 1. С. 12–24; о. Ю. Мицик, І. Тарасенко. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (ч. 20). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 72, 85.

немає серед відомих з інших джерел (Марія, Ганна). Може, це перша згадка про незнану доньку полковника? Про це буде сказано нижче. Може, отаман помилився? У будь-якому разі це питання лишається поки що нерозв'язаним. У листі йдеться про справу, із котрою звернувся до отамана Йосип Тарасенко, який прибув з Ніжина до Лубен. Мова йшла про два луки, і цю зброю отаман негайно відіслав до Ірини в Лохвицю.

У листі 1681 р. (№ 3) роменського вїта Романа Федоровича до І. Новицького йдеться про передачу грошей на утримання компанійців, які стояли на зимових кварирах у Роменщині. У листі 1683 р. (№ 4) ічнянського сотника І. Стороженка та Захара Григоренка, можливо, вїта, йдеться про непорозуміння з компанійцем Микитю Бужинським («сотні Евтуха»). Господарських справ стосується лист 1688 р. (№ 7) слуги Яська Остаповича. Він інформує полковника про побудову млина, продаж тютюну й горілки. Інший слуга Корнилій Василевич писав у 1690 р. (№ 15) про поїздку до Новгород-Сіверського до архімандрита Спаського монастиря у справі «плитов» (не зовсім ясно, про що йдеться) і просить послабити утиск підданих. Можливо, його родич, нехаївський староста Лук'ян Василевич, писав у 1694 р. (№ 18), сповіщаючи полковника про хід робіт, а також про нестачу борошна робітникам. У листі 1688 р. (№ 8) компанієць Скребешенко доповідав з с. Красного Батуринської сотні (нині – у Бахмацькому р-ні) про перепис свого товариства і скаржився на нестачу грошей, одягу і взуття. Якийсь Копул (?) з м. Коропа Ніжинського полку приблизно того ж часу просив «прислати ... гроші за горілку цале житн[о]ї (?) талярей сто и пять» (№ 14). Смілянський сотник Лубенського полку Василь Громика (Громека) писав зі Смілої (нині – у Роменському р-ні) у 1692 р., просячи за Федора й Семена Воротиленків, яких побили компанійці (№ 17). Лист дає змогу встановити термін другої каденції цього сотника (перша була у 1687–1688 рр.). Цікавими є три листи 1694–1696 рр. (№ 19, 20, 26) представника відомого роду Забіл – Михайла, що були написані в Борзні. Вони сповнені компліментами, великодневими привітаннями і добрими побажаннями. Ще один лист 1695 р. Миколи Миколаєвича (№ 22) містив згадку про молоду дочку І. Новицького – Одарку («Адария»), яка гостювала у нього. Можливо, ця Одарка стала дружиною Михайла, бо на неznану по імені доньку Новицького, дружину Михайла Забіли, вказує відомий історик – генеалог К. Л. Модзалевский у своїй капітальній праці². У листі того ж року (№ 21), написаному в Городні (нині – Ічнянського р-ну) слуга й родич І. Новицького Іван Змидченко дякував полковнику за обіцянку надати «камінний шість в догляд» (ймовірно, йшлося про призначення його наглядачем млинів). Наказний роменський сотник Лубенського полку І. Хоружий (це ім'я взагалі не згадується в довідниках) у 1696 р. доповідав І. Новицькому (№ 25) про тяжкий конфлікт між компанійцями і козаками Роменської сотні і просив прислати когось для розгляду цієї справи. Про цей же конфлікт йшлося в листі до І. Новицького (№ 26) компанійського полковника І. Рубана. Урешті І. Новицького стосуються ще три документи, які були виявлені в іншому фондї ІР НБУВ – купчі 1686 і 1688 рр. У першій з них (№ 5), укладеній в Коропі, Самійло Тищенко, який раніше жив у с. Ломаках (нині – Лубенського р-ну Полтавської обл.), а потім переселився в с. Нижнє Сумського (?) повіту, продавав свої греблю, сад тощо. У цьому документі названа тодішня старшинська верхівка Коропа. Згідно з другою купчою (№ 11) І. Новицький купував двір у с. Нехаївці, землю тощо у Марка Лобасенка. Свідками угоди були нехаївські отаман (Юхим Городищенко) і вїт (Семен). У третій купчій 1695 р. (№ 23), укладеній в с. Березовиці (нині – с. Березівка Прилукського р-ну), Андрій Коваль продав свою нерухомість під Талалаївкою (райцентр Чернігівської області), а саме: став, греблю і сіножаті Новицькому за 60 золотих. Тут названо верхівку Березівки і «могоричників» – свідків угоди.

До XVII ст. належать ще два документи. Перший з них (№ 6), що є судовою постановою 1686 р., стосувався конфлікту за землю й ліс між жителями с. Чуб-

² Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев, 1910. Т. 2. С. 79.

ківці Стародубського полку та братами Рубцями. Тут згадуються і покійний стародубський полковник, гетьманіч Семен Самойлович; Тимофій Олексійович, ще як стародубський городовий отаман (він перебував на цій посаді у 1661, 1664–1676, 1681–1687 рр.). Другий (№ 27) – це купча 1698 р. Матвія Кузьменка, котрий записаний як «жител семеновский», але, здається, тут треба мати на увазі с. Семаки (нині – Ріпкінського р-ну). Він продавав свою землю в Любецькому повіті, у т. ч. селище в Грабові (нині – село Ріпкінського р-ну) з нерухомостями, своєму племіннику Ониську Попенку.

Переходимо до документів першої половини XVIII ст. Почнемо з найважливіших, якими є гетьманські універсали. Першим з них є універсал гетьмана І. Скоропадського 1714 р. (№ 32). Ним стверджувався універсал гетьмана І. Мазепи на млинове коло³, яке за заповітом Овсія Мора мало перейти у власність Спасо-Преображенського монастира. Далі йдуть два універсали 1711 і 1716 рр. стародубського полковника Л. Жоравки (№ 30, 33). Першим з них він стверджував надання права на млини Юхимії, удові покійного полкового обозного Гаврила Дащенка (його каденція припадала на 1665–1676 рр., причому він був ще наказним стародубським полковником у 1672 р.), та її зятеві Андрію Стефановичу. Останні представили відповідні універсали стародубських полковників Івана Плотника (Плотного), Петра Рославця, Тимофія Олексійовича та Михайла Миклашевського, каденції яких припадали на 1663–1665; 1659–1663, 1668–1672, 1673–1676; 1665, 1673, 1676–1678, 1687–1689; 1689–1702 рр.⁴ Другий універсал 1716 р. (№ 34) подібний першому. Ним Л. Жоравка стверджував універсал попередника – Тимофія Олексійовича, який був даний батькові Леонтія Мархоленка Михайлу (наказний стародубський полковник у 1680, 1693 рр.) на с. Артюшково (нині – Стародубського р-ну). До них прилягає лист (№ 34), який написаний не раніше 1721 р. Його автором був Я. Іскра, а адресатом – гетьман Скоропадський. Яків був сином Климентія Іскри, погарського полкового хорунжого у 1715–1717 рр., і внуком Захара Іскри, погарського сотника у 1701, 1708, 1709 і 1712 рр., обозного Стародубського полку в 1714–1721 рр. По смерті батька й діда його опікункою стала тітка Олена, яка вийшла заміж за Карпа Часника. Опікуном став також хресник діда – Василь Жидок, що керував маєтностями Якова до його повноліття. Цього Жидка утискали непосильними податками жителі Погара, і тому Яків звертався до гетьмана з проханням видати оборонний універсал. Лист 1722 р. (№ 37) наказного гетьмана П. Полуботка, адресований В. Кочубею, стосувався конфлікту між селянами с. Тиниці (нині – у складі Бахмацького р-ну). Гетьман наказував В. Кочубею виконати указ генеральної військової канцелярії і забезпечити явку винуватого (Ілька) на суд у Глухів. Ще один лист-скарга був направлений П. Полуботку тогож року (№ 32). Його автором був підлип'янський староста Концевич, а стосувався документ злочину Левка Гавренка, «козака и жителя семяновского», винного у порубці чужого лісу. Цього ж питання стосувалася скарга невідомого П. Полуботку (№ 40). Про це ми вже писали у частині 20 статті у «Сіверянському літописі»⁵. Близько 1723 р. написано лист (№ 39) прилуцького сотника у 1719–1724 рр. Федора Марковича до свого дядька, Івана Марковича, який був прилуцьким сотником у 1709–1719 рр., прилуцьким полковим суддею у 1719–1724 рр. У ньому говорилось про лист із Седнева «швакгра» Степана Леонтовича, про те, що Костянтин (Леонтович), золотоніський сотник у 1732–1763 рр., «швагр пна Фридрикевича ншего», хитрощами «через лист свой, писаний до пней Леонтовичовой..., а сестри ншей», тобто до Феодосії (у першому шлюбі за Григорієм Фридрикевичем, у другому – за Степаном Леонтовичем),

³ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. І. Бутич. Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2006. Ч. II. № 195. С. 237.

⁴ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Київ, 1997. Ч. 1. С. 84; Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини. *Енциклопедія*. Київ: Стіло, 2010. С. 86; Gajecy G. The Cossak Administration of the Hetmanate. Cambridge, 1978. V. 1. С. 29.

⁵ о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко. 3 нових документів... (ч. 20). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 90–91.

вчинив махінації. Він свідчив, що нібито покійна мати першого чоловіка передала частину майна йому, Костянтину. Але цього насправді не відбулося, і покійний тесть сестри, седнівський сотник у 1699–1700 рр., Криштоф Фридрикевич не говорив про це. Відтак слід було повернути землі сестрі, забезпечити право, а якщо С. Леонтович все витратив, то компенсувати за його рахунок і записати на доньку померлого Фридрикевича. У листі Ф. Марковича до Петра Корецького (стародубський наказний полковник у 1722–1723 рр.) бл. 1723 р. (№ 36) теж говорилось про легковажність Костянтина Леонтовича і про заходи щодо повернення посагу, який був ним незаконно привласнений. Тут міститься також скарга на підданих Андрія Миклашевського (стародубський наказний полковник у 1722 р.), котрі чинять спустошення в бортних деревах у «Круковских кгрунтах». Цей сюжет щодо бортних дерев розвивають у скарзі селян с. Нижнього, адресованій тому ж Корецькому (№ 31). Приблизно тим же часом датована скарга отамана села Пальчики Опанаса та інших ніжинському полковнику Петру Толстому (№ 38). Ця група селян з с. Попівки Конотопської сотні (нині – Бахмацького р-ну) служила 16 років у гетьмана І. Скоропадського «при конях», але після його смерті залишилася без роботи, і тому вони просили забезпечити їх працею. Водночас вони скаржилися на свого отамана Яцька Мирченка. Іншу скаргу (№ 45) можемо датувати лише приблизно, між 1728 і 1734 рр. Козаки с. Левенці Стародубської сотні (нині – с. Левенка Стародубського р-ну Брянської обл.) скаржилися генеральному бунчужному (Якову Лизогубу або Андрію Бороздні), що в них незаконно забирають землі. Також ця невизначеність у датуванні характерна для листа невідомої особи до гетьмана Д. Апостола (№ 46). Тут ішлося про цей же конфлікт селян с. Левенці з «Тимошенчиною». Очевидно остання є Гафією Іванівною Тимошенко, онукою вищезгаданого стародубського полковника Тимофія Олексійовича, дружиною Семена Березовського, наказного стародубського полковника у 1718 і 1723 рр. (помер у 1728 р.). Три листи 1734 р. (№ 48, 49, 50) стосуються стародубського полкового комісара Івана Лашкевича. У них ішлося про забезпечення провіантом і фуражем російської армії. Про Стародубщину і Стародубський полк йдеться ще у двох документах. Це випис 1730 р. з протокольної книги суду Стародубського полку, який містить у собі протест (№ 47). На жаль, він написаний вкрай нерозбірливо і деякі його фрагменти неможливо прочитати. Цей документ цікавий уже тим, що дозволяє уточнити каденцію Андрія Миклашевського. Як бачимо, наказним стародубським полковником він був не лише у 1722 і 1729 рр., але й у 1730 році. Другим документом є рапорт 1743 р. (№ 54) у полкову стародубську канцелярію. У ньому йдеться про пошук у Шептаківській сотні речей, які були пограбовані під час пожежі в Стародубі. Цим же роком датований документ (№ 53), яким у цій же сотні наказувалось розшукати підданих-втікачів і наводилися їхні прикмети.

У чолобитній Тетяни Лизогуб 1727 р., адресованій царіці Катерині I, згадувалися Степан Вельяминов, президент Малоросійської колегії у 1722–1727 рр., Андрій Гудович, бакланський сотник у 1709 р. (№ 41). Чолобитчиця називає себе «бунчукового товариша Андрія Лизогуба жона Тетяна, Михайлова доч», і тут виявляємо певні непорозуміння. Андрій Лизогуб був конотопським сотником у 1716–1719 рр., але бунчуковим товаришем став у 1737 р., а його дружиною К. Модзалевським названа Параска Михайлівна Миклашевська⁶. Усе ж можливо, що відомий генеалог помилився. У чолобитній-скарзі говориться про конфлікт за землю, яка лежала між Малим Самборцем і Соснівкою Конотопської сотні (нині село Конотопського р-ну, за 15 км. від Конотопу). Але Малий Самборець, на жителів якого скаржилася чолобитчиця, не вдається локалізувати. Ще один документ того ж року (№ 42) пов'язаний з чолобитною жителів сіл Любецької сотні. Це слідство за вказаною чолобитною, але документ дійшов у дефектному стані й містить тільки початок. Ще одна скарга датована 1730 р. (№ 44). Її авторами були представники відомого старшинського роду Кандиб (Юхим, Василь і

⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев, 1912. Т. 3. С. 100.

Данило), а адресували її гетьману Д. Апостолу. У ній йшлося про незаконне заволодіння їхньою слободою Кандибівкою полковником російської армії В.Ф. Салтиковим й про інші кривди, заподіяні ним же. Цей конфлікт затягнувся, і ось уже син Данила Андрій написав аналогічну скаргу очевидно до гетьмана К. Розумовського (№ 56). До кривдників А. Кандиби додався поміщик Скрипицин.

Далі йдуть купчі, які взагалі широко представлені в документації. У цій статті наводимо тексти 11 купчих, із яких на XVIII ст. припадає 7. Першою з них є купча 1700 р. (№ 29), укладена в Конотопі. Вона стверджувала продаж млина Степаном Натальченком, причому свідками виступили, крім представників конотопської старшини, о. Дмитрій, священник Свято-Юріївського храму в Конотопі, і Кирило, ніжинський крамар. Наступною є купча 1728 р. (№ 43). Житель с. Ясмані Глухівської сотні (нині – смт. Есмань Глухівського р-ну Сумської обл.) Корній Гусаченко продавав свою сіножать. У 1734 р. на прохання дочки покупця цей документ було ще раз стверджено, причому його підписав глухівський городовий отаман Дем'ян Туранський. Досі його каденцію визначали у 1737–1740 р., між тим, як впливає з цієї купчої, він перебував на цій посаді й у 1728 р., а далі його замінив Степан Уманець (1730–1732 рр.). У 1739 р. козак Великобудищанської сотні Полтавського полку Іван Цурка продавав свою землю підполковнику російської армії Ф. Юсту (№ 52). Ця земля розташована в с. Мелня (нині – Конотопського р-ну Сумської обл.), а перед тим вона була разом з хатою, лісом тощо куплена батьком Цурки в батуринського жителя Якова Мухи. Купча 1754 р. (№ 55) свідчить, що козак Седнівської сотні Чернігівського полку Трохим «Еремиев» був змушений за борг продати «Зміевский берег з сінокосом». Далі йдуть три купчі 1770 р. (№ 57, 58, 59). Вони стосуються одного й того ж продавця – возного Глухівського повіту Якова Ляшенка, який продав графу П. Румянцеву свою нерухомість у с. Кучерівка Глухівської сотні (нині – у Шосткинському р-ні Сумської обл.), причому містилася досить детальна її характеристика.

Далі йдуть документи інших категорій. Насамперед це список старшини Ніжинського полку 1735 р. (№ 51). Їх відправляли служити на «Українську лінію» в Царичанку. 1777 роком датований рапорт архімандрита Гамаліївського монастиря Антонія про відправлення відповідей на запит консисторії Київської митрополії (№ 61). Представлений і атестат 1771 р. (№ 60) запорожця Михайла з Сум. Завершують публікацію три документи 1782 р. Новгород-Сіверського намісницького правління (№ 62, 63, 64). У першому з них ідеться про втрату двох чолобитних, у двох останніх – про прийняття в це правління Хоми Гудими.

Коли стаття була прийнята до друку, вдалось виявити в зібраннях Інституту рукописів НБУВ неопублікований лист 1685 р. І. Мазепи (тоді ще генеральною осавула) і В. Кочубея (тоді реєнра Генеральної військової канцелярії) до фаворита цариці Софії, князя В. Голіцина (див.: Додатки. № 1). Відзначимо, що автори листу не вказали своїх посад. Чи це було зроблено свідомо, чи сталося внаслідок недогляду копіюста, нині сказати неможливо. Фрагмент цього листа за іншим списком був надрукований російським істориком К.А. Кочегаровим⁷. Тут наводимо повний текст документу.

Насамкінець зазначимо, що підписи-автографи в документах підкреслені нами, а слова, які не вдалося прочитати – знаком (...)*. Квадратними дужками позначені пропуски в тексті через якісь дефекти (обірвана частина тексту тощо) або відновлені по смислу слова. Датування, переважно подане кириличними літерами, переводимо арабськими цифрами.

Сподіваємося, ці джерела будуть цікавими і краєзнавцям, оскільки проливають додаткове світло на історію населених пунктів Сіверщини, на соціально-економічну, церковну й культурну історію краю.

⁷ Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. Москва: Институт славяноведения РАН, 2012. С. 163.

* * *

№ 1

1680, грудня 25 (15). – Лист Луки Григоровича, ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря до полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсци пне полковнику Войска его црского пресвітлого величества Запорозкого комонный, добродій мой великий.

За вшелякою показаную мні панскую любов велице в.мс. доброд. моему подяковавши, по обетницу на прудком часі посилаючи покорне в. в. мс. мс. пна прошу, жеби была отдана. А що в. мс. мс. пн казал до Лохвиці едним возом сла-ти, рад быт то учинити, тилко ж як то пред святи братия, по послушаниях розі-халися, згола не маш кому. Азали з ласки в. мс. мс. пна тое по остатной дорозі отщукается, сторони панны побожні для ученя дітей в. мс. мс. пна по желанию в. мс. доброд. моего, якому устне мовил и тепер повторяючи: скоро тилко за по-даною оказиею до госпожі игумені макошинской написати и о тое постаратися пилно обецую. А на тот час з вшелякою моею поволностью ласце панской в. мс. доброд. моего неотмінной молитви мої залецивши сам себе вручаю и назавше зостаю в. мс. моему мс. пну и великому доброд. всего добра зичливий слуга и уставиный богомолец

Лука Григориєвич, игумен з братиею.

З мнстиря Стля Хсва Николая Рыхловского мсця декаврия 15 1680»

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14542. Оригінал).

№ 2

1681, січня 2 (1680, грудня 23). – Лист Луки Григоровича, ігумена Свято-Микільського Рихлівського монастиря до до полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсци пане полковник Войска его цар[ского] прес[вітлого] велич[ества] Запорозкого комонный, добродію мой великий.

От Хрста Спасителя, в. мс., м. мс. пану и великому добродієви, весьпол з еї мсци панею в. мс. ціною и со всіми любящими тут на земли долгих літ и вшеляких щасливостей, а в нбі вічних роскошый заживати щире зычу. За отдане жита и пива в. мс. моему мс. пану и добродієви низко поклонившися, велице покорне дякую, тут же добродію мой упоминаюся о горілку, которую в. мс. мс. пан обі-цал до обителі стой и мні устне приказал, абым присыл по оную. Тепер добродію мой посланца своего посылаючи, упрошаю покорне, рач обітницу свою skutком исполнйти. Затим ласці панской неотмінной себе з братиею моею, яко найпокорній вручаю, зостаючи назавше в. мсці, моему мсцивому пну и великому добродієві, добра зичливий слуга и уст[а]вичный богомоле[ц] Лука [Григориє-вич, игумен] з бр[атиєю].

З монастиря стля Хсва Николая Рыхловского декав. 23 1680 року»

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14543. Оригінал).

№ 3

1681, березня 20 (10). – Ромни. – Лист роменського війта Романа Федоровича до полковника Іллі Новицького.

«Мсци пне польковнику комонный, мні велце мсци пне и добродію.

С повинности нашой товариству полку в. мс. мсці пна, в нас в Роменщині на станції зостаючому, ведлу[г] належитой устави на кожного по копе до рук пна Зражевского далисмо. А счо часу в одбіраню грошей забавили не с причини недбалства пна Зражевского, толко за власним неспіхом войтов наших сілких так нескоро она сумма стягнулася.

О том в. мс. мс. пану, до ознайменя подавши, зостаю назавше в. мс. мс. пну и добродієві моему всего добра зичливий и до услуг поволный Роман Федорович, войт міський ромен[ский], з бурмистри.

В Ромні 1681 марта 10 д.».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14582. Оригінал).

№ 4

1683, липня 13 (3). – Ічня. – Лист ічнянського сотника Івана Стороженка та Захара Григоренка (?) до полковника Іллі Новицького.

«Нам велце ласкавий мсці пане полковнику охотный, велце ласкавий пане и приятелю.

Ідучи през город наш Микита Бужинский до приятелей своих менует, повідаєт быти полку в. мстина, а сотні Евтуха, с которым Бужинским коней двое было. Теды мы, не відаючи добре о нем, а писма проежджого от сотника своего не показал, казалисмо в городі нашом коня пліснивого третим літом ест задержати. Которого коня, повідає, купил в селі Васкувцях у асаула тамошнего сілского, а другого коня рижого отдалисмо Микиті Бужинскому. Которому и писмо написали до войта нашего мсці пана, если ест он полку в. мстина и того коня, которий ест в нас кажем отдати. При том с поволностю услуг наших ласце в. мсти, нашего мсці пана, поліцаємся, застаючи в. мсти, нашему мсці пану, всего добра цале зичлиwie приятеле и поволние до услуг

Іван Стороженко, сотник Войска их цар. пр. вел.(...)*.

Захар Григоренко (?) (...)*.

З Ічні 3 июля 1683 року».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14512. Оригінал, підписаний авторами).

№ 5

1686, січня 22 (12). – Короп. – Купча.

«На уряді короповском передо мною, Тихоном Довггилю, сотником, Федором Ворожбытом, атаманом, Василем Микоиловичем (!), войтом, Левком и Ониkiem, бурмистрами, ставши очевисто Самойло Тищенко, бывший обыватель ломаковский, села уїзду Сенчанского (Сенча – Лохв. р-н), а теперешний обыватель села Нижного, прозываемого Панского в уїзду Сумского (?), признал доброволне и ясне сам на себе сим листом и вічным записом, чинечи то явне кождому, хтоб о том відати потребовал теперь и на потомные часы, иж що маючи в моцы и в спокойном своем держаню в селі Ломаках (Луб. р-н) на реці Селі (!) греблю, отчистым ему правом належитую и отьцем его чрез властный кошт и працу занятую и уфундованную здавна, на которой и дві клітки, тож отца его, были постановлены, а теперь зпустіли; только една гребля с належитым до ней ліском и в ней деревом садовым. А жадным правом нікому иншому не ест заведенное и непенное, як ся в своих границях виділяет оную (?). Теди реченний Самуйло, маючи волность ведлуг права, яко власностю своею шафовати и видячи бити з ліпшим пожитком своим, з доброй воли своей продал от себе от вели (!) на вічность вічным и неотзовным правом и зараз в смотр, в держание и у спокойное и вічное уживание на вічные часы подал и уступил все право и моць, ему на тую греблю служачую, от себе здал и сим листом своим здать и вливает урожоному его милости пану Или Новицкому, полковникові комоннному, за певную и готовую, иж до рук его собі сполне от него отданную и заплаченную сумму пинязей, то ест талярей сорок. Якож юж от дати сего листу его волен ест и моцел (!) урожоный его милость пн Новицкий сам, малжонка, діти и потомки его тую греблю от его, Самойла, вічным правом проданную, спокойне держати и уживати, млины на ней фундовати и всякую волность в ней иміти, кому хочачи отдати, заменяти, продати, записати, даровати, заставити и як хотечи на свой пожиток оборочати, шафуючи яко власностю своею. А оной Самуйло Тищенко сам, малжонка и діти и потомки его и ниhto з близких и делеких кривних, ані с людей общих в тую греблю уступовати ничим николи и жадной перешкоды и трудности в держаню спокойном его милости пану Новицкому чиниты, ані до права позывати так самими вічными часы, яко и хто инший не может, ані моцы будет под зарукою тысячи золотых и нагороженем шкод голыми слови менованных. А если бы кто колвек з близких кривних и далеких, а повинных его або з людей общих, в тую греблю уступовати иміл и перешкоду в держаню чинил ибо (описка, треба «або» – Ю. М., І. Т.) до права его милость пана Илияша Новицкого позывал,

теди оной Самуйло Тищенко от каждого такового заступовати мiет своим коштом и накладом аж до вистя давности земской и правді отписаной. Однак и по вистю давности земской сей запись, ку вiчности данній, в каждом суді и праві при моцы мiет воставати и на том он, Самуйло, дает его милости пану Илии Новицкому сей лист добровольный вiчний запись под печатю и подписом власной руки своей. А до того з честною и очевистою от него прозбою или уряд вышеписанный, яко теж и людей добрых и вiры годнии (!) печати свои приложили и руки свои подписати рачили к сему листу.

Писан в Коропові року тысяча шестьсот восемьдесят шестого мсца генваря 12 дня.

Которий сей лист и добровольное сознание Самоила Тищенко и до книг наших мiских короповских есть записано.

В подлинном подписано: Тихон Довгеля, сотник короповский.

Самойло Тищенко, рукою власною.

Устне от мене прошени люди: Павел, житель снітинский, мельник.

Данило Медвідь, житель шеповский.

Звыш писанный уряд короповский».

(ІР НБУВ, ф. 201, спр. 72, арк. 31–32. Копія XIX ст. Наприкінці документу намальовано два кола, всередині яких написано відповідно: «місто печати городової», «місто печати полкової»).

№ 6

1686, травня 3 (квітня 23). – Батурин. – Судова постанова.

«Року Бжого тысяча тысяча шестсот осемдесят шостого, мiсця априля двадцат третяго дня.

За відомостю справи вышой мянованые од небожчыка блаженное памяти Симеона гетманчыча Ивановича, бывшого полковника стародубовского, паном Михайлу Илии Рубцом выданое самого ясневел. его млсти пана гетмана пна и добродія нашего, до которого чубковцы бояре бывшые, а тепер козаки, суплiковалі будто оттысненье их сіножатеі. Тая теда суплика отдана была перед нас Михаила Вуяхевича, суди войскового енералного, и Анђрея Василевича, писаря судового, для сужения обох сторон так панов Рубцов, яко и чубковцов, против которых жалобы речоных панове Рубцове заслонял себе сим выданим правом з с книг мiских стародубовских и конъфирмованных властью блаженное памяти небожчыка Симеона гетманчыча ведлуг выданья реляцый славетного пна Тымофея Алексеевича, на тот час будучого атамана городового стародубовского, Романкевича писаря и як мы право тое и реляцью зобезке (?) по кгрунтах брахловских и чернооковских перед судом нашим вычитавшы, для пробацьи велелі стат пну Тимофею Алексеевичу, нні наказному полковныкові стародубовскому, и писарові Романкевичу стат пред судом. Теда оные так под сумненем призналі, же як нас старых люди воділы, так мы тот кгрунт и обездили, и як нам признавали, що земля и сіножатеі паном Рубцом служит, а их отчина, то ест бортное дерево, чубковцов, так и мы, як там перед небожчыком, так же и тут, перед судом генер[алним] войсковым, признаем по такой пробацции sprawy, то се шкоды од суду самому ясневел. добродіеви были предложены. Теда з похвалою судовне поступком правным, велі ясневел[можный] добродий сие право печатю судовою и с подпысом рук потвердыгы. Що ест и потверъжено под закладом вины до скарбу войскового тысечу зол[отих] ежели бы сміли напотым чубковцы до сенажатеі, паном Рубцем служащих, озвати, того суд пылно тепер очевисто варовал.

В Батурині року и дня звышменованого діялося.

Михайло Вуяхевич, звышменованный судья, рука власная.

Андрей Василевич, писар судов[ый] войсковый енералный».

(ІР НБУВ, ф. I, спр. 56247. Копія. Внизу документа намальовано коло, всередині якого написано: «и друга печат леч декрету»).

№ 7

1688, березня 1 (лютого 20). – Нехаївка. – Лист слуги Яська Остаповича до Новицького.

«Добродію мой.

О повеженю господарском в. мс. добродієви моему ознаймую, иж за ласкою Бжою добре ся поводит: на млин Царовський деревня готова, брусу дубового сорок, палей вусімдесят; лоддей пар пять, валув три, буртниц дві. О тютюн ознаймую в. мс. добродієви, же Марко Подзюбаный хоче прийняти увес, як много ест тут, у Королі и в Снітині по копі камен на рок, ежели в. мс. добродія буде розказання на туй ціні увес отдати. Горілки куф три готовой ест, за которі дають коп по пятнадцодцять, ежели в. мсці добродія буде розказ, то продамо. Тое в. мс. добродієви ознаймивши и узичивши от Гсда Бга доброго здоровья, ласце ся вашой панской отдаю и назавше зостаю.

В. мс. добродієви моему во всем жичливый и найнижший (?) слуга Яско Остапович

З Нехаевки февраля 20 д. 1688».

В. мс. добродієви моему во всем зичливый и найнижший слуга Яско Остапович».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14599. Оригінал).

№ 8

1688, травня 22 (12). – Красне. – Лист охочекомонного козака Лукяна Скребешенка з товариством до полковника Іллі Новицького.

«Мсці пане полковнику охотный комонный, нам велце мці пане и добродію.

По указу вашой панской млсти зревідовалося товариство мое, котрих есче найдуется (без тых, счо порозездилися по приятелях) сорок един. Рачте ваша панская млст об нас млстивовому (!) добродієви, яневелможному его млсти пану гетману ласкавим словом проповісти. Кгдыж згола при скудості всего зостаем в одежи и в обуві. А особливе счосмо на курені поділилися, а казану не міем, грошей теж тых на шест воз не будет, кгдыж мажа, возиско драбчастий, од чтирох золотих не купит его без хомута и без инших річей до возка. Также добродію и о том велможности панской доложити, абысмо мы при боку вашом панском в полку зостаючи, при о[со]бливом знятом були значку. О всем том покорне млстивой вашой панской попросивши ласки, служебничие нши залецаем услуги.

З Красного д. 12 мая 1688 року.

Вашой панской мсти во всем найповолнійшие Лукян Скребешенко з товариством комонним охотним».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14508. Оригінал).

№ 9

1688, травня 28 (18). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Олексієвича.

«Тимофій Алексієвич, полковник Войска их царского пресвітлаго величества Запорожского стародубовский.

Всему старшому и меншому полку нашого и кому тилько о том відати належатимет, сим моим ознаймую писанием, иж по частых алтеркациях и многих заводах тяглых жителей новосілских з товариством войсковым, жителми села Вистрикова уезду нашого Стародубовского о пожни, лежачие в дуброви и кгрунти выстриковском, прилеглые к тамошним же выстриковским пахотным полям, в ограниченью своем так лежачие: узявши от болота Хоботка в урочище Жерновки, а отътоль коло леса Долгого в болото, называемое Ольховець, от того идучи в Платково, болото под село Галибесово, а от Галибесова в Березовую кладку, а от кладки знов на первое урочище, меновите в болото Чеботку. Уваживши я и зрозумівши речоных новосілцов в тые покосние грунта неслушное втрученье, а товариства выстриковского непохибное при своем наданью давном от антецесоров моих панов полковников відячи стоянье при крепости писм купчих и уни-

версалных, цале при нем товариству выстриковскому з иншими певными особами, которые там же от антецессоров моих до ласки войсковой удленными мают пожни, яко то пан Григорий Кроткевич, писар наш полковой, и Иван Кисловский, товариш значный войсковой, помененные пожни заховую, позволяючи им спокойне оными владіти и пожитовати, а новосільцов, яко неналежных, от того удаливши, золотих [...] тое тут же сим моим універсалом варую, приказую.

Писан в Стародубі 14 генвара 1659 (*описка, має бути очевидно «1687»* – Ю. М., І. Т.) року.

На подлинном таково:

Звыш именованный полковник рукою».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18413. Копія кінця ХІХ ст. Зверху документу запис копіста: «Універсал полковника Тимофея Алексеєвича, выданный товариству с. Выстрикова на пожни 18 мая 1688 года»).

№ 10

1688, серпня 22 (12). – Табір в Самарі. – Лист до полковника Іллі Новицького до дружини Меланії.

«Мелания, милая пні, малжонка моя.

Всегда от Гсда Бга в. мс. купно з мильми діточками нашыми здравия тілесного и дшевного спсения при зичливых сукцессах зычачи ознаймуем, иж писалисьми в сей оказії в Снітин, приказуючи Есифови гспдрства порадне держат и в пилности знайдоватися. А найбарзий о сінах и пашні бы в непогодные сие часы дочжевые не наробил гною. Проше и вас, пані моя, напишите од себе до Корнія в Нехаевку, приказуючи оному бы так же во всяких гспдрских порадках знайдовался, сіна й пашні в погоду бы попорад(...)* за недогляд не понесл кошът ущербку, але як найліпшей обо всем нехай стараня прикладает. О овощи приказовал, меновите о вишнях и яблоках, жебы порожне знял и в Коропі повидел, давши жыдовьца на нашу потребу уробил и о вшеляких порадках написавши, през кого колвек в Нехаевку пошліте и довідавшися там обо всем як ся поводит, спитавшы так нехаевское, яко и снітинское, гспдрей наших в прислугах діло до нас в. мс. през Леска присилайте, жадаем. При том Всемилостивому Гсдвн в сохранение поручаючи, естем найжичливышым малжонком.

Дан з табору з Самары август[а] 12 року 1688.

Гелияш Новицкий, полковник комонный»

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14610. Оригінал, підписаний Новицьким).

№ 11

1688, грудня 31 (листопада 21). – Нехаївка. – Купча.

«Року 1688 місяца ноемврия 21 дня.

Пред нами, атаманом Ефимом Городищенком и Семеном, войтом нехаевским, и при них людех зацних, на тот час будучих, ставши очевисте Марко Любасенко, сознал явне и ясне и доброволне, без вшелякого жадного примушення, иж я продалем двор свой власный и зо всіми грунтами, с полем и сіножатями и з лісом, так и сад, стоячий при дворі и з огородом славетно урожоному его млсти пану Илияшу Новицкому, пну полковнику Войска их царского пресвітлого величества Запорожского комонному, за певную суму за сто и шестьдесят золотих. А оные грунты нікому незаведевание, непенение, але яко дідиство свое власное продалем вічными часы пану Илии Новицкому и жоні его и потомков их, не зоставуючи собі жадного вступу до права так самому мні, яко и жоні моей и дітям, так теж и крвним моим, близким и далеким. Теди вольно яко своим добром владіти и пожитки мати з оных грунтов и меновите во всіх руках трех поля міет бити: первие под Рожественном три ниві, у середней руці чотирі, под напотом дві сіножати, одна, стоячая обок Игнатови Пасюкові, другая посполу из Василем Гордіенком, стоячая на оболоні, ліс так теж, стоячий обок Петрова Повгаракова, что в оние 3 грунта не повин ніхто утручатися. А гдибы кто міл тие грунты обозватись, теди повин я сам от того очищаты во всем. На що для ліпшой віры и

певности свідомой я, Марко Любас, даю сие письмо пну Илии Новицкому, пану полковникові коммонному, при безъвыклости (?) належитой.

Писан в Нехаевці року и дня вышеписанного».

(ІР НБУВ, ф. 201, спр. 72. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 12

1689, березня 1 (лютого 19). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Тимофія Олексієвича.

«[...] Войска Запорозкого полковник стародубовский Тимофій Алексієвич.

Всему старшому и меншому полку нашего Стародубовского товариству, а меновите старьшині полковой и кому тилко о том відати будет належало, сим моим ознаймую писанием, иж видячи я уставичне зичливо роненние ку пресвітлому их црского влчства маестатови и ку ясневелможного его мл. пна гетмана рейменьтови пна Миколая Чорнолуского, сотника полкового стародубовского, прислуги, а уважаючи его в тих уставичних услугах недостаток, ку вспартю оно-го села Меленск, до ласки ясневелможного добродія его мл. пна гетмана, конферую и надаю. Відаючи теди о том, вишъмененая старшина аби ему, пану сотникови полковому, в держаню оно-го села Меленська и найменшое не важилсѣ быти перешкодою, пилно властю уряду моего варую и приказую. Войт зась села Меленска зо всіми тяглими людми аби ему, пну сотникови, всякое належитое послушенство и повинност отдавал, тож приказую.

Писан в Стародубі 19 февраля 1689 року.

Звыш менованный полковник стародубовский, рукою. м[істо] п[ечати]

(С подлинника).

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 18431. – Копія кінця ХІХ ст. Внизу документу намальована печатка Тимофія Олексійовича).

№ 13

1689, квітня 17 (7). – Лубни. – Лист лохвицького городского отамана Федора Григоровича до Ірини Новицької.

«Мсцва пні полковникова, нам велце мсцва пні и добродійко.

Дочеканем свят фалебных поздоровляю в. мсти мсцвую пнюю, которие жичу добре здорово отпровадивши и сим (?) подобных долголітне при вшеляких щасливостех веспол з его млстю добродієм нашим дочекивати. А при том ознаймую в. мсти, моей мсцвой пне, же пн. Иосиф Тарасенко з Ніжина прибывши к Лубням, жадал мене о тое, абым сии два луки честно казал в Лохвицю до в. мсти, моей мсцвой пне, одослати. Которие натыхміст ис тятивами, обвиненые прядивом скруз, до в. мсти добродійкі (!) мое (!) посылаю и о респонс покорне прошу, жебы вцали до рук в. мсти моей мсцвой пне доишли (!). А за тым найниший поклон мой в. мсти, моей мсцвой пне, засылаю яко в. мсти, моей мсцвой пне, зичливый добра всего и слуга уніжоный Федяй Григоревич, атаман город[о]в[ий].

З Лубен д. 7 апріл[я] 1689».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 14597. Оригінал. Запис на звороті: «Ей млсти пне Ірині Гелиашовой Новицької, полковниковой нашой, велце мсцвой ане и добродійце, покорне належит»).

№ 14

80-і рр. ХVІІ ст. (?), листопада (15). – Короп. – Лист Копула (?) до Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику комонный, мні велце мсци пне и добродію.

За певною окказиєю приходит мні убогий мой одзив в. мсци пна и добродія моего учинити о том (?), жебраючи (?) ласки вашой панской, бис вашой мсци пан панским своим призрінием рачил призріти на мое убожество и прислати мні гроші за горілку цале житн[и]ї (?) талярей сто и пять. О який по всі часи, не сміючи наприкритися, позичалем в людей и яко колвек суплементовалемсѣ аж по дн

нешний. А гдѣ оные докучают мнѣ о отдане, юж цали встид на сторону отложивши, мою до в. мс. мсци пна и добродія моего вношу прозбу: хти в. мс. мсци пан ласкаве учинити и вспомогти такую горячую сего часу мою потребу присланем грошей. Если всіх не мощно, то принайней золотих двѣсти и талярей пят рачте прислати, а сто золотих еще у вашей мсци пна останет. Если зас мощно всі прислати, то особливая то ласка вшой мсци пна ко мнѣ, службеникови вшему, будет. Котрої я назавше неотмінной покорне жебраючи, кланяюся низко и оному ж зичу сей стий пост щасливе зачинати, безгрішно в добром здоровю провадити и помислне кончити з милою панею вшею и зо всім цним домовством блгородного дому вашего. Нехай всіх и содѣтель в. мс. мсци пна и блгодателя моего в премн[о]гїї літа рачит щастити блвити и фортунити во всіх замислах ваших як бисти его содѣтилною помощію и крѣпким заступлением страшни и неприступни всім врагом своим були, да укрѣпит вас Гсдь и подаст одолѣние и побѣду на супостата млтвами Прчтой Бци Матери своей, котрая значною есть побѣдоу в бранех. Нехай же она щитом и покровом вшей мсци пну будет, покриваючи и обладающе от всякого зла в недостойних и грїшнїйших моих за вше достоинство молитвах, поки живота моего не престану млить, найвышших блгати, а дай Бже и презентер поклонитися в. мс. мсци пну. А тепер през подлий щирить (?) листовний назавше панской мя ласці полекаю, котрому в. мс. мсци пну и добродієви моему (?) естем зичливим найнижшим слугою Ф. Копул (?).

З Коропа ноемвра 15.

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14618. Оригінал).

№ 15

1690, березня 2 (лютого 20). – Ромни. – Лист слуги Новицького Корнілія Василієвича до Новицького.

«Мнѣ велце ласкавий мсці пане добродію мой.

Ознаймую в. мсці добродієві моему, ижем до Новгородка виїздив до отця архимандрита строни плитов и так его не застав в манастиру. Тилком застав отця намісника и как мовив отц намісник, же то ви на свою потребу, а не на панскую, ежели обачу писание од пана полковника, а од пана вашего то можна річ позволити, бо г[д]иж велце просим вашмосці рач вамсть прислати писание до отця архимандрита о причину, жебы позволил випустити плитов на потребу в. мсці. Зачим в. мсці пану кланяється громада подданий в. мсці яко добродієві своєму, иж не маш борошна за чим плитов випускати. Рач в. мст, люб прислати люб, и тут розкажіт дати. Ми особливе громада убогая в. мсці добродієві своєму кланяємся яко отцу своєму. Рачте вамсть над нами злітоватися, же не могут випустити двох плитов бо г[д]иж тепер Бог нас навів, жесмо иншии и од коней поодпадали. Хотїйте (?) в. мст над нами яко над поданими своїми злітоватися. Особливе, добродію, прошу присилайте в. мст якого козака для помочи гаченя гребель, бо г[д]иж (?) сам не увернуся. А при тим Господу Богу в. мсці яко добродія своего поручаю слуга и подножек вашмосці Корнилий Василюевич.

1690 рок місяця фев[руария] дня 20».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14587. Автограф (?). Дописано на маргінесі іншою рукою: «зри ж(?) отцев возок маленький (...)* час (...)* возику (?) що ест горілку шинкарум як будете давати од семидесят золотих, потому що и сами дорого міем»).

№ 16

1691, лютого 19 (9). – Стародуб. – Квит запорожця, даний стародубському полковнику Тимофію Олексієвичу.

«Квитанция пну Тимофію Алексієвичу, даная от запорожца.

Року тысяча шестсот девятдесят первого мсця февруария девятого дня.

На майстраті их црского пресвтлого влчства стародубовском, перед нами, рочне на ратушу засілими радними, ставши очевисте пн Феодор Подліський, писар присяглий міський стародубовский, презентовал до акт міських стародубов-

ских, за полцінем собі от пна Тимофія Алексієвича, полковника бывшого стародубовского, квитанцію, которая тими писана слови:

Я, Афанас Соколовский, товариш войсковый, мешканем застаючий в Сечи, куреня Незамаевского, чиню відомо каждому судови и урядови, тепер и в часы потомные, сим моим добровольным писанем, ижем принявши за мои утрати, понесение еще за полковництва Леска Острианицы, полковника бывшого стародубовского, тепер уже в доброе помирковане з певних причин от пна Тимофія Алексієвича, полковника бывшого стародубовского, двадцят талярей готовых грошей, власними руками моими одобраних, вічними часы его самого, пна Тимофія Алексієвича, и потомков его з потомками моими квитовалем, з подписом рук людей упрошоних.

В Стародубові тисеча шестсот девяност девятнадцатого року февруария місяца девятого дня.

А подпис руки тими был словы:

Дмитро Зурман, обозний полку стародубовского.

Тимош Влізко, хоружий полковий.

Яков Завадовский.

Федор Подліський, присяглий міський стародубовский писар.

Которая квитанція есть про память в книги стародубовский міские записана.

(Моск[овский] Архив Мин-ва Юстиции, старод[убовского] магистрата, опись 1, книга № 1651 (1691 г.), л. 9).

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18435. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 17

1692, грудня 26 (16). – с. Сміла. – Лист смілянського сотника Василя Громики до Новицького.

«Мні велце ласкавий приятелю мосці пане Новицький.

Щирую зичливість мою во всем с поволними услугами моїми в. мс. мосці пану заледивъши, причинъную просьбу мою за Федором да Семеном Воротиленками к в. мс. мосці пану покорне уношу. Которих в Ромні, чи з позволения чиего, чили з своего, предся козаки полку вашого на станъции в домах их застаючие наміреня, без бытности их, мененних Воротиленков, в своїх домах, оные козаки надзбыт своеволю вчиняли, же взявши діти их малие, головою у сніг кидали и многие збитки оним людем чинили, же у Федора старшого Воротиленька и людей з празничного обіду розгнали. За що отец Стефан, священник засулский, ужалившисься немалой зневаги задатой невинно там же будучой матусі его, мусив хоч не рад с оних козаков затяти якый раз, за що еще тепер оних Воротиленьков тие козаки и турбують, же якобы от побитя Семенового Воротиленькового оние хорими сут. Сдиж през слушную відомост дозналем, же тие козаки як Воротиленьков в дому их не маш, що хотят як здоровье чинят собі. Еднак же так розумію певне, же и оние козаки не так з своей волі тое чинят, як з позволения пана сотника роменского, о чом ціле в. мс. мосці пан з чиего так розказаня тое вчинилося увідомившись, рачте и мні о то зичливе ознаямити. А оних преречоних Воротиленков подлуг причинъной просьби моеї от тої кривди их невинної ласкавістю своєю панъскою уволнити, вдиж люде сут зацние и тая на них укривжоная невинност так довнимаю, же з чиєїсь ненависти учинилася им. За которими и подесятократно в. мс. мосці пана ласкавого (?) упрошаючи, ласце вашой и з заемнозичливым отвдьяченъем себе полекаю в. мс. мосці пану всего добра щирезичливий приятел и до услуг поволній

Васил Громика, сотник сміловский.

З Смілою декаврия 16 1692 року».

На звороті: «От п. Василя Громика, сотника смілянского, о занесеню интерцессии за Воротиленкам, котории побили товариства полку нашего 169[2] дека[бра] 19 подано».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14540. Оригінал).

№ 18

1694, червня 19. – Нехаївка. – Лист старости Л. Василевича до полковника Іллі Новицького.

«Их црского прстлого влчства Войска Запорозкого, мсцівий пне полковник охочокомоньний, мні велце ласкавий пне и млстивий добродію

Поволности услуг моїх яко найпокорнійше вашой млсти препославши, извістую, иж тую деревню по указу вашом панском млиновую всю сполне, як приналежитая, виготовалисмо. На розказане ваше паньское, якое мні указано, абым драни купил тисяч зо дві. Теди я тое діло спорядилем, тылко еще тая дран не отшукана. За которую то дран тисяч дві дадем осм коп грошей. Строни вапника вашой паньской млсти тож для ознайменя подаю, иж три печи дров вже спалили. Толко юж на одну піч четвертую дров буде, а болше не маш. В той міре вашого панского респону прошу, чили як тая четвертая піч дров спалится, знову дрова куповати чили теж робыт престат. Знову тиж вашой панской млсти с покорною, а уніжоною аффектацією моею вдаюся и ознаймую, же юж борошна кромі житного отнюд не маем, пшона и иньшого, а роботники докучают, яко то вапник и иньшие (...)*. О тое в. м. м. мс пна о ласкавий респонс упросивши, наваше должен застою в услугах моїх яко найпо[ко]рнійше вашой [пнской] милости, моего ласкавого и ми[лостиво]го добродія, нижайший слуга и подножок

Лусян Василевич, староста нехаевский.

3 Нехаевки июня 19 д. 1694 року».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14634. Оригінал).

№ 19

1694, липня 6 (червня 27). – Лист Михайла (?) Забіли до полковника Іллі Новицького.

«Милоствий добродію мсці пне отче.

Хтілем пренизкий мой в. м., м. пну отцу и милостивому добродієви, воздати очне в дому остаючому, належитой поклон, а кгда тепер зачувши я, же по монаршому их црского прсвітлого величества указу и ясневелможного добродія, его млсти пна гетмана, ординансу, военную в. м. м. пану завзялес дорогу, теж того ради задержитися до далшого часу мусілем. Однак яко синовско модлствую того у Всемогущаго Творца, дабы тот в. м. мс. пна военний поход яко примножил монаршое их црского прсвітлого величества милости и рейментарское ясневелможного добродія на отмінное ласки з приращением слави от всего Войска Запорозкого, так всеусердно зычу, абы при ненерушоном добром здоровю и всяком блгополучном поведениу щасливий поворот в. м. мс. пна оглядали в дому. Якого повороту и повторе усердствуючи в дому в. мл. пна согладати, на сей час отдаемься в. м. м. пна и добродія ншого, отцевским млтвам.

В. м. мс. мс. пну отцу и млстивому добродієви всего добра зичливий сын и низкий слуга М.(?) Забіла.

3 млина Руденского за Обтовим. Юня 27 року 1694».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14495. Автограф).

№ 20

1694, липня 13 (3). – Борзна. – Лист Михайла (?) Забіли до полковника Іллі Новицького.

«Милоствий добродію мсці пне отче.

За посіщення листовное в. м., мс. пна отцевское и за узичене нам здоровья доброго низко в. м., мс. пну милому отцу и ласкавому добродієви, чолом бючи, велце дякую. А взаем и я сим моїм синовским в. м. мс. пна навиваючи листом, яко зычу в. м. мс. пну всеусердно доброго здравия и всякого блгополучного в премногие щасливие літа заживати поведения. Так покорственно и отдаюся его отцевской з поволними услугами моїми непременно любітелной ласце и млсти.

3 Борзни юля 3 року 1694.

В. мс., м. мс. пну отцу и млстивому добродієви, всего добра зычливый сын и поволный слуга М.(?) Забіла».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14509. Автограф).

№ 21

1695, січня.– Городня. – Лист Івана Змиченка до полковника Іллі Новицького.

«Мні велце ласкавий мсці пне Илия их црского пресвітлого вел[ичества] Войска Запорозкого пане полковнику комон[ний], добродію мой

От Гсда Бга здоровья и щасливих долгофортунних літ узичивши велможности вашей, за навіжене писма от вамсці мсці пана ку мні, слугі своєму и родичу, покорне дякую. За обітницу оную камінний шість в догляд обецаную, а потим моем акту веселном распорядивши господарство снам своим, субьмітуюся сам приїхати до вел[можности] ваш наужную (!) мову. Зачим писма моего не ширячи, Гсду Бгу вас мсці поручаю.

З Городні януария року 1695.

Вамсці мсці пану во всем зичливий пртл. Иван Змидченко;

Василий И(..)*».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14595. Оригінал).

№ 22

1695, квітня 8 (березня 29). – Борзна. – Лист Михайла Миколайовича до полковника Іллі Новицького.

«Мсци пане полковнику, мой велце мсци пане и великий добродію.

Міл бым то собі за великое иньгуманитатем, гды бым при поданой оказии найнижчого моего поклоні не міл писати, зычачи в. мсти, моему мсци пану и добродієви, так теж еі млсти паней добродійци моей, доброго здоровья и щасливого повоження от Гсда Бга веспол от Бга данным потомством на многие літа. Рад бы я сам в. мсти, моему мсци пану и добродієви, поклонівсе, только тепер не маю часу. Аще Гсд позволит свят дочекати, то по святех не омешкаю поклон свой найнижший моему мсци панству отдати. Так теж еі мсц панна Адария, цорка в. мс. мсци панства, низко кланяется и в добром здоровю зостаєт. Ознаймую в. мсти, же псалтыр вьвчила и акафісты доучет. Що в. мсти, моему мсци пану и добродієви, ознаймивши, ласце и млсти вашей панской отдаюєе.

В. мсти, моему мсци пану и добродієви найнижший слуга и зычливый приятел Михаил Миколаевич.

З Борзны мсца марта 29 дня року 1690».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14601. Оригінал).

№ 23

1695, квітня 13 (3). – Березовиця. – Купча.

«Року ахче мсця априля 3 дня.

Пред нами, врьдом засільм села Березовиці уезду сотні Срібранской, имено Потапом Дрижаченком, атаманом березовским, и при бытности честнаго гспдна отца Федора Шидратенка, священника березовского, Иваном Сулименком, войтом, и Гарасимом Соляником, на тот час атамана талалаевского, и при нем будучих на тот час людей березовских Харка Яценка и Максима Матченка, яко тіх и могоричников того часу будучих Романа Ковалиового зятя, Семена Бездірка, Амеляна Матвія и Супруна Трищученка, Грицка Кожаненка, Грицка Матвієнка, Василя Колісника и иных, при том будучих немало особ, жителей березовицких, ставши персоналитер Андрей Коваль, житель березнянский, чинил нам оповідь свои (!), в таковый способ мовячи:

Пане уряде! Міючу я свои власный под селом Талалаевкою уезду Краснянского, а имено з ставом и греблею на рікі Березовиці вниз гребли лозы тым боком села Талалаевки, дубник и березняк и сіножати в своем ограничении от Ивановаго Хвостикового, жителя талалаевского, а сим боком от села нашего Березо-

виці дубняк и сіножать свого ограничения міет от Семеновых Бездітковых ґрунтов вниз Березовицею граница от Яцьких, вдовы, ґрунтов сим боком, а тым боком от Талалаевки вниз (!) граница Сердюкова талалаевского и так тую гребелку з ставом, з лозами, з дубниками и сіножатями, як граница моя есть, свою власную купленую от Ивана Соляника, жителя талалаевского, за коп девять и в держанию своем лісов есть роков с пятнадцать и никому ни в чом непенную и незаведенную, ні з якого власне насилия, Новицкому, полковникови комонному, пані его и потомком его за певную сумму готовых грошей личбы полской золотых шестьдесят. Которой ґрунт продавши его милости и одобравши своими руками властными за оным сумму, вічними часы як я сам, так жона моя, діти мои, з близкими своими крвными и далекими, вырікаемся и варуем тое, абы я сам, так жона моя, діти мої, близкие и далекие з приятелей моих не важились того ґрунту у его милости пна полковника комонного под закладом талярей а по (очевидно описка, можливо слід читати «сто» – Ю. М., І. Т.) откуповати и никаким яким неслухным правом турбовати за тот мой ґрунт, в вічність проданный. А ежели бы из близких моих крвних и далеких его милости пана полковника комонного неслухне турбовати, теди я повинен буду станути у права, а зврушитель тому ділу совітую виш положенную вину міет заплатити неохибше, а я, яко уживал оноґо спокійне ні с кого ні в чом не маючи перешкоды, так вольно его милости пану полковникові, пані его и потомству его тим ставом, греблею, лозами и дубниками и сіножатями пока граница опіваєт, владіти яко своим власным дати, продати, даровати, греблі лучшую заняты, млин постановити и подтуґ (слід читати «подлуґ» – Ю. М., І. Т.) изволения своего ку наиліпшему своему пожиткові онай ґрунт оборочати, не узнаючи ни от кого жадной перешкоды и наименшой. На що для лучшей віры и певности сей моей купчи лист на тот ґрунт даю до рук его милости пану Илии Новицкому, полковникові комонному.

Діялося в Березовиці року и дня вышереченного».

(ІР НБУВ, ф. 201, спр. № 72. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 24

1696, квітня 13 (3). – Борзна. – Лист Михайла (?) Забіли до полковника Іллі Новицького.

«Млствий добродію мой мсці пне отче.

Любо дочеканем и проваженем стое Четиридесятници сего хвалебного Посту при моей звиклой синовской поволности, зпознилемься в. мс., м. пна и добродія моего, повиншовати (за що покорственно в. м. мс. пна прошу о вибачене), однак не позная моя, але овшем преднійшая сыновская ку в. м., мс. пну и милому отцу, всегда зостаєт зичлиивост, з которою сыновско, люб при доконченю оноґо ж поста отзываючися, всеусердно зичу в. м., мс пну и млстивому моему добродієви, в добром здоровю и всяком блгополучном поведеніи, а особливе при душеполезном спасеніи, претигши оный Пост, бгоугодно страстем Хствим поклонитися и его ж світлого праздника Воскресения Хства дочекати и зо всім домом в. м. пна радоватися. Чого и повторе, яко всеусердно в. м. мс. пну зичу, так и отдаюся з поволностью моею служебничою в. м., мс. пна и добродія моего, премилосердной отцевской ласце и милости.

В. м., мс. пна и милостивого моего добродія, всего добра зичлиивый сын и найнизший слуга М.(?) Забіла.

З Борзни априля 3, року 1696».

(НБУВ. Ф. ІІ. № 33. Ориґінал).

№ 25

1696, квітня 16 (6). – Ромни. – Лист наказного роменського сотника Івана Хоружого до полковника Іллі Новицького.

«Мсці пне полковнику охочокомонний, мой мсці пне и млстивий добродію.

Ознаймуем сим моім листовним писанием в. м. м. пну и добродієви, которіи нши козаки іхали добровольною до (!) дорогою, же на имья Иван Крутько из сестьренцем своїм до своєї оренди запросили. Нши козаки на прозьбу его поіхали до его аренди, же теж ні жадної фури не пудиймали. Еднак же своего шинкара побив, а теж своего сердца не утомивъши, тот Крутько и наших товариства двух на имья Хвеска Мороза на смерть убили и на имья Семена, который на смертънуй постели лжиг, то не зънаемо ти (*очевидно описка, слід читати: «чи» – Ю. М., І. Т.*) жив будет. Козак Семеньца едънак же вамост мой пн уваживъши тиі слова, абы в. мс., мс. мсці пну и добродій, от своего боку кого зослати, яко колвек особу. А затим Гду Бгу поручаем з (!) сохрание.

Иван Хоружий, сотник наказний.

Из Ромна. Мсця априля, 6 дня року 1696».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14526. Оригінал).

№ 26

1696, травня 16 (6). – Чигириндіброва. – Лист охочекомонного полковника Івана Рубана до полковника Іллі Новицького.

«Милостивий мой добродію.

Сими часи дано мні з Ромна знати о забитю едного товариша нашего на смерть, а другого тиранско побитю от жителей роменских. Прето я о таком тиранском забойстві, поневаж оние и так рок Мороза забили, заносячи скаргу ясневелможному рейментарови, посилаю п. писара своего в Батури и проше покорне в. мт. мосці пна добродія и отца о подане п. писарови моему ваше пнское информации, ежели тих людей забойцов усиловная прозба наступит, мощно будет писареви ехати до Батурина или может ціле и его мл. пн полковник лубенский тую справу декретовати. О тое повторне [в.] пнское мл. просячи, а самого себе з поволними услугами моими звиклой ласце вручивши, застаю в. мсти мосцы пну и милостивому добродієви моему во всем зичливий и поволний до услуг его црского престлого влчства Войска Запорозкого полковник комонний Иван Максимович Рубан.

З Чигриндуброви мая 6 1696».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 14625. Оригінал).

№ 27

1698, липня 13 (3). – Купча.

«Року 1698 мсця июля 3 дня.

Я, Матвій Кузенко Кротинец, жител семеновский, чиню відомо сим моім писанем у каждого суду и права и на каждом місцу, где колвек сей мой лист презентован будет, иж я, міючи грунт свой власний в острове злом в Любещине лежачий в завідованю чесного господина Григория Прокоповича, священника п[ятницкого] любецького, от браті моей част свою отчистую выделенную так дерево бортное, яко и до бортей, способное селище в Грабове из сіножатми, криници и вшелякие пожитки в том грунте, знайдуючимися. А будучи потребним пінязей, тот выш помененний грунт, част свою власную всю, от брати моей выделенную, продадем и на вічність пустилем Ониску Попенку, жителю тесновському, сестренцу своему, ему самому, жені и потомком его вічними часы. З которого то грунту повинен будет он и по нем сукцессорове его тую ж дан давати до церкви стой пятницкой любецкой, яко и я давалем, то ест за готовую суму, рук моих дошлую, за коп двадцат личбы и монети литовское. До которого грунту, от мене проданого и на вічност пущеного, не повинен буду я сам, жена и потомки мої, так теж близкие и далекие покровние мої, утручатися и перешкоди чинити. Але волно будет оному Ониску того грунту яко хотя уживат: дат, продат и кому хотя отпустит. А хто бы міл оному (...) * перепопу чинит, таковый заплатит вини на урад [...] сей мой лист презентованний буде золотих сто. А [по] заплаченю вини тот грунт міет при Ониску, жені и потомком его вичними часы застават. На що

для ліпшого твердостн даю сей мой вечистой продажи [лист] при людях зацних и віри годних на подписе нижей менованних.

Діялося року и дня више менованного.

Очывисто упрощоний о подпис руки от пана Матвія Кузменка у того писма продажного подпису[ю] Григорий Прокопович с[вященник] л[юбецкий] пятницкий.

Иван Крамовський, сего листу[...].

(ІР НБУВ, ф. І, спр. І56255. Оригінал (?).

№ 28

1699, травня 19 (9). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Юхима Лизогуба.

«Его црского прстлого влчства Войска Запорозкого полковник черніговский Евфим Лизогуб.

Ознаймуем сым нашим писанем кождому кому колвек того відати будет потреба, иж п. Федор Крассувский, товариш полковый, на вспарте своего убогого господарства угледівши способное мійсце для построения млына у своих власных куплених кгрунтах, именно на річці Щодрувці у лісі против прогону поля, просыл нас себѣ фундушового писаня, за которым бы могл он себѣ безпечне речоний строїти млинок. Теды мы, принявши его, п. Красувского, слушную прозбу, позволяем оному ку пожитку своему на помененной річці Щодрувці строїт млинок, з которого всякими розміровими приходами пожитковати и яко козакови на себе отбирати. Однак тое пило варуем, абы людским з стороны кгрунтам тым занятєм новопостроенной гребли не чинила[с]я яковая шкода.

Дан в Чернігові мая 9 1699 року.

Звиш менованный полковник черніговский Евфим Лизогуб.

Донеслося нам відати, иж он то п. Крассувский уже на речоном мійсцу высыпавши греблю и почавши клітку строїти, на тот час уже просил нашого себѣ фундушового писаня. Теды позволяем подлуг виш речоных кондиций заживати спокойне тих новопостроенных млинков и всякие на себе отбират розміри. А то взглядом его заслуг».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 56254. Оригінал завірений печаткою і особистим підписом).

№ 29

1700, грудня 10 (листопада 29). – Конотоп. – Купча (регест).

«Року Божого 1700 місяця ноеврия 29 дня пред нами, урядом конотопским, а меновите предо мною Феодором Кандибою, обозним полковим ніжинским, и Семеном Зимовцем, сотником на той час будучи наказним конотопским, Игнатом Макухою, атаманом городовим и Гавришем, войтом, Гаврилом Плаксенком и Андрієм Ярмирковим, бурмистрами, ставши очевисте, явне, ясне з доброй волі своей без жадного примушения Степан Наталченко с женою своею Оленою Ювфимовною и при нем же будучие брат Степанов Гарасим и Иван, син того ж Степана [...].»

Продаю млин панам Григорию и Матвію. Це діялося при о. Димитрію, священику Юріївському конотопському, Кирилу, ніжинському крамарю, та інших.

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 57809. Копія XIX ст.).

№ 30

1711, листопада 19 (9). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«Его црского прстлого влчства Войска Запорозкого полковник стародубовский Лукян Жоравко.

Всім вобец и кождого зособна того відати належит, а меновите пном старшині полковой стародубовской, сотникови полковому, атаманови городовому зо всім старшим и меншим товариством, также и войтови зо всіми посполитими и

тяглими людмы при узиченю доброго от Гсда Бга здорова, меновите сым універсальным моим писанием ознаймую, иж презентовала мні пней Евфимия Андриха Дащенкова з притомностю зятя своего пна Андрея Стефановича покойных небожчиков пнов антецессоров моих Ивана Плотника, Петра Рославця, Тимофія Алексієвича и Михаила Миклашевского універсали им, данние небожчику пану Гаврилу Дащенку, на тот час будучому обозному полковому стародубовскому, и по нему, обозному, синові его Андриєви также вручение, и на тие полковничіе універсали потвержене небожчиков велможных их мл. пн (!) гетманов многих на заняте гребел и построение млинов на речци, на сиром корены, Вепринкі в Білом Колодязи селі, другую в селі Даривевичах на речци Берестянци, а третую у села Митничах на речци Бабинци, где построено каменей чтири и валя еднa на тих виш писанных речках. Я поревновавши небожчиковским антецессорам моим універсальным писанем, видячи и свой таковий же універсал, жадаю по всей старшині полковой и черні и посполитих людей именем ясневелможного добродія его млсти пна гетмана приказую, абы отнюд ніхто не важился ей, Андрисі Дащенковай, и по ней зятєви еи в тых построеных млинах и при ных будучих кгрунтах чинити и жадного утиску и препятія, и в отбираню з них и заживаню пожитков и наименшое не важился чинити кривды, пишно о тое приказуем.

Дан в Стародубові 9 ноеврия року 1711.

Звыш менованный полковник стародубовский, рукою власною. М[істо] п[е-
чати]

(Архив черниг[овского] двор[янского] собрания, д. № 5294, подлинник).

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18456. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 31

1711 р. – Скарга селян с. Нижнього до Петра Корецького.

«Блгородний мсці пне Корецький, милостивийший нам добродію.

Жители села Нижного, поддание бунчукового товарища пна Андрея Миклашевского, не от тепер в наших власних Круковских кгрунтах випустошили бортного дрвя, так и нині пустошить не перестають. К тому же пчолі в дереві ншом старовічном насилно дерут, да и вашего блгородія купленного дерева от іх спустошення мало число зосталось, ибо природное от дідов и отцев наше бортное дерево позаходили и знаме наше постісовавши, свое и панское понаводили и сами на свою потребу рубают и чужосілцям заводят. Яко и тепер лісничі Швейбин, братанич Субковский, продал сосну нашу нам, которою поймали и коня для улики в оного взяли, и діржим до указу. А оние нижневці Швейба з товарищи ні в дідов, ні у отцев наших, Вістровщині отчини, ні Залазов не куповали, но за позволеньем покойного пна Митлашевского (!) ходят. Которіе, отнявши нашу деревню Круковъскую, пожні наши, около Истровки захопав (?), где и дерево наше, и оним нашу отчину казал ходити, мовячи, ви, круковци, сами всей Истровщини не сходите, нехай мої нижневці ходят вам в помоч, а пожні ваши перед вами. А тепер не толко що от пожен отбили, но и отчину всю зайшли знамями, а послідное нам спустошали, закрадаючи, что нам вже заледво и проход от нижни кгрунт и от оних есть. Понеже и прошлого года войт наш опух (?) лиці вовсі (?) и оглобля зломалася витял, толко на оглоблю. В которого коня таяров десят дан (?) випрегли, да и по сию пору в нашем же грунті взятий (?) за оглоблю и пропал и чинечих кривд немало есть, якіе на реестры прилагаем. Того ради о сем вшему блгородію донося, просим на означенних нижневцов за токовіе от них нам показанние обиди где надлежит просить з них справедивости.

Блгородія вашего нижайшие подданные ваши круковские уварові ишукові, подножки».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 53268. Оригінал).

№ 32

1714 р. – Глухів. – Універсал гетьмана Івана Скоропадського.

«Копія.

Его царского пресвітлого величества Войска Запорозского гетман Иван Скоропадский.

Ознаймуем сим нашим універсалом кому колвек о том відати надлежит, а меновате дозорцам мнстра новгородского, в селі Спаском найдуюч[ого]ся, иж громада кириевская презентовали нам антецессора нашего універсал потвержательный на коло млиновое на греблі в том же селі [...] той найдуючоеся, яке покойный Евсейий Мороз, жител кириевский, же [ле]кговал на церков тамошную, виданный, на що просили и нашего потвержения. Теды мы, гетман, узнавши их слушное в том прошение, велісмо з канцеляриі войсковой енер[альной] наш універсал выдаты, которого повагою пилю варуем и сурово приказуем, абы ніхто не сміл [и не] важилься, а особливе з дозорцов мнстра новгородского, жадною мірою млинового кола интересоватися и брат з оного приходы, кроме тамошных жителей, которие не на себе, але на церков Божественную, с помянутого кола млинового приходы употребляты. В чом абы [ніхто?] найменшой не дерзал чиньти перешкоды, повторе упоминаем и приказуем.

Дан в Глухові дня __ року 1714.

У подлинном подписано тако:

Звиш менованный гетман рукою власною».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 56251, арк. 40. Тогочасна копія. Внизу намальоване коло, всередині якого написано: «Місто печати войсковой»).

№ 33

1716, жовтня 14 (3). – Стародуб. – Універсал стародубського полковника Лук'яна Жоравки.

«Его црского прсвітлого величества Войска Запорожского полковник стародубовский Лукян Жоравко.

П. п. обозному, судії, писареві, асаулам полковим стародубовским и всему старшому и меншому полку нашего товариству, тут же п. войтови зо всім майстратом и посполитими людьми и кому колвек о том відати належатимет, ознаймуем сим нашим універсалним писанием, иж презентовал нам пн Леонтий Михайлович Мархоленко, знатный товариш войсковой, універсал покойного пана Тимофія Алексіевича на владіние еще отца его, респектом заслуг его войскових, на селце Артюшково данний, на которий просил нас пан Леонтий о потвержене. Теди ми, не нарушаючи давних універсалов покойних антецессоров наших, до далшой волі и ласки ясневелможного добродія его млсти пна гетмана позволяем ему, пану Леонтию Мархоленку, тим селцем спокойне владіти и пожитковати. Зачим, відаючи о том помянутую стародубовская старшина, аби ему, пану Мархаленку, во владінии оного селца жадной не важилса (!) чинити трудности и препятія, а жители артюшковские, як от килкадесят літ пану Мархоленку чинили послушенство, так и тепер в том же повиновении зоставати должны, властью уряду нашего, приказуем.

Дан в Стародубові октоврия 3 д. 1716 року.

В копии пишет:

Звыш менованный полковник старод[убовский], рукою власною. (Генер[альное] сл[едствие], л. 19 об.).

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 18456. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 34

Не раніше 1721 р. – Лист Якова Іскри до гетьмана Івана Скоропадського.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, всемылостивійший мой отче, пне, пне и премилостывійший сирот отц и добродій.

З пеленах матерных осиротівши, я рабов раб велможности вашой, по умертвии отца моего Климентия Искри, хорунжого полкового переяславского, оставшись в опеку дідусю моему рожонному, бившому обозному полку Стародубовского, покойному пну Захарии Искри, которого при старости літ Гспдь Бг житие сократил. А по смерти покойного дідуса моего, пна Захария Искры, в посессию, помираючи, отдал мене своей дочери Елені Искровні, рожоной цотусі моей пней Карповой Чесниковой, в которой нні на на учені книжном обрїтаюся. Пустил мні, яко внуку родному своему, виж помянутий дідусь мой, пн. Захарий Искра, куплею набутие всі кгрунта в Погарі, то ест ліси, поля, дворі и протчие набитки. А помираючи, крестнику своему Василю Жидку, в Погарі жиючому, тие всі кгрунта до возрасту моего вручил глядити, аби не було розоренное ничтоже. А по умертвии покойного дідуса моего, пна Искри, не толко в тих кгрунтах селения, но и тому крестнику Жидку, а дозорци кгрунтов пна Искри, налоги чинять и утиски пнове погарци, рационі и порционі немаліе з него, Жидка, емлють. Впадаючи до ног ясневелможности вашой через рабскую супліку, оборонного універсалу прошу на тие виж писанние всі кгрунта и двори, аби не било спустошенія в тамошних жителей, теж дозорцу тих кгрунтов Василя Жидка от налогов и податей уволнить тисящокротне прошу до возрасту моего. За що сам Гспдь Бог будет велможности вашой платежчик.

Ясневелможности вашой, всемлистивійшаго моего отца, пна пна патрона и добродія рабов раб и подножие Яков Искра».

(ІР НБУВ, ф. I, спр. 56286. Оригінал ?).

№ 35

1722, лютого 25 (14). – с. Підлипне. – Лист підлип'янського старости Концевича до чернігівського полковника Павла Полуботка.

«Велможни мсці пне полковнику черніговский, мні велце премлстивійший пне и великий добродію.

Причина писаня моего до велможности вшей, премлстивійшаго пна моего, за сим члвком именно Иваном Глущенком, жителем гутянским, подданим пнским, которий и за нами (?), як у супліці виражаєт, Левка Гавренка, козака и жителя семяновского, застал рубаючого у суплікуючої Яцихи Солодовнички ночної доби у еї власном гаї дрова. За что правовалися они обосторонне пред судом городовим конотопским. И того ж часу из суда послано того ж порубу осмотріти, також и я от себе людей послалем того ж порубу смотріти и пред су[до]м городовим его ж вина, Гавренкова, показалася и кляч, взятая за поруб, из суда наказано удержати. Прето надаремно велможност вшу помянувши, Гавренко чрез супліку свою турбовал, будто по серцам (?) реченний Глущенко на Гавренка гонит, а то самая его, Гавренкова, в порубаню суплікуючої гаю вина. О сем велможности вшей, премлстивійшему пну моему, доносячи, при том и самого мя млстивому велможности велможности вшему призрїнію полецаючися, застаю.

Велможности вшей премлстивійшему пну моему пренижайший слуга и подножок Концевич с[тароста] п[одлипенский].

3 Подлипного феврал[я] 14 1722».

Адреса: «Его императорского пресвтлаго влчства Войска Запорожскаго вельможному его млсти пну Павлу Полуботку, полковникові черніговскому и гетманові наказному, мні велце премлстивійшему пну и великому добродієві, пренайпокорнійше»

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 54996. Оригінал).

№ 36

1723 р. (?). – Прилуки (?). – Лист Федора Марковича до Корецького.

«Блгородний мсці пне Корецкий, милостивійший нам добродію.

Жители села Нижного, поддание бунчукового товарища Андрея Миклашевского, не от тепер в нших власних Круковских кгрунтах випустошили бортні

дрва так и нині путошит не перестають к тому же перли в дереви ншом старовіч-ном насильно дерут да и вашого блгородия купленного дерева от їх спустошення мало числ засталось ибо природное от дідов и отцев наше бортное дерево позаходили к нам наше поспісовавши свое и панское понаводили и сами грунтами половину тих, якими владіл нш швакгр Григорій Фридрикевич ему, Константию, вручити за своєю дочкою. Чого памятно в. м. мс. пну, же когда покойний пн. сотник седневский як сватался, и з вами, из нами не говорил того, чтобы кому в тих маетностях, а особливе в кгрунтах била пайка. Але все, на чом жив покойний Григорій Фридрикевич и чим до смерти владіл, то говорили, что единого самого добра тие, нікому ні в чом не пінние, о чом когда тое з нами сватство зачиналось, то в тот час писалисте и в. м. мс. пн. до мене о том добре твердячи, якие листи я у себе и тепер мію. И если то Костантий той з легкоμισности своей у свой ум тое узав, чога так потреба розуміти, же будет посрамлен в суду многих ради причин. О яких обширне не специфікую, однак вократці внушаю в. м. мс. пну, ижби по милости своей оной сироті вшец свою являл млсть, просили велможного его милости пна полковника черніговского такой милости, жеби перве вношенне якое обоіх нас з в. м. мс. пном под реестром при веселю Фридрикевичу отдали, то би оной сестрі ншей, а вшей братанкі, возвратили всеконечне, як самие правние артикули повелівають. И любо ж віда(...)* тое, что уже того у том дому не маш, все оний потратив, а куди именно отдал вношене сестри ншей, есть свідителі, же так ужитая данная готовизна денежная, так встатках, конях, товарі рогомом (!), овцах и прочая, як росписка его власною рукою покойного Григория, мні данная, свідчит: сколько чога взял от нас, а оним тое потрачено. Тепер всеконечне з тих добр потреба жеби оной сестрі ншей Леонтовиці правним наказанием било нагорожено и декретом правним било утверждено. А остаток, ежели з дубр що останется, то надобно на дитину покойного Фридрикевича, яко посесора по отцу его, ему вручити, а не легкоμισльному пну Константию, до чога ему діла ніт. Однак на одном будь милостив, поставте без жадного откладу, за еї бідної вношенне накріпко треба стояти, разсуждайте пне дядку, же Бг юй пошлет из сим мужем дітей, то волно оной свое ун[о]шене з дітей своїх кому хотя дати, а Григориевой дитині особне потреба що з отчини. Потум що останется (?) як вислиочитка (?) правом за уношене ншей сестрі, а еї матки теперешней Леонтовичовой и хоча би то голова Костантий и не зачепал Леонтовичовой жени, сестри ншей, братанки в. м. мс. пна, то вам, а Леонтовичці треба всіх его, покойного Фридрикевича, родичов примкнути до права и учинити конец, чтоб оная свое вношене назад одобрала. Може они схотят, кривие его, денги положить, що оний готовие побрал от нас, да и за статок тот, який от нас побрал и росписался зо мною. Которий попродавши за долги свої прежние, скоро оженився послачувался тими денгами, тое може родичи его за все за тое оной гроши положат, як и артикула правние повелівають. А если не похотят того учинити, то можная крунта сколько за тую сумму оной, виймаючи шацунком, и у вічност декретом за подписом рук властелинских, так за подписом рук на том же декреті родичов их ствердивши на вічност Леонтовичці, сестрі ншой, а вшей братині, вручити. О чом просил в. м. мс. пн. я и о оной отца и патрона, у велможного пна полковника черніговского (Полуботка (?)) – Ю. М., І. Т.) ходотайствовати.

Федор Маркович».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 53268. Оригінал ?).

№ 37

1722, листопада __. – Глухів. – Лист наказного гетьмана Павла Полуботка до В. Кочубей.

«Наш зычливий пртелю пан Кочубей.

Гришка Федориха з сином своїм Никитою, жителі тиницькие, еще пред сего подавали нам свою чолобитную, ускаржаючися на Илка Ткаченка, тамошного тиницького подданого в. мстиного, же не толко он, Илко, пограбил в ускаржачихся коня, вола и свиту за тое толко, что гуси их увойшли в ячмінь, але еще

в. мс. едно по удану того ж Илка другое мстячися, же она, Федориха, не спрдала в. мс. кгрунту, казал синові єї Никиті и полтораства киюв дати. По которих чолобитной з канцелляриі войскової енералной видан был таковый указ, чтоб подданий в. мстин тиницкій Илко чи то во всем перегадил жалобливих чили сюда в Глухов перед суд войсковий енералный на росправу становился з ими. И хотя Илко, відаючи свою знат вину, почал был годити Федориху и сина єї Никиту таким способом, чтоб забратіє річи он, Илко, поворочал, а за побои Никити в. мст. был ему учинил награждение. Однак як тепер повторне она, Федориха, к нам суплікуєт, в. мст. не толко сам не хотіл Никиті успокоїти, но и Илкови не веліл годити оных. Чего ради сей наш до в. мсти ордынуючи лист, пишно приказуем, абыс як сам в. мст. за побои, так и подданий его Илко, за грабіж без всякого отлагателства помененную Федориху в том погодили и во всем належите успокоїли там. А если того не мілбыс в. мс. учинити, то для окочания того заводу, ажебыс в. мст. и сам в Глухов сюда приездил и подданому своему велі стават тут тиницкому Илкови, повторе приказуем.

З Глухова ноевр[ия] року 1722.

В. мсти зычливый пртелі (!)

его императорского пртлого влчства Войска Запор[озкого] полковник черніговский, наказный гетман Павел Полуботок».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 56294. Оригінал, завірений особистим підписом).

№ 38

1723 (?) р. – Ніжин. – Скарга отамана села Пальчики Опанаса та ін. ніжинському полковнику Петру Толстому.

«Велможны мсці пне полковнику ніжинский, премилостивійший пне и добродію нш

Служилисми у ясневелможного пна гетмана болш шестьнадцяти год нас, члвка тридцять, из села Попувки, застаючих при конях. А тепер по смерти его млсти пна гетмана позосталися осиротілими и не знаем до кого прихилится, а предто убожайшим до превисочайшей велможности вашей панской млсти утикатися вашим поважнішим стопам, просимо покорне, жеби по премилостивійшой ласце своей рейментарской ведлуг вираженя нашей супліки убогой, не презривши прошения нашего, рачил млсть свою панскую явити, поневаж иной надді не маем, опроч Бга и велможности вашей. Упадаем и просимо милосердия вашего панского, покажіте нам жебисмо и знали кому служит, бо уже не можемо болш стерпіти нужди великой од своего отамана Яцка Мирченка, которий нам чинит кривди и налоги великие. Первое як поїдемо в город, то нам велит коні позабірати. Другое. постановил у нас драгунув чоловіков пять, а перед тим у нас тилко стояло (?) чоловіка трох, а все през свое дозволене и иньї обіди нам робить. За що просимо ласки и милосердия вашего панского, жеби нам болш отаман кривди не чинил, а ми узнали ласку добродія нашего в долгий и щасливий вік за доброе ваше здравие и за щасливое пановане будем Гсда Бга благать.

Вашой панской млсти нижайшие слуги и подножки

Опанас, отаман палчинский.

Юско Ризниченко.

Хома Чепурный».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 55023. Оригінал).

№ 39

1723 р. (?). – Прилуки (?). – Лист Федора Марковича до дядька, Івана Марковича.

«Мсці пне судия полковий черніговский, мой всеналаскавший пне дядку и блгодітелю.

Пишет до мене з Седнева милый нш швакгр пн. (Степан – Ю. М., І. Т.) Леонтович, что Костантий, швагр пна Фридрикевича ншего, заживши концепту неправедного через лист свой, писаний до пней Леонтовичовой теперешней, а сес-

три ншей, обявляючи тое оной, что будто покойная старая Фридрикевичка поліцалас ему, Костантию, с тим, чтоб маетностьми, а меновите кгрунтами половину тих, якими владіл нш швакгр Григорий Фридрикевич ему, Костантию, вручити за своєю дочкою. Чого памятно в. м. мс. пну, же когда покойний пн. сотник седневский як сватался, и з вами, из нами не говорил того, чтобы кому в тих маетностях, а особливе в кгрунтах била пайка. Але все, на чом жив покойний Григорий Фридрикевич и чим до смерти владіл, то говорили, что единого самого добра тие, нікому ні в чом не пінные, о чом когда тое з нами сватство зачиналось, то в тот час писалисте и в. м. мс. пн. до мене о том добре твердячи, якие листи я у себе и тепер мію. И если то Костантий той з легкомисности своей у свой ум тое узяв, чога так потреба розуміти, же будет посрамлен в суду многих ради причин. О яких обширне не специфікую, однак вократці внушаю в. м. мс. пну, ижи по милости своей оной сироті вшец свою являл мльст, просили велможного его милости пна полковника черніговского такой милости, жеби перве вношенне якое обоіх нас з в. м. мс. пном под реестром при веселю Фридрикевичу отдали, то би оной сестрі ншей, а вшей братанкі, возвратили всеконечне, як самие правние артикули повелівають. И любо ж віда(...)* тое, что уже того у том дому не маш, все оний потратив, а куди именно отдал вношенне сестри ншей, есть свідителі, же так ужитая данная готовизна денежная, так встатках, конях, товарі роготом (!), овцах и прочая, як росписка его власною рукою покойного Григория, мні данная, свідчит: сколько чога взял от нас, а оним тое потрачено. Тепер всеконечне з тих добр потреба жеби оной сестрі ншей Леонтовиці правним наказанием било нагорожено и декретом правним било утверждено. А остаток, ежели з дубр що останеся, то надобно на дитину покойного Фридрикевича, яко посесора по отцу его, ему вручити, а не легкомисльному пну Костантию, до чога ему діла ніт. Однак на одном будь милостив, поставте без жадного откладу, за еї бідної вношенне накріпко треба стояти, разсуждайте пне дядку, же Бг юй пошлет из сим мужем дітей, то волно оной свое ун[о]шенне з дітей своїх кому хотя дати, а Григориевой дитині особне потреба що з отчини. Потум що останеся (?) як вислиочитка (?) правом за уношенне ншей сестрі, а еї матки теперешней Леонтовичовой и хоча би то голова Костянтий и не зачепал Леонтовичовой жени, сестри ншей, братанки в м. мс. пна, то вам, а Леонтовичці треба всіх его, покойного Фридрикевича, родичов примкнути до права и учинити конец, чтоб оная свое вношенне назад одобра- ла. Може они схотят, кривные его, денги положить, що оний готовие побрал от нас, да и за статок тот, який от нас побрал и росписался зо мною. Которий по- продавши за долги свої прежние, скоро оженився послачувался тими денгами, тое може родичи его за все за тое оной гроши положат, як и артикула правние повелівають. А если не похотят того учинити, то можная крунта сколько за тую сумму оной, виймаючи шацунком, и у вічност декретом за подписом рук властелинских, так за подписом рук на том же декреті родичов их ствердивши на вічност Леонтовичці, сестрі ншой, а вшей братині, вручити. О чом просил в. м. мс. пн. я и о оной отца и патрона, у велможного пна полковника черніговского (Полуботка (?)) – Ю. М., І. Т.) ходотайствовати.

Федор Маркович».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 55024, арк. 19–20. Оригінал ?).

№ 40

1723 (?) р. – Скарга невідомого наказному гетьману Павлу Полуботку.

«Велможний мсці пне полковнику черніговский и наказний гетмане, велце мні премлстивійший пне и величайший добродію.

До стопи ног велможности вшой пнської впадаючи, чрез сию подлюю мою супліку ускаржаючися на Левка Гавренка, козака сотни Конотопской, а жителя семьяновского. Которий прежде до суду войскового енералного на мене заносил скаргу свою, же якоби я при своей части гаю, в него купленного, другую его част, якую он мні приказал бил в завідування, користуючись тоєю, зпустошил. Зачим будто помененний Гавренко тую свою част з под моего завідования от-

нявши, іншому там в селі іншом вручил завідуватися в власній його часті гаю. Надвечерній добі заставши клячу, в него пограбив, хочаби і його част к себi привернути. В яком його неправедном и ложном на мя, а злеща еще и пна сотника конотопського суду, не слухаючи упорном доношеніі, музілем з оним и велможность вшу турбуючи, вдатися до суду войскового енерального з таким жалобливим моім донесением, что я его тоєй часті гаю не пустошил. Он сам продал п. старості семяновскому своего гаю част коп за десят на выруб, а другое даруючи людяг гутянским и семяновским надобные дерева, оную половину свою опустошил. А когда помененный Гавренко отдал братови своему Крохмалному гутянскому половину тую его гаю в завідування, то непоєднокротне в моєй часті гаю и в других поміжников тамошних чинилася в вирубу шкода, что и сам он, Гавренко, єдного часу приехавши, застал в гаї моєм, також и своєм, порубание дерева. И тогда же пошедши до футора Ярошенкового, жителя конотопського, и там кликнул з собою члвк в том футорі будучого, поступивши ему грошей копу для пристереження тоєй шкоди. А когда пришли до гаю з тим члвком, то уже тих дров порубанних не застали. Теди они слїдом идучи, догнали брата его Крохмалного, в которого завідуванню тая его част гаю била, з дровами едучого и познавши брата свого, мовил ему: «Я тебi, брате, приказовал свой гай смотрїти, а ти мнi сам шкоду чиниш» и там доволно поговоривши, з собою помирковались, так мовячи: «Что мнi хотїлось Глуценка албо Білоконя поймати». И то видївши, члвк футорский Ярошенков сказал: «Вы собi брати, а мнi за мою працу дайте поступленню от того [...]

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 54988. Тогочасна копія).

№ 41

1727, січня 24 (13). – Чолобитна Тетяни Лизогуб.

«Всепресвітлїйшая державнїйшая великая гсдрия императрица Екатерина Алексїевна самодержица всероссийская.

Бет чолом бунчукового товариша Андрїя Лизогуба жона Тетяна, Михайлова дочь, а в чем мое прошение, тому слїдуют пункты.

1

З давных времен имію я з мужем моім, Андреем Лизогубом, полку Ніжинского в сотні Конотопской между Малим Самборцем и другими селами до села Сосновки, маєтности нашої, принадлежащие пахатные и сінокосные земли, от предков наших доставшыєся, которими предки наши владїли и мы заживали оных свободно без всякого препятствия.

2

Да в минувших же годах хочай помянутого села Малого Самборца жители были чолом на нас бывшим гетманам изміннику Мазепi, а опослi Ивану Скоропадскому, о завладеніи нами их якобы сінокосных и пахатных угодий, однак по слїдствїи розными особами тогда о тих землях чиненном, то их з нами завод прекратилсья и послi того уже поміркованя определенные до помянутого села нашого Сосновки сінные и пахатные земли были в спокойном нашем владеніи.

3

Речоного Малосамборца жители, не контетуючис определенным им землям и сінокосами, а завладївши неналежне сосновских людей, подданных наших, степом и полями пахатными, великие утиски и обыду им, соснучанам, чинили. О чем когда в прошлом 1724-м году муж мой, Андрїй Лизогуб, быв чолом генеральной войсковой канцелярїи, ускаржаючи на малосамборских жителей, то указом оной канцелярїи велено о тих спорнях (!) землях розискат полковому асаулу прилуцкому Панкевичу да канцеляристi войсковому Ладинскому. Которые за відомом гсдїна енерала и Малороссийской коллегїи президента Степана Лукича Веляминова розисковали и якие по свідителствам околичных сел жителей пахатные и сінокосные земли высше вираженным сосновчанам (...)* во владіние отвели, тими мы по тому розиску и по конфїрмацїи з енеральной войсковой канцеля-

рії виданной, владіли спокійне и прошлого 17...літнего времени на тих землях сінокосных во владініе нам отданных у... сіна стирт тридцят сім.

4

А сего 1727 году як указом вашего императорского величества описивано ніжинское сотенное місто Батурин з принадлежностми, то Андрей Гудович самоволне без всякого указу веліл малосамборцам з тих (...) *вих земель во владініі нашом обрїтаючихся, сіна забрат моего (?) стирт (...) *цят чотири, сказуючи буд-то тые землі надлежат малосамборским жителям, чрез що мні великий в господарстві чинится убиток и [разоре]ніе. И дабы указом вашего императорского величества повелено было помянутому Андрею Гудовичу неслушне безправне забранное мое сіно возвратит до помянутих жител сосновчанам и нам во владініе отданных не(...) *валься возвратит.

Всемилоствїйшая гсдрня императрица прошу вашего императорского величества о сем моем челобті рішення учинит. А сия чолобитная к поданю надлежит в енеральную войсковую канцелярию и писал оную саморучно же канцелярії канцелярист Матвій Себастианович януар[ия] 13..»

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 52041, арк. 158–159. Оригінал. Дописано зверху: «1727 году януар[ия] 13. Записав в реестр и (...) * к резолюции». Запис по аркушах: «K siej czolobytnoj w miszo (?) hosziory (?) mojej zazany (!) Andreowj Lizohubowoj jako nehramotnoj Bozeja welieniyn (?) domu onoj że służyzel Jakub Dziechcierewicy ruku prilożyw»).

№ 42

1727, вересня 12 (10). – Слідство по чолобитній жителів сіл Любецької сотні.

«1727 году септеврия 1 дня.

Розиск сочинений.

На чолобитные поданные в черніговскую полковую канцелярию сотні Любецькой от жителей деревні Кувічич Демяна Павленка да села Довжика Корнія Зарувского и деревні Унучок – Максима Потунки на старост[у] села Довжика Мойсія и деревні Кувічич войта Харка Приймака и старосту Михаила Опацкого.

Ржи, пшеници и сіна писано так:

В 1 челоби[т]ной: сего 1727 году августа 2 д. войт кувічицкий Андрея Полуботка Харко Приймак зобрал в мене ржи сто двадцят копен, да пшеници озимой по[л] семнадцати копи и сіна возов з десят.

Допрос войта Харка Приймака кувічицкого о ржи, пшеници и сіні.

1.

Войт Харко Приймак деревні Кувічич в допросі своем сказал: ржи де на Павленковом полі біло девятдесят копен, з того числа взято до двору панского Андрея Полуботка полосмадссят копен у? скопичу его истцову отданоплпяти копни да тому ж скопичу жажну видано полтреті копи, а сам истец взял до дому полчаврти копни, а остатка ржи не відаю где поділося. Да пшеници озимой копен 12 и снопов 15 (?) да сіна возов 6. А приказал мні рож истцеву, Демянову, пшеницу и сіно староста кувічицкий Михайло Опацкий

К сему допросу во міста войта кувічицкого Харка Приймака по его прошению Федор Кондратович, служител Андрея Полуботка, руку приложил.

2.

Михайло Опацкий, староста кувічицкий, в допросі своем сказал, что я приказал Харку Приймаку, войту кувічицкому, забрати рож Павленкову пшеницу и сіно и когда забрана рож, а превезена до двору пна моего Андрея Полуботка, донес мні войт Харко, что всей ржи числом копен привезено истцовой шестдссят чотири копни, а пшеници копен дванадцат и снопов 15, а сіна возов 10. А прказал я того ради забрат вишмененную рож, пшеницу и сіно по розказаню Андрея Полуботка, что иміет в себе на кувічицкий ґрунт купшие, з которых тут же копії прилагаются.

К сему допросу Михайло Опацкий, староста кувічицкий, руку приложил.

Допрашивано истца, Демяна Павленка о ржи: взял ли полчварти копи до дому своего з поля по войтових словам Харкових? Демян отвітил: взял де я полчварти копи и до дому привез.

К сему допросу вмісто Демяна Павленка [...]

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 18460. Копія).

№ 43

1728, квітня 16 (5) та 1734, червня 16 (5). – Глухів. – Купчі.

«Року 1728 году(!) апреля 5-го дня.

Я, Корней Васильевич, прозиваемый Гусаченко, житель ясманский, чиню ведомо сим моим писанием до всякого суда и права теперь и в потомние часы кому бы о том ведати надлежало, иж продадем сіножать свою Ивану Даниловичу, прозиваемому Кудиновому, властную никому ни в чем непенную и незаведенную, лежащая в урочище в Кочержині, помежчики помеж Федора Батюхненка, а з другой стороны Гаврила Слышная ценою за полтора ста золотых. На що я оные денги своими руками все сполна отобравши, як себя самого, так жену свою и детей своих от оной сіножаті отдаляю, з близких и далеких и из покровных своїх. А ему, Ивану, вольно яко хотя владеет, продати, замінити албо кому подаровати и к наилучшому своему пожитку диспозовати, а на турбатора выны покладе рублей десять. На що и записали при людех зацных и вери годных при Михайлу Юревичу, атаману, и войту Евдокиму Даниловичу, Иосифу Савельевичу Кислому и Корнею Кириловичу, прозиваемому Исаенку, и Ефиму Созонову и Семену Федоровичу и много на тот час будучих немало.

Деялося року и дня вышесписанного.

К сей купчей я, Корней Васильевич, не умиемный (!) божественного писания прикладаю руку свою и крест +.

Да при той же сеножати и ниву в той же цене оному Ивану продал, а другую ниву по Студенецкой дороге продал за готовие денги коп за пятнадцать при тих же могоричниках помеж Тимоша Радионовича, а з другой стороны Тереха Погорелого.

1734-го году июня 5 дня вишеписанный купчий запис от Агафии Созоновой дочери, Ивановой жени Кудиновой в ратушу глуховском персонално презентован и просила она, Агафия, сей купчей запис для потомних часов подписом рук уряду меского глуховского и печатью урядовой ствердивши, ей выдать. По оному словесному прошению сей вышеписанный купчий запис, руками нашими подписанный, при печати урядовой потребующой стороне з ратуши глуховской выдады року и дня вышеозначенных.

Подлинной подписали:

Дамиян Туранский, атаман глуховский.

Василий Яковлев, войт глуховский.

Алексей Гречка, боргомистр глуховский.

Писарь глуховской ратуши Иван Яновский».

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 655. Копія кінця XVIII ст. Наприкінці документу намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати». Запис іншою рукою на додатковому аркуші: «1728-го года апреля дня. Купчий запис козака, жителя села Есмани, Корнія Гусаченка Ивану Кудинову в урочищи в Кочержині ценою за полтора ста золотых»).

№ 44

1730 р. – Конотоп (?). – Скарга Юхима, Василя й Данила Кандиб до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможный мсці пне гетмане, всемлствівійший наш патроне и великий добродію.

Чиниться тому літ з сорок, когда блженния и вічностойния памяти великие гсдри цри и великие кнзи Иван и Петр Алексіевичи за вірние покойного діда нашего Федора Кандибу в многих походах ронячийся служби, пожаловали его

при других угодах слободою Конотопского уезду, названую Кандибовка. Которую слободу в року от сотворения мира 7198 и премоцнейшою своею монаршою грамотою не токмо ему, Федору Кандибі, но и дітям и внукам и правнукам его во віки неподважно изволили млствно утвердити. Якая грамота их црского величества тут же з універсалами антецессоров вашой пнской ясневелможности на оную ж слободу з принадлежащимим угодиями к ней виданими прилагается. По которой грамоті и універсалах літ з тридцят владіли, не узнаючи ні от кого жадних утисков и препятія. Також по покойному дідові нашому позосталис отцеві нашому поссессіи ве грунта купление, то ест став з млином да лісок нижей греблі и гай з сіножатми и полем пахатним. На который и купчий запис в году 1677 покойному дідові нашому Конотопского уезду села Семяновки от обывателя Гарасима Скаби на ураді конотопском видан, который тут же прилагается. И по оному купчому запису чрез всі года аж до 1723 году всякие пожитки з млина, ставка, полов пахатних, сіножатей так дід наш, яко и покойний отц наш отбирали, а в прошлом 1720 году превосходительнійший гсдн полковник Василий Федорович Салтиков перве заграмотную вишепоказанную слободку Кандибовку завладіл бил. О чом бил челом покойний отц наш киевскому губернатору, его сиятельству князю покойному Петру Алексіевичу Голіцину, а княз Голіцин писал до ннішнего генерала фертътмаршала его сиятельства князя Ивана Юревича Трубецкого и хотя по его совіту превосходительнійший гсдн полковник Салтиков реченую слободку отцеві нашому во владіние подлуг грамоти монаршой привернул. Однак в 1723 году его превосходительство гсдн Салтиков, купление покойним дідом нашим прежде помянутие грунта семяновские, поле пахатние з сіножатми собі паки во владіние отехал и до нні оними пожиткует и гай вирубал и спустошил. Когда же по указу монаршому отц наш в 1725 году пошел в Сулацкий поход на службу, в котором чрез пятолітное время зоставал, в ту пору, начавши его ж превосходительство гсдн Салтиков в заграмотние грунта наши, до слободки принадлежащие, втручатися в сіножати поля пахатние забрал на оних жатоگو людьми нашими розного хліба в снопах немало чрез минувшие года, а в сем 1730 году там же и слободу свою осадил. Чрез якие утиски и долегливости до крайнего приходит разорения и того ради вашой пнской ясневелможности млстивійшого нашего добродія покорнійше просим всеповажную свою инстанцію до его превосходительства гсдна Василия Федоровича Салтикова благоволи ваша пнская велможност за нами внести и аби вишеспціфікованние заграмотние и купление наши грунта паки били нам по прежнему во владіние приверненіи.

Вашой пнской ясневелможности млстивійшого нашего патрона и великого добродія нижайшие раби Кандибі Ефим, Василий, Данило.

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 57825. Оригінал, підписаний Кандибами).

№ 45

1728–1734 рр. – Скарга громади с. Левенці генеральному бунчужному Якову Лизогубу або Андрію Борозні.

«Млстивий добродію, мсці пане бунчужний енералний.

Вже по многодокучливих наших супліках од од двадцяти літ за кгрунт наш приржоний тверддіший, нежли кому би наданий бил, до якого и село наше садилося. З которого ми кгрунту в войску, не опускаючи жадного походу военного, служилисмо, а тяглие люде завсегда войск великоросійских сустентуют жолніров, яко и прошлого року на станці их міли двадцят и чотири коні. Не еден з наших козаков голову свою на услужі монаршой положил и за тот ми кгрунт уже не раз во всяких походах военных кровю облитіи зостали. Первійшіи мы по доводу на своей границі чужосілцями престарілими людьми там, где первой Чуйкевича, а потом вже се четвертих висланих поважных особ ваших панских млстей, слово в слово вождали, а не иначе. З самих старійших наших людей присягти не толко як право описует девяти особах, але хоч и десятинадцати, то будем готови, толко жебы сама п. Тимошенковая похотіла нас повести, люб приглядітися

присязі. На том же наша граница од вершини Кобиля болота, где кургане в Хмировку через річку Ваблю до [урочища] Городища, до якої и сам Тимох мусіл знатися по доводу Чуйкевичовом, же нам част з оногo нашогo кгрунту тогди уступил. А если нам міла би перечити п. Тимошенкова нашогo кгрунту, старинцями за Чуйкевича признаної границі нашої, то самої ей перечим присягтис з своєї сторони чужосілцями и старинцями своїми всідлими людьми, а не наймитами, яко то Усом и прочіими, ему ж подобними, але власними господарями под таковою кондицією. Перво водячи по межах и на власних рубежах Котовой сіножати чили дуброви, одкол оная зачинається и где кончиться, чи по дорогу чили за дорогу Дохновскую поки, жеби мы, близкий сусіде, знали и в их не лізли нада-не. Повторе, так же на селищи Ширагові присягти, где оноє власне, одкол зачинається и где кончиться и где ему межа, жеби мы знали и од того своєму кгрунту границу. По третє, ежели присягнет и на сем, же не наша то граница, которую еше за самого Тимоха тягаючуяся од двадцяти літ били одвели нам старинці в тот час дохновские: Лупский, Шугай и Куронок Гришко висланному Чуйкевичу. Которий и в своем писмі свідителствует оную довул, где мы готови виконаты присягу поки много, а неслухе завладіли левенского кгрунту мириновці, то ми по виконаню подлуг сих кондицій присяги правним процедером уступим п. Тимошенковой поки Чуйкевич довул и тысячу золотих заруки опустим, над якую небожчик нашогo кгрунту полтреті полосы закопал. Од такой заруки перво в нас стал повторний завод за кгрунта и тую заруку, з якої под Киевом в едном містцу з тисячи золотых, а в другом з пятисот скидался за запусканє дороги опускаем.

В сем вашой панской млсти покорне просячи, супплікуем.

Вашой панской млсти найнижшие подножки».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 53274. Тогочасна копія. Запис на звороті: «Левенци козаки и тяглиє люде на п. Тимошенкову супплікуют о кгрунтах своих и о мериновских будго однятих»).

№ 46

1727–34 рр. – Лист невідомого до гетьмана Данила Апостола.

«Ясневелможний мсцївий пане гетмане, мні велце милостивий пне патроне и добродію.

По многих докучливых не од мене, но од Тимошенчихи велможности вашей поданних чолобитних, я и в Києві рейментарскою велможности вашей узнанною децизією од Чуйкевичого розезду позосталою па[...] заводного третиною хотілем контентоватися и по дороз[...]рою сам п. Березовский его млсти пна бунчучного войскового енералного и пна Волотковича отводил, неспречен былем з громадою села Левенки доволствоват и на том перестат. Но оны по сее время в той заводной части, вже до Левенки присужденной, не дают левенцам и мні покою, з копы людем сіяти дают и сами засївають німало, не позволяючи панской велможности вашей децизіи и розезду его млсти пна бунчучного. В том найпокорній[ше] прошу по разсмотрению велможности вашей милостив[ого] окончания, понеже ест вже на тое мні выданный в Ніжині вашой велможности потвержателный універсал.

Ясневелможности вашой, пана моего [...] и милостивого добродія нижайший слуга [...].

Конфирмовати полюбовне поки Чуйкевич довул за своєї битности розсуду и полковие [...].»

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 53269. Тогочасна копія).

№ 47

1730, березня 7 (лютого 24). – Випис з протокольної книги суду Стародубського полку, який містить в собі протест.

«Въпишь з протоколной книги суду полкового Стародубского полку требующой стороні пну Есимонтовскому, сотникові мглинскому, року 1730 февраля 24 дана в нижеслїдующой силі.

В полковое правление стародубовское от мене, ниже подписашагося, протест, а в чом, о том слідует ниже сего.

Сего ж февраля прошедших числ будучому мні по указу в Стародубові обьявлен указ велможного добродія его млсти пна обозного енерального (Якова Лизогуба – Ю. М., І. Т.) листовний таковий, чтобы его млсти пну Андрею Миклашевскому, полковнику наказному нашему стародубовскому, з полковою старшиною и з сотниками подписат мніние под належащими на ранги селами, якие на который ранг издавна прилушали и п[о]н[ы]н[і] прислушают. Под которыми селами старинными ранговими и протчими брат мой рожоний пн Афанасий Есимонтовский, обозний полковой стародубовский, без указу и слободи новопоселенной, а вже гспдном порутчиком Осмяцким описание опискою своєю подложил (?), а читаючи собою принадлежащие села на ранги и другие в дому его млсти пна Андрея Миклашевского, полковника наказного стародубского, при его млсти и при нікоторой полковой старшині також де (?) сотниках описанная (?) слобод наших оним пном рожоним моим сполних (?) и особних (?) не читал, а написал оние вси всполном (?) и слободу мою новоосажуюся (?) жаднову (?) быт упорную. Чого я, не знаючи и не слишачи, на описану рангових сел з други-ми и слобода спорная на иних(?) подписался. А тепер, будучи на ярмарку стародубовском, освідомившись в канцелярії полковой стар[одубовской], такого подступу слобод наших сполних и не сполних непристойного... подступного пном рожоним своим учиненного, всепокорне прошу правления полкового стародубовского сей мой протест принят и оний в книги полковой канцелярии записат, а запис (...) * руками своими видат, чтобы мні више выраженный подпис слободи... вперед не шкодовал. О что и вторично яко найпокорнійше прошу.

В подлинном подпис таков:

Сотник мглинский Алексій Есимонтовский.

Хоружий полку Стародубовского Федор Данченко.

Ассессор суду полкового Стефан Старосілский.

Справил канцелярист полковой Петро Тоцкий».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. № 52523. Оригінал, завірений печаткою).

№ 48

1734, лютого 3 (січня 23). – Мглин. – Лист мглинського намісника Діонісія стародубському полковому комісару Івану Лашкевичу.

«Мсцівий пне комиссар полковий стародубовский, мой ласкавий добродію.

Сего 1734 году мсца ген[в]ара 14 д. получилим ордер от в. мс. мс. пна, в котором написано, чтоб за надлежащие с полку Стародубовского указание в полк лантмилицкий Волуйский порциони и рационі на отлучних, которіе от того (?) Волуйского полку выступили в Полскою област, собрани денги били. А не написано: на сколько порционов и рационів и по сколько на порцію и рацію потребно будет денгами и куда оние денги отсилат. По которому ордеру не могу вразумитися, что не прописано, именно: сколько будет потребно числом порционів и рационів на отлучних. А ежели відомост пришлется до в. м. мс. пна на отлучних, прошу моего добродія сколько в сотню Мглинскую определено будет расположит, з яких сел и деревен оние взимат. Понеже мні самому нельзя расположит, же всяк державець станит зо мною спорит, також что пиштите о том, даби я

Мгар 1734 году генвара 23 числа».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 57479, арк. 41. Оригінал. Запис угорі документу: «Получен ген вар[а] 27»).

№ 49

1734, березня 9 (лютого 26). – Новгород-Сіверський. – Лист комісара Новгород-Сіверської сотні Василя Терентієва до стародубського полкового комісара Івана Лашкевича.

«Блгородний мсці пне комиссар полковий стародубовский, нам премилостивійший добродію.

На сей март мсць от благородия вашего получили ми ордер февраля 26 числа, в котором изображено выдават провиант и фураж так, как и в прежних мсцях, било б сіно годное и хорошее, а не билний (!) и не гнилое и не такое, которое иміло быт крупное на лошадей, в сутки по двадцет фунтов вісом. Однак же ми многокrotnie о сем словесно прекладали гспдну полковнику Дешаку о таком приємі, на что он еще прежних мсцех не зволил такого сіна принят вісом, которое иміється у наших обивателей не гнилое и не крупное, но такое ярое иміється дикое в генвари мсци присилано да в (...) * полковую канцелярию. Но еще за такое сіно гспдн прапорщик Бутов при всенародном собраниї бил нещадно и окровавил моего товариша Герасима Н(...) *. А что требовали на наличное число видат провиант, в том невозможно нам сопротивитис, понеже гспдн (...) * цімовского полку Лепль сказал: «Ежели надобно вам сего, нехай обер комисар для осмотру сам сюди прибудет». И нам сего не показано от гспдна полковника, и всяк офицер своей команды не показывает рядових. О сем предложивши, назавше зостаю.

3 Новгород[ода] феврал[я] 26 д. 1734 года.

В. м. мс. пну, моему премилостивійшому добродієви, нижайший слуга комисар сотні Новгород[одской] Васил Терентиев с товарищи.

Тут объявляем, что гспдн сотник вороніжский (*Іван Холодович – Ю. М., І. Т.*) бил челом в полковую стародубовскую канцелярию чрез доношение. И нам не хочет дат с послідней половини октоврия по первое число марта».

Адреса: «Високородному его млсти пну Ивану Лашкевичу, комисару полку Стародубовского, нашему и премилостивійшому добродієви, належит подат».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 54479, арк. 78. Оригінал. Запис зверху документа: «Получен феврал[я] 28 д.»).

№ 50

1734, жовтня 1 (вересня 20). – Конотоп. – Лист стародубського полкового комісара Івана Лашкевича до Залкевича.

«Благородний мсці пне Залкевич, мні надежный благодітелю.

Сего 1734 году мая 8 д. получил от вашего благородия писание, в котором выражено, что получил вше благородие того ж мая 7 д. з енеральной войсковой канцелярії указ за подписанием его сиятельства господина генерала лейтенанта ея императорского величества генерала адютанта конной гвардії подполковника, сенатора и кавалера князя Алексія Ивановича Шаховского с присутствующими членами. В котором указі повелено дабы вше благородие приказал мні: 1. по місячних репартиций требоват от корпусу Меклембургского всеконечно; а для чего оние пропущены, о том би обстоятелно отвітствоваты и вашему благородию тое отвітствие прислат бы в войсковую енеральную канцелярию. 2. На отлучившихся от 11 числа февраля чотирох офіцеров, что провианта з того числа под образом на конних (?) взято на них чрез двадцат дней, то того от корпусу Меклембургского возвращения требоват или вперед в зачот поставит 3. Которие вами от Меклембургского в прошедшую винтер-квартиру прошлого 733-го и сего 734-го годов комисарам квитанції по немецку, то требоват от кого надлежит, чтоб были переведени руским диялетом. А которим де еще и не давано, то требоват руским диялектом неодмінно и о всем том учинил бы исполнение и по силі оних трох пунктов к вашему благородию отвітствовал бы. На которие сим моім отвітствием в покорности обявляя на 1. В пунктах от генерала-аншефта, кавалера и генерала губернатора графа фон Вейсбаха во обявление на представление от покойного ясневелможного его млсти пна гетмана и кавалера пункт учиненный в 6 написано, что репартицие от полкових армейских комендіров до наступления мсца к полковим комисарам послани были. Так и я ожидал от полковника корпусу Меклембургского господина Дешака о извожденіи на корпус Меклембургский на генвар сего 1734 году мсц провианта и фуража відомости. Токмо я видя, что того генваря мсца 1-е числа стали наступат, а ко мні відомост от его господина Дешана не прислано было, писал до его ж господина Дешака прошлого 733 году

дека бра 3 д., треба на тот же генварь мсц к производению на корпус Меклембургский провиант и фуража за рукою его именной відомости. На которое мое требование он, господин Дешак, отписал, яке его писание генваря 6 д. я получил. З которого выражено: прислана де от генералітету копия по подписанию руки генерального писара Аврагима Десітова, чтоб получат корпусу Меклембургскому порцій триста пядьдесят шист, а рацей пядьсот пядь и я не смотря, что в оном сколько на кого дават не показано, повторе (?) того ж времени по получении писма до его, господина Дешака, чрез Александра Пилатовича, значкового полку Стародубовского товарища, с требованием такой же відомости писал. По которому моему требованию того ж генваря (...) получил відомост, которой пред сим копия до вашего благородия послана. По которой производения не чинено для того, что зверх списку в оный порціонов и рационев треновано, о чом я подавал с требованием резолюції в полковую стародубовскую канцелярию того ж генваря 14 д. с пр(...)щением тоей же відомости доношение, ибо мимо канцелярії полковой стародубовской не велено нам нічого дійствоват. А по поданню моего доношения получил з канцелярії полковой стародубовской ордер и при оном покойного ясновельможного пна гетмана Апостола копия указу. В котором велено на наличное число людей, в данном в полковую стародубовскую канцелярию от полковника господина Дешака за рукою его списку меклембурцов, порцій и рації производит; и по оном его ясновельможности указу и по списку в оную канцелярию от господина Дешака прошлого 733 году октября 26 д. данного от генваря порціони по май мсц, а рационі по 16 число априля, производени. А репартиції ж помісячніе по силі указу его высококняжеского сиятельства против требования моего господин Дешак сего 734 году в мсці июні 7 д. прислал, толко оние с перевозданным списком не сходни. О чом я до вашего благородия пред сим писал и оних відомостей копия сообщал. На 2. Тоже на двадцят дней на чотирох офіцеров взято напрасно, то о таких, что при роцоті учинено будет, вашему благородию доносит буду. На 3. О переводі квитанцій німецких руским діалектом отдавани были, дабы от господина Дешака команді его офіцерам приказано было, мая 8 писал. По которому моему писану и нам комисарам квитанції переведени, а иним еще не переведени. А когда во всіх комисаров квитанції з німецких на русский диялект переведени будут, о том и что впред до того писатися будете вашего благородия репортovat буду.

Вшего благородия поволний слуга Иван Лашкевич.

1734 -го году сентября 20 д. Конотоп».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 54479, арк. 32–33. Оригінал. Запис на звороті: «Тайкой лист до пна Заневича отослан в Конотопі». Запис зверху документа: «Сей лист повинен быт про тож доношениями и листами к пну Бакговичу писанными в книзі»).

№ 51

1735, вересня 20 (9). – Список старшини Ніжинського полку, котру відправили на службу на «Українську лінію» в Царичанку (регест).

1735 г. Об отправке служить на Украинскую линию в містечко Царичанку казаков и старшину Ніжинского полка.

В полкову канцелярію Ніжинского полку 12 серпня 1735 р. «с нарочным» було прислано наказ з Генеральної військової канцелярії, щоб всіх козаков і «двуконных с оружием, припасами и провиантом» під командуванням полкової старшини й сотників «выправит с полка Нежинского с верным человеком к Украинской линии в містечко Царичанку к генералу фон Вейсбаху».

(Далі йде відомість старшини, котра виступала в Царичанку – Ю. М., І. Т.)

Відомість

(«с полка Нежинского, кто определен на линию»)

Старшина полкова:

Обозний полковий – Иван Величковський

Осавул полковий – Андрій Володьковський.

Сотники:

Сотник воронізький – Іван Холодович.

Сотник ямпільський – Михайл Оболонський.

Сотник дівицький – Яків Селецький.

Сотник кролевецький – Костянтин Генваровський.

Сотник полковий – Остафій Тарасевич.

Сотник прохорівський – Семен Григорович.

Значкові товариші:

Матвій Нестерович, Хома Микишенко, Василь Халкизоцький, Микола Парнаський, Григорій Шрамченко, Олексій Самойлович, Іван Козаченко, Яків Богдановський, Петро Паньковський, Павло Урвихвіст, Іван Гриценко, Стефан Яцук, Павло Ружавський, Микола Забіла.

Разом 14 чоловік.

Бунчюкові товариші:

(які ще не отримали універсалів на цю посаду)

Григорій Яснопольський, Костянтин Острожовський, Іван Биковський, Яків Затиркевич, Яків Жураховський (Глухівська сотня), Василь Купчинський, Григорій Потапович, Петро Шишкевич.

Разом 8 чоловік.

3 Ніжина 1735 р. вересня 9, полковник Іван Хрущов».

(ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 5107, арк. 6. Оригінал).

№ 52

1739, квітня 15 (4). – Купча.

«Року тисяча семсот тридцят девятого мсця априля 4 дня.

На ратушу городом куземинском пред нами, нижей подписавшоюся старшиною, ставши персоналне полку Полтавского сотні Великих Будищ значковий товариш Іван Цурка обявил, что де в полку Ніжинском в селі Мелні имеет свій грунт, отцем его куплений в жителя батуринского Якова Романовича Мухи, то ест хата з огородом и з гаем, ліс ис сіножатию над речкою Удною под селом Мелнею белег (?) леса Бахматцкого. Которий грунт не пенний и нікому ні в чем не заведенний продаем его високоблгородию гспдну подполковнику кирасирского Минихова полку Федору Ивановича Юсту ценою за шестнадцят рублев, моіми руками отобранними, отдаляючи вовся себе, а его високоблгородию в спокойное владіние пускаю, не узная ни от кого з стороны моей в том жадной турбації. А ежели б кто в том его високоблгородия Юста имел привест до какого убитку и затруднения, там повинен будет тот турбатор награждение учинит вдвое.

Сию купчую запись писал и подписался Иван Матфеев, подписок куземинский.

Прето ми, старшина, видячи вишеписанних акторов доброволную в купчи и продажи згоду, велено ради впрעד вящшого достовірия и спокойного его високоблагородию Юсту вишеозначенним плечем и грунтом владіния, записат и сию купчую запись за руками нашими и утверждением обикновеной печати, видат року и дня вишей реферованних.

К сей доброволной моей продажи собственноручно подписался значковий товариш полку Полтавского Иван Цурка.

К сей купчей в освідителство сотник куземинский Михайло Семенович подписался.

Атаман куземинский Данило Павловский, а вместо его неграмотного подписался Иван Матфеев, подписок куземинский»

(ІР НБУВ, ф. II, спр. 18457. Оригінал. Запис на звороті: «Купчая на грунт меленский»).

№ 53

1743, жовтня 4 (вересня 23). – Смяч. – Пропозиція (регест).

«3 сотенной Шептаковской канцелярії (...)»* тоей сотні куренним и сілским предложение.

Указом ея императорского величества самодержици всероссийской з полковой стародубовской канцелярії в сотенную Шептаковскую канцелярию сентябра 22 д. присланным, веленно от сотенной шептаковской канцелярії о сиску и поїмке бежавших из разных містечек во оной сотні Шептаковской села и деревні и футори и в другие к закритию удобные міста, чрез ордеры предложить, а именно бежавшого смертноубийцу казака(?). Которой приметами росту среднего, лица смугловатого, носа горбатого, очей сірих, волос на голові и бороді черные, уси черные, бриется, а чуб и бороду бриет. Одежа на нем свита білая» (далі йде опис його одягу – Ю. М., І. Т.). «От роду ему літ сорок, бежавшого от лубенского совітника Безобразова дворового чөлывка его Алексія, Никитина сина, Кулаковского з женою своею Агафією и дітми малолітними з дочерю Евдокиєю, з сином Петром и с ними дворовая дівка Марина, Иванова дочь. А оние приметами таковы: Алексій Кулаковский росту малого, лица сухощавого (далі йде опис зовнішності та одягу). Йому «літ от роду двадцат сем». Жена его Агафія росту невеликого, лица білого, щуплого, волос на голові русих, очей сірих, мови тьхой пространной. Літ ей от роду двадцат два. Одежа на ней свита білого сукна, новая, сьподница полосатая, чоботи черные. Дівка Марина росту невеликого, лица білого, волосов на голові русих, очей сірих (...)»*, мови тихой, малогоркавой и гугнявой. Літ от роду сімнадцати, одежа на ней кожух московский, новий, сподница красная, чоботи черные». Бежавшого от господина подскарбия (?) енерального [Михайла] Скоропадского дворового сапожника Герасима, малоросиянина, которой [...] бежал и краденые вещи з собою забрал. Оний приметами таков: лицом черняв, волоси на голові черные, росту малого, літами еще молод, одежа на нем (далі йде опис його одягу). Вам треба надати рапорти щодо розшуку втікачів.

«3 Смячи 1743 году сентябра 23 д.

Сотник шептаковский Иван Манковский

За писара сотенного [...] Лукян Беляевский»

(ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 1053, арк. 2. Оригінал).

№ 54

1743, жовтня 6 (вересня 25). – Рапорт (регест).

«В полковую стар[одубовскую] к[анцеля]рию репорт.

По указу ея имп[ераторского] влчства с. з полковой стародубовской к[а]н[целя]рії в сотенную шептаковскую к[а]н[целя]рию, октября 2 д. присланным, во всей сотні Шептаковской селах и деревнях о захваченных в городі Стародубі во время пожара разных крамных вещей, денег и протчих пожитков тіми людми, кої в собраніи на оном пожарі імілис». Слід придивлятися до «худолюдинов»: чи не з'являться у них гроші або речі, вкрадені під час пожежі в Стародубі. Якщо ж такі знайдуться, то з цими речами негайно присилати в полкову стародубську канцелярию

«1743 году октября 25».

(ЦДІАК України, ф. 64, оп. 1, спр. 1053, арк. 3. Оригінал).

№ 55

1754, березня 20(10). – Купча.

«1754 года марта 10 дня.

Мы, ниже подписанный, кому бы о том нні и впредь відати належало, чинимо відомо сею нашею добровольною уступкою, иж мы по причине всекрайнійшей нашей нужди позиченых у войскового канцеляристи пна Иоакима Ренчицкого семидесяти рублей денег ему, пну Ренчицкому, на прописанное в указом записі число отдат не могли, уступили ему, пну Ренчицкому, Зміевский берег з сі-

нокосом, у козака сотні Білоуской Гарасима Білоконского купленний, спокійне и безпрепятственно (...)» двадцати год владиміи по показаніи в том указном записі межі, також и ладейную мелницу тамож (...)» непенніи и никому не заведенніи навсегда безповоротно, в чем и подписуюс.

К сей уступки за себе и по повелению матки єї Ирины Стефановни Вереміевой Трофим Вереміев подписалс козак сотні Седневской.

К сей уступки по персональному прошению удовствуючої Ирины Стефановни Ереміевой и сина ея козака сотні Седневской Трофима Еремиева войсковою товариш Тихон Константинович в свидетелство при печати (...)» подписал».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 56371. Оригінал, завірений печаткою).

№ 56

50-рр. (?) XVIII ст. – Скарга Андрія Кандиби.

«Тому літ сорок когда блженния и вічно достойния памяти великие гідри цри и великие кнзи Иоанн и Петр Алексієвичи за вірние покойного діда нашего Федора Кандиби в многих походах ронячіиїс службы пожаловали его при других угодиях слободою Коноптоского уезду названою Кандибовка. Которую слободку в року от сотворения мира 7198 и премошною своею монаршою грамотою не токмо ему, Федору Кандиби, но и дітям, внукам и правнукам его во віки неподвижно изволили млствно утвердити. Якая грамота их црского величества тут же з універсалами антецессоров вашей панской ясневелможности на оную же слободку з принадлежащими угодиями к ней виданими прилагається. По которой грамоті и універсалам літ з тридцят владіли, не узнаючи ні от кого жадних утисков и прелятия. Також покойному дідові нашому позосталис отцеві нашому посессиев грунта, купление то ест став з млином да лісок нижей греблі и гай з сіножатми и полем паханым, на котрий и купчий запис в году 1677 покойному дідові нашому Коноптоского уезду села Семьяновки от обивателя Гарасима Скаби на уряді коноптоском видан. Которий тут же прилагається и по ному купчому запису чрез всі года аж до 1723 году превосходителнїиший гспдн полковник Василий Федорович Салтиков перве заграмотную више показанню слободку Кандибовку звладіл бил. О чом бил челом покойний отц наш киевскому губернатору его сиятелству кнзю покойному Петру Алексієвичу Голицину, а кнз Голицин писал до ннїшнего генерала фелтъмаршала его сиятелства кнзя Ивана Юревича Трубецкого и хотя по его совіту превосходителнїиший гспдн полковник Солтиков реченную слободку отцеві нашому во владіние подлуг грамоти монаршой привернул, однак в 1723 годе его превосходителство гспдн Солтиков купление покойним дідом нашим прежде помянутие грунта семьяновские, поле пахатное з сіножати собі паки во владіние отехал [...] пожитки з млина, ставка, полов пахатних и сіножатеі пятьдесят ест осаженное и за моего владіния грамотою монаршою стверженное, одобрал на себе з кгрунтом, двома ставами и млинами, гай, сіножат и поля, повідаючи будто Кандибовка на землі, до Вязовой належачой, поселилас. А прежде сего поміщики вязовскїи Скрипицин и иние до моего кгрунту не интересовалис и не своіли, что их ест земля, навет еще имію сім дворов, купленних у Вязовом з крїпостмі, не чинили мні перешкоди. А тепер когда он, гспдн полковник Салтиков, чи насилно в Скрипицина тую деревню достал чили яким подобием иншим до себе привернул, зо всего мене вижил и провиянт уже прикажчик на его особу избрал. Прето умилосердис велможний пане, ратуї мене в таком разоренїи, ижби тое селце Кандибовка при мні знайдовалас по прежнему зо всім моїм кгрунтом, бо отнюд нігде мні тепер подітиса з статком и сіна узяти. А даст Бг дочекати весни и будет велможност вашей панской висланий и разсмотрит, ежели ему належатимет земля, уступлю по розиску, а нні и повторе велможности вашей панской о призрїтелнїи ресpekt прошу велможности вашей панской нижайший слуга Андрей Кандиба».

(ІР НБУВ, ф. І, спр. 57825. Тогочасна копія).

№ 57

1770, жовтня 25 (14). – Глухів. – Купча.

«Ея императорскаго величества всепресвітлішей державнійшей великоя (!) государыни Екатерины Алексіевны самодержицы всероссийской.

Тысяча сімсот сімдесятого году октября четирнадцатого дня.

На уряді суда земского повіту Глуховского на роках святомихайловских в полном присудствующих собраніи возній Ляшенко самоперсонално при особо поданному от него доношеніи представил купчий запис на проданные ним его сиятельству высокоповелителному господину генерал-фельтмаршалу, коллегіи Малороссийской президенту и разних ординов кавалеру графу Петру Александровичу Румянцеву в селі Кучеровки імiння данний (?) с прошеим о вписаніи в урядовіе книги и обратной онаго кому надлежитъ выдать. И мы, уряд, усмотря бытъ таковой купчий запис законным, опреділили: дабы оной навсегда силу своей имілся, уписав в книги урядовіе од слова до слова подлинной за подписом рук и приложением печатей, присудствующих в суді земском, выдать титулярному совітнику Уманцю как иміющему писменное от его сиятельства к совершению оной куплі и получению крiпости извірение, которий и выдан году, мсця и числа вышеписанных.

На місті судіи бунчуковий товариш Федор Манковский.

За подсудка писар земский Василь Магеровский».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 659. Оригінал, завірений підписами і двома печатками).

№ 58

1770, вересня 23 (12). – Глухів. – Купча.

«Тысяча семсот семдесятого году сентебря двенадцатого дня.

Я, нижеподписавшийся, всяком суду и праву и кому бы о том нині и в предбудущіе времена ведать предлежало, сим моим добровольным вічистим купчим записом объявляю, что иміючи я в полку Ніжинском в сотні Глуховской в селі Кучеровки положением лежащие недвижиміе мои добра наслiдственно по умершем отцу моему, козаку тоей же сотни Глуховской Ивану Ляшенку, принадлежające и в моем владініи состоящие, а оному отцу моему по куплі от козаков кучеровских Давида Ясликовского и Симона Карпова доставшиися, а именно:

Греблю с мельницею о двух колах на ріці Калиновкi с рибною ловлею и з ставом и при ней избу, гдi мелник живет, с землею, двор и в нем строение, жилих подсосудских изб четиры, в коих и ннi записанные за мною по ревизіи 764-го году значащіесь подсосiдки живут, и при них коморы с другими хозяйственными пристройками, с огородами и з садовьем, состоящій в помiжствi двора посполитого кучеровского Никити Маслюка, яр помiж того ж двора над рікою поля пахатнаго в трох руках неболших нив двадцять, а именно: в первой и к Кливенi четiре, другой к Лужкам восьм, в третьей к Борщову восьм, сiнокосов сiм возов на полтораста [коп], первый в урочищi Кочержинi помiж посполитого кучеровского, прозиваемого Зилюки, другой к Клевени помiж сiнокосов с одной стороны Гаврила Михненка, с другой Микити Маслюка, третьей к урочищу Борщову помiжником с козаком Левком Степаненком и его братьями, четвертый и пятый к Лужкам помiж Фирсы Зилюки и Микити Маслюка да Алексiя Ромащенко, шестой луг помiж Фирсы Зилюки, а с другой Никити Маслюка, семьи, прозиваемый Делница с дубняком помiж Алексiя Ромащенко да зруб лесу, прозиваемого Старою Пасікою, в яру Борщовском помiж ліса Ярмоли Пустовойта и бабилских загонов. Я тье добра так, как оним дукт поданный отцу моему от предозначенних продавцов крiпостям показан, всi без остатка продал и в вічную посессию пустил его сиятельству высокоповелителному гсiдну генерал-фельдмаршалу, малороссийскому генерал-губернатору, коллегіи Малороссийской президенту, главному малороссийскому командиру и разних ординов кавалеру графу Петру Александровичу Румянцеву и его наслiдникам во вічное и потомственное владіне зе цену тысячу рублей. А оные денги всi сполна я отобравши, от всiх

означених проданих мною добр себе, жену, дітей и всіх сродственников моїх, ближких и далеких, вічними часи отчуждаю и отдаляю. Его ж сиятельству предаю в полную власть и силу сими добрами как собственними своїми как хотя самому владіть или по его же соизволенію кому хотя дать, дароват, продать или в заміну отдать, не узная ни от кого и малійшаго какова либо препятствия и затрудніния под взисканием с турбатора взятой мною сумми удвое. Для лутшаго віроятія и твердості как сей вічистой купчый запис за подписом и печатью моею и упрошеной во свідітелство шляхетства, так и всі прежные, имівшіеся у меня на сїи проданіе добра, крїпости его сиятельству поручаю.

Года мсця и числа вышшеписанних.

К сему вічистому доброволносочиненному купчому запису я, продавец, по принятих всіх сполна тисячи рублей денег своеручно подписался и печать приложил повіту Глуховского повітовий возній Яков Ляшенко.

При дачи сей купчой крепости и принятиї денег был и по персональному вышшеписанного продавца повітового возного Якова Ляшенка прошенію во свідітелство с приложением печати подписался бунчуковий товариш Антон Жайворонков.

При дачи сей купчой записи крепости и принятиї денег был и по персональному продавца повіту Глуховского возного Якова Ляшенка прошенію во свідітелство с приложением печати подписался бунчуковий товариш Александр Давидович.

При дачи сей купчей записи и при принятиї денег был и по персональному продавца повіту Глуховского возного Якова Ляшенка прошенію во свідітелство подписался и печать свою приложил сотник глуховский Александр Славский».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 659. Оригінал, завірений підписами і чотирма печатками).

№ 59

1770, жовтня 23(12).-Глухів (?).-Купча.

«1770 года октября 12-го дня.

Купчая. У козака Якова Ляшенка греблю с мельницаю на рике Калиновке с рыбною ловлею и ставом; при ней избу с землею, двор с строением, жилих изб 4-е, при них комор с другими хозяйственными пристройками, с огородами и садовьем, поля пахатного в 3-х руках ниболших нив 20-ть, а именно: в 1-й к Кливене 4, во 2-й к Лужкам 8, в 3-й к Борщову 8, сенокосов 7 возов на 150, 1-й в урочище Кочержине, 2-й к Клевени, 3-й к урочищу Борщову, 4 и 5 –й к Лужкам, 6-й луг, прозиваемый Дольница с дубником, да зруб лесу, прозиваемого Старою Пасікою в яру Борщовском – за цену 1000 рублей».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 659. Копія кінця ХІХ ст.).

№ 60

1771 р. (?). – Кіш. – Агестат (регест).

Агестат сина померлого полкового осавула сумської артилерії.

Михайло «Пушкарев сын» родом з Сум, звідки прийшов на Січ у 16 роках, записався в Рогівський курінь. У 1751 р. ходив до солтанів у Крим і до самого хана.

(ЦДІАК України, ф. 229, оп. 1, спр. 232, арк. 199. Оригінал).

№ 61

1777, березня 25 (14). – Гамаліївський монастир. – Рапорт архімандрита Гамаліївського монастиря Антонія.

«В духовную митрополии Киевския консисторию.

Репорт.

За силу ея императорского величества указа, 771 года сентября 9 дня состоявшагося, сочиненные о монашествующих монастыря Пустынно Харалампиева Гамаліевского, с описанием каждого с них противу запросов, в том указі изобра-

женных, за 1776 год відомости при сем числом двадцять одна в духовную митрополию Киевския консисторию посилаются.

Антоний, архимандрит мнстря Гамалієвского.

1777 года марта 17 д.».

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 61674. Оригінал, завірений особистим підписом).

№ 62

1782, липня 26 (?) (15?). – Глухів. – Рішення новгород-сіверського намісницького правління по рапорту глухівського стряпчого Товстонога.

«1782-о года июля 15 (?) по указу ея императорскаго величества новгородское сіверское наместническое правление слушали възнесенной господином губерньским прокурором Юзефовичом уездного глуховского стряпчого Товстонога рапорт, что прошлаго июня 14 дня подано ему при писменном объявленіи от войскового канцеляриста Тихона Бакунова діло, произведенное в бывшем земском глуховском суді по иску войскового канцеляриста Якова Яковлева на войскового канцеляриста Матвія Яценка о должних им, Яценком, ему, Яковлеву, деньгах вынесенное из бывшего земского глуховского суда находившимся у діл онаго сыном атамана сотенного Скибинского Елисеем Скибинским, имевшим у него, Бакунова, и квартиру, он, стряпчий Товстоног, тое діло прошлаго июня 15 дня подал при своем представленіи в уіздний глуховский суд. А как де из объявления канцеляриста Бакунова копиєю при оном рапорті приложеного значится, что между оставшими по виході с квартиры от него, Бакунова, упомянутого Скибинского, кой ныне находится у діл нижний глуховской расправы в сундуке его, Скибинского, черными бумагами за приходом в дом его, Бакунова, писаря земского от правящего ныне в уіздном глуховском суді должность секретаря Петра Уманца, сыскано им два челобытческия діла и в суд земский вступившиє, с коих одно он, Уманец, и взял; а другое выше значащює в иске Яковлева на Яценка в него, Бакунова, оставалось. Из обстоятелств же онаго діла видно, что было по нему в бывшем земском глуховском суді рішення, но онаго, как и других упоминаемых по сему ділу видов, при нем не является. Сверх же того и възшедшое в уіздний суд с того же бывшего земского суда околodнику Петренку діло против учиненной на нем нумераціи и прописки происхождения по нему в заключенном тім судом мнінии оказивается не в полности, а по сему случаю откривается де о тых (?) таковых утерьяне содержателями в бывшем земском суді дел слідовало с одного злоупотребения и несоблюдения должности, то он, стряпчий Товстоног, и представляет о сем господину губерньскому прокурору Юзефовичу на рассмотрение. ПРИКАЗАЛИ: в уіздний глуховский суд послать указ, чтоб оной о выше писаньям злоупотребленіи захвачением из присудственнаго міста діл и растераниї над кем надлежит немедлїнно изслѣдовал и с виновными учинил надлежащює по законом определение.

Подлїнное подписали:

Василий Кочубей.

Иван Пирогов.

В должность секретаря Андрей Дергун.

С подлинным читал канцелярист Николай Искрицкий (?).

(ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 359, арк. 1–2. Тогочасна копія).

№ 63

1782, червня 15 (4). – «Доношение» Хоми Гудими.

«В новгородское северское наместническое правление
Доношение.

С прошлаго 780 года июля 2 по настоящій 782 год находился я в бывшем суде земском повете Глуховского у писменных дел, также при распределении канцелярских служителей в открытии в Малороссии наместничества я нигде не помещен и ныне желаю проложить службу у дел новгородскаго северскаго наместническаго правления. Для того представляя при сем данный мне с онаго су-

да земскаго о службе моей атестат, наместническаго правления покорнейше прошу о принятии меня к писменным онаго делами о произведении за службу и впредь к поощрению в звание губернскаго канцеляриста учинить милостивое определение.

О сем просит уволенный от дел земский подписок Фома Гудима Масензовый.

1782 года июня 4».

(ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 270, арк. 4. Оригінал. Запис зверху документа: «Пол[учен] 1782 году июня 23-о»).

№ 64

1782, липня 26 (15). – Новгород-Сіверський. – Рішення новгород-сіверського намісницького правління по справі Хоми Гудими (регест).

15.07.1782 р. правління слухало «доношение» Гудими і прийняло рішення: «оного підписка Мосензового к делам сего наместническаго правления принять в число аскултантов».

Підписи:

Василь Кочубей.

Иван Пирогов.

Секретар Андрій Дергун.

(ЦДІАК України, ф. 206, оп. 1, спр. 270, арк. 4. Тогочасна копія).

Додатки:

№ 1

1685, червня 27 (17). – Батурич. – Лист Івана Мазепи та Василя Кочубея до князя Василя Голицина.

«Ясневелможный и преможенный господине, князь Василий Васильевич, милостивый нам благодитель!

Кромі жадных заслуг наших, уділена нам, превысокая и премилосердная монаршая его царского пресвітлого величества милость, которую мы при боку вірного и царского пресвітлого величества подданого, ясневелможного его милости пана гетмана, милостивого добродія нашего и непотребный рабы, з рук ближнего околничего и воеводы сівскаго Леонтия Романовича Неплюева по дві пар соболей со страхом и радостью одобравши, яко вімы, что высокое то вашей княжой велможности, у пресвітлого монаршого престолу, справило нам ходатайство, так сим подлим листом нашим до вашей княжой велможности удаючися, покорственными и под ноги монаршие схилеными сердцами и душами нашими им пресвітлим монархом и пресвітлой монархині благодарством и многолітствья желаем.

А при том и вашей княжой велможности много всего добра зычачи, много челом бьем.

З Батурина июня 17.

Вашой княжой велможности желателнии рабы:

Иван Мазепа.

В. Кочубей.

Адреса: «Пресвітлого и богохранимого великих государей, их царского пресвітлого величества престола, царственныя болшие печати и государственных великих посолских діл оберегателю, ближнему боярину и наместнику новагородскому, ясневелможному его милости князю Василию Василиевичу Голицину»

(ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 13518–13635, арк. 35. Копія кінця ХІХ ст.).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Tarasenko Inna Yu. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 10 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII–XVIII ст.) (частина 21). *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 42–82. DOI: 10.5281/zenodo.5203254.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., and Tarasenko, I. (2021). Z novykh dokumentiv do istorii Sivershchyny (XVII–XVIII st.) (chastyна 21) [To new documents on the history of the Sivershchyna (XVII–XVIII centuries) (part 21)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 42–82. DOI: 10.5281/zenodo.5203254.

УКРАЇНА ТА І. МАЗЕПА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «EUROPAISCHE FAMA» В 1706–1709 РР.

Переклад та коментар **Володимира Дятлова**

DOI: 10.5281/zenodo.5207528

© В. Дятлов, 2021. CC BY 4.0

Попит на популярні історичні твори спонукав публіциста і письменника Філіпа Балтазара Сінольда, знаного ще як Шютц (1665–1742), започаткувати доволі успішний журнал «*Europaïche Fama, welscheden Zustand der vornehmsten Höfe Europa sent decket*», який проіснував із 1702 до 1735 рр. Видання належить до перших на той час історико-публіцистичних журналів, які почали набирати популярності у європейському медійному просторі. Прагнення автора, як він сам декларував, писати історію через призму християнського світогляду давало можливість ставати над національно-етнічними принципами й розглядати Європу як єдине християнське тіло. Можливість дізнатися, що говорять публічно і за зачиненими дверима європейських дворів, урядів, уже сама по собі провокувала зацікавленість публіки. Привабливість журналу підтримувалась літературним стилем, яскравими образами. Для того, щоб забезпечити цілісність сюжетів, «Європейська фам» зверталась до опису подій у попередніх номерах і продовжувала розвивати ці сюжети в наступних. У кожній історії мали бути драматичні миті, які посилювали напругу й цікавість матеріалу. У журналі описували події, що називається, за гарячим слідом, із яскраво вираженим публіцистичним забарвленням. Матеріали цього часопису надалі використовували автори систематичних історичних описів, які можна кваліфікувати як «книжкові театри».

Ключове слово *fama* у назві журналу певним способом визначало програму цього видання. Це поняття, яке вживали ще за часів Античності, набуло багатьох значень¹. В епоху раннього Просвітництва *fama* стає важливим складником публічності й громадськості, відображенням усього комплексу розмов, обговорень, чуток навколо актуальних і гострих проблем, що концентрували в собі громадські думку². У більшості випадків *fama* означала «голос» громадськості певної країни, континенту тощо. Часто цю назву використовували для визначення «слави», прославлення певної події, або героя чи героїчної епопеї. Такою була журнальна хронічка під назвою «Шведська фам», видана за гарячим слідом походів Карла XII³. Видавали також «наукові фам», регіональні тощо. Іншими словами, на основі цієї метафори говоримо про феномен, який можна визначити як «журнальний альянс». «Голоси» мали свою систему організації новин з певною аналітикою та гострими коментарями, часто з чітко вираженим

¹ Heike Johanna Mierau, 238 242 243 Латинське слово *fama* мало різну семантику і вже за часів Античності охоплює різні смисли, починаючи від поголосу, пліток, чуток, розмов до визначення слави. Hans-Joachim Neubauer, *Fama. Eine Geschichte des Gerüchts*, Berlin, 1998. 22009. 18) *Fama. The Politics of Talk and Reputation in Medieval Europe*, hg. von Telma Fenster/Daniel Lord Smail, Ithaca 2003. 19) Heike Johanna Mierau, *Gerüchte als Medium der Grenzüberschreitung*.

² Heike Johanna Mierau, 238.

³ *Schwedische Fama welche den Zustand Ihres Königl. Majestät Caroli XII. auß glaubwürdiger Nachricht kund machet* Johann Ehrenfried Zschackwitz. 1711–1712. [Jena]; T. I. 1–12

політико-пропагандистським присмаком, що використовують історичні книжкові «театри»⁴.

Журнал у програмних статтях обіцяв давати об'єктивну картину подій, неупереджено ставитись до їх учасників. Однак, уже з перших номерів він стає одним із важливих і впливових учасників політичної і пропагандистської війни, яка відбувалась навколо постаті гетьмана І. Мазепи та України. Саксонський видавець не приховує того, що він є прихильником політики свого курфюрста, польського короля Августа II Сильного і палким противником «шведської» партії. Саме цим зумовлене його ставлення до гетьмана І. Мазепи. У 1706 р. в журналі опублікували справжній панегірик про українського гетьмана, «видатного» і «славного» героя, здатного своїм втручанням вирішити польську «смуту». Після переходу гетьмана на бік Карла XII на сторінках видання подають характеристику в руслі російських пропагандистських штампів, жадібно до грошей «зрадника» і відступника. Не зважаючи на пропагандистську забарвленість, цінним є аналітичний огляд подій на всьому європейському континенті, намагання визначити ключові моменти Північної війни та Війни за іспанську спадщину. Так, на сторінках журналу під рубрикою «Із Польщі» подають опис того, що відбувалось на різних «театрах» військових дій: в Україні, польських землях та балтійському регіоні.

* * *

1706. Т. 25. С. 51–60.

Із Польщі.

Справи йдуть нещасливо у тій країні, у якій [править] малолітній король, однак той король є нещасним, піддані якого одні нерозумні, а інші – зрадники. Малолітньому королю достатньо допомагати добрими порадами, однак дії, за допомогою яких можна подолати зраду свого власного народу, потребують багато зусиль і великої мужності, оскільки вони більшою мірою замішані на крові. Достеменно не відомо, коли в Польщі настали саме такі часи. Оскільки сталося так, що війна проти шведів, яка розпочалася з порушення польських кордонів, в останні роки через багато причин, яких тут не торкаємось, протікає не дуже вдало й виявила багатьох зрадників, зокрема такого, як старий кардинал Радзіховський, який скористався нагодою, проявив усю ненависть, яку він постійно мав проти свого законного короля, однак через страх приховував її, і з відвертими ворогами цього королівства розгорнув кампанію відкритої ганьби і шкоди проти своєї вітчизни.

Цей примас регні і ультимус завжди підбурював законслухняних людей і має задоволення від всіх нещасть Його Королівської Величності не тому, що йому не була відома надзвичайна корисливість цих дивних панів, а через те, що, оскільки абат де Полін'як вже отримав від принца Конті гроші, однак даного слова не дотримався й таким способом не повертає обіцяну решту, яку приховав у свої освячені глибокі кишені.

До того ж, якщо окремі роди успадковують тяжкий спадок, то в такому разі, здається, чи не всі Радзіховські в Польщі безсовісні й невірні своєму королю. Тому, чи не здається, що шведський король Карл Густав не зайшов би 1655 року так глибоко в Польщу, як би його не заманив великий магнат пан батько, тодішній підканцлер Радзіховський, і відшматував більшість Польщі від її законного короля, користуючись тим, що він мав надзвичайну довіру в короля та його дружини, однак він сам хотів мати надзвичайну владу.

Те, що батько робив погано раніше, сьогодні продовжує його можновладний син. Тому ця нещасна родова пляма від всього чесного духовенства одразу далася взнаки, оскільки король шведів через іншу зраду прийшов крізь Литву, завдяки родичам, це відбувалось через посадовців, із якими кореспондувалися,

⁴ Nachrichtenformung in der Europäischen Fama (1702–1735) – Fallbeispiele zu Funktionen und Leistungen der historisch-politischen Zeitschrift in der Frühen Neuzeit.

проводили всі засідання сенату й засідання сеймів так, щоб начебто готували країну до кращого, але знищуючи її через свої махінації, і день і ніч вони студіювали латиські ораторії, які він бажав виголосити перед шведським королем, коли той вже досяг до Праги, а там недалеко й до Варшави.

Кожний, хто знає чемних священників, мав підтримку від них і від багатьох конференцій лише найгірше. Ніхто, однак, з них не наважувався прирівнювати себе до святих тими несвятими думками, так що він сам звеличив себе самого, і давав багато пропозицій до детронізації, які він разом з іншими всілякими зрадниками до своєї вічної ганьби робив за наказом короля шведів, який зайшов настільки далеко, що тепер з воєводи Познані, графа Лещинського створили й утримують метафоричного короля і дали йому ім'я Станіслава I⁵.

Цей король прибрав собі багато земель і не зміг би зробити нічого поганого, як би він не годував утопіями сеймові стани, тому що вони, як я чув, ще раніше ініціювали й готували вибори для того, щоб мати нового голову. Його суверенність ніколи нікого не турбувала, тому що потрапили в погане рабство у шведів, а із його срібної корони, яка виготовлена справді як комічна, можна легко побачити, що він є всього лише срібним, а невдовзі може навіть стане дерев'яним королем. Філіп Бонус, відомий як герцог Бургундський, одного вечора пішов на вечірню прогулянку й побачив у провулку селянина, який після броварні зовсім втратив розум. Цього селянина він розпорядився віднести до герцогського палацу, а вранці його кавалери служили йому і переконували його, що він великий пан. Селянин щиро, всім серцем повірив у все це, тому що про це казало багато людей, і він при новому стані став багато їсти і багато пити, і зовсім не працював. Декілька днів тривала ця комедія, а потім дали селянину знову напитись до нестями, і віднесли на місце біля броварні й там залишили його; після того, як він прийшов до тями, то сприйняв усе це як солодкий сон. Я не хотів би продовжувати різні приклади, не відкидаю, що воєвода Познанський, мабуть, добре випив горілки, як нідерландський селянин, я сподіваюсь ще дожити до того, щоб побачити його при падінні, завдяки чудодійній імпресії йому не зовсім або не дуже пошкодило розум, коли він прокинеться від сну і зрозуміє, що носить дерев'яну корону.

Правда, то велике щастя для цього фальшивого короля Станіслава, що якийсь професор, як кажуть, вирішив захищати його пером, і довести законність його трону, який ще досі невизнаний. Згадана ця шкільна ясновельможність без сумніву поїла на пустий шлунок померанської шинки і через нудоту їй запаморочило голову так, що вона навіть під носом нічого путнього не може побачити, та й що може іншого побачити чоловік, який у молодості був інформатором поліції, він навіть неполітичні перипетії ледь здатен зрозуміти. Тому, якщо зараз у Передній Померанії віднайнуть колодязь із цілющою водою, яка лікує всі хвороби, то я хочу дати пораду цьому латинському ад'ютанту короля Станіслава, щоб він свій мозок пролікував і додав цієї цілющої води у свої чорнила, щоб далі його писання були дещо розумнішими, ніж до цього.

Про великих світу сього слід говорити поважно й чемно, а приватній особі, яка бачила короля хіба що на мідній дошці, ніколи не оволодіти тим, щоб ґрунтовно осягнути державні справи, навіть, якщо вона використає сто окулярів. Можливо, професор дотримується максими, яку в XVI столітті висловив Карлштадт: «Я теж хочу бути великим», а запам'ятався лише через ганебні справи, як згадують того, хто спалив храм Діани, він також не здатен написати нічого іншого, оскільки не розуміє всієї делікатності тонкої матерії. Великі пани, як відомо, мають довгі руки й можуть не лише зламати неповажні пір'я у будь-яких місцях, а й здатні перекреслити кривавими чорнилами твори, у яких виявлена неповага до них. У Саксонії про короля шведів досі говорять і пишуть з великим респектом і тим самим несуть провинку за те, що у шведській диспуатації відбувається

⁵ Станіслава Лещинського обрали королем 13 липня 1704 р. Король Август II Сильний змушений був зректися польського престолу на користь Лещинського.

щось подібне, і не втручаються у ніякі справи ті, які спільним розумом мають зазирати далі за обрій. Колегія цих мужів навіть нічого не заперечує й таким робом дримає, поки диспуція отримує гроші, робить це для того, щоб щось заслужити, а в президії також не шукають нічого путнього; а може, пан професор без тямів задумав одним твором підготувати з себе майбутнього державного міністра, оскільки я чув, що він має надію, або ж докладає зусиль до того, щоб раніше позбавитися від тяжкої шкільної роботи і прислужитися при дворі. Тим більше, що він здатен для А В С влаштувати критичний історико-моральний диспут з літерою І, а особливо дати знання в царині історії, тому що багато таких людей у світі, імена яких закінчуються на І, та, які небагато тямлять, як, наприклад, Радзіховський, Лециський, Рагоцький і тьма інших.

Одним словом, ця [польська] справа, яку можна вирішити не пір'ями, а клинками, і скоро можна буде дізнатися, чи зможе Польща з усім цим справитися за московитської, козацької або шведської допомоги. Відтак, після того, як Його Королівська Величність Польщі не побажав залишатися в місцях, наповнених крикливими невірними зрадниками, а зі своєю коронною і саксонською арміями відправився до Ярослава з тим, щоб там відбулося з'єднання з московитами й козаками. Згадані козаки перебувають під командуванням їхнього гетьмана Мазепа, який, завдяки своєму розумному правлінню і великому військовому досвіду, вже завоював славу у всьому світі. Однак не слід думати, що він народився й виховувався серед козаків, він польський шляхтич родом із України і змолоду зростав при дворі короля Казимира як паж. І тоді, і зараз у Польщі всі пов'язані один з одним, унаслідок цього король не дуже довіряє магнатам, а магнати королю, так, що той Мазепа як кмітлива голова мав найкращу можливість навчитися багатьом важливим державним речам, і які йому стали в пригоді в майбутньому. Перше випробування він пройшов у козацькій війні. Справді, виявилось, Мазепа доволі швидко збагнув, що в Україні всілякі добродії готові були завжди розпочати війну і діяли зазвичай доволі жорстко, то він змушений був дивитися в обидві сторони, й особливо при польському гетьмані його персона набула такої ваги, що той довіряв йому найважливіші справи і насамкінець доручив посольство до татарського хана, дружба з яким йому була дуже необхідна. Мазепа робив усе вправно, хоча при поверненні його взяли в полон козаки, однак у цьому полоні для нього все обернулося доволі щасливо. Ніхто власне не може точно сказати, чи добровільно, чи під примусом він вирішив залишитися при цьому народі, однак точно відомо, що він далі здобув високий авторитет при гетьмані Іванові Самойловичу, якщо не вищий, ніж при польському; при ньому [Самойловичу] він виступав як справжній таємний секретар і камергер, повноваження якого на цьому місці були настільки значними, наскільки було можливо поєднати їх в одній персоні. При всьому тому Мазепа виявився не тільки розумним, а також, коли настав час битви, він тримався хоробро і став завдяки цьому спочатку генерал-лейтенантом, а потім, після Самойловича, коли той через різні причини отримав відставку, став замість нього гетьманом. На цій посаді він старався укріпити кордони проти Татарської імперії і побудував [фортецю] Самару. Наступного року разом з московитами він взяв в облогу Перекоп, однак не став його захоплювати. Незважаючи на те, що московитський командувач принц Голіцин поставив на ноги армію, чисельністю понад 500 000 осіб, він проявив до турків і французів страшну нерішучість, так що не лише прогав там марно гарний час, а також при відступі велику частину свого народу загубив через самим же спалені дикі степи. Усе це кмітливий Мазепа бачив на свої очі, і, застосовуючи сміливі та неординарні рішення, здебільшого в складних умовах вивів своїх вояк зі степів. Після того Казі-Керман, Таванськ, Шінгерей і Ослам-город змушені були, на жаль, від нього передати туркам, щоправда Казі-Керман, настільки добре ним збудований і укріплений, на підставі укладеного у 1699 році миру знову повернули назад. Через зазначені втрати турки дуже часто платили йому, так що тепер на нього покладають багато надій, що він ще має проявити свою хоробрість і принесе до служби Його Королівський Величності Польщі багато доброго.

1708. Т. 81. С. 685–686.

Здається, невдовзі настане той час, коли це королівство вже досягне піку своїх нещастя, оскільки воно й так уже потерпає від трьох страшних кар, а саме: війна, епідемія і дорожнеча. Крім цих гострих різок, є ще одна: страшна нужда населення цієї країни. Я вже не пам'ятаю, скільки років триває війна один з одним, і, коли було влаштовано цю страшну плаху, і, здається, вже щастям серед усього цього нещастя є те, щоб побачити, коли вже обидва згадані вище гвалтівники країни нарешті зйдуться й закінчать цю прокляту сумну гру. Епідемія настільки гостра майстриня, що вона разом знищує і солдатів, і мешканців, а коли до неї приєднується голод, то солдати організовано відступають від цього ворога. А шляхетні люди, міщани й селяни залишаються на пласі до кінця. Для них лише смерть дає відпочинок, коли їм уже не страшні контрибуції, покарання і знущання, коли у війні вони не бачать нічого іншого, крім того, що можна назвати мертво життя або жива смерть. Однак деякі з них виживають, а відтак знаходять можливість після цієї чистки знову збиратися до нового життя й задовольнитися тим, що залишилось після війни, чуми і голоду.

У серпні мали відомості зі шведського табору про те, що король шведів усіляко намагається організувати переправу через Дніпро й очікує через декілька днів прибуття до себе генерала Левенгаупта. Тим часом зі шведської штаб-квартири під Могильовим 26 липня надійшли відомості про нещодавню битву під Головчиним. Раніше, у попередній частині, починаючи зі сторінки 613 і на наступних сторінках, уже згадували про такі обставини: там полягло до 3000 московитів; король шведів із двома ескадронами після того, як він переправився через глибокі болота, рішуче напав на ворожу армію і всіма залпами посіяв паніку, так що лівий фланг змушений був відступити; потім драбанти⁶, 200 драгунів напали на праве крило й спричинили там повне сум'яття, так що ворог рятувався втечею на Русун і Блітц. У шведів на полі болю полягли генерал-майор Врангель, квартирмейстер Валтроп, генерал-ад'ютант Гірта, 8 драбантів, 15 ротмістрів і капітанів, 12 лейтенантів, 27 прапорщиків і 265 рядових. Гвардії полковник, фрайгер двора⁷, старші лейтенанти Шпарр і Врангель, майор Грізбах і 828 офіцерів і рядових були поранені. При цьому у ворога захопили 12 одиниць зброї, 100 коней, децю з амуніції. Король сам особисто брав участь у наступі і потрапив у велику халепу, коли пострілом під ним убили коня.

Нарешті шведська армія переправилась через Дніпро й залишила у своїй колишній штаб-квартирі Могильові страшну дорожнечу, тепер там шефель зерна коштує 25 гульденів. Згадана переправа через Дніпро відбулась 15 серпня, а 16 і 17-го полки вже були на марші, 19-го був день молебну.

Однак так тривало недовго, потім штаб-квартира московитів була розташована в трьох милях поблизу від них. Шведські авангарди перебували буквально у півмилі від ворожих дозорів. Здавалось, що ось-ось обидві сторони знову зіткнуться один з одним. Однак так було до того, поки король шведів 28 числа того ж місяця не зіткнувся з декількома калмиками й не розпочав пробиватися далі. Цар 18 липня знову прибув до армії. Тепер пишуть із московитського табору під Могильовим на Дніпрі, що після останньої битви зі шведами їхня армія розташована таким способом, що на них важко нападати, їхній табір настільки укріплений, що нагадує справжню фортецю. До того ж він має постійний підвіз харчів, тоді як шведи їх отримують дуже дорого. Слід додати, що на річці Дон піднялися заколотники, однак більшість серед цього повсталого люду загинуло, у цьому бунті звинуватили їхнього ватажка на ім'я Булавін, після чого він сам застрелив себе з пістоля. Після цього його тіло переправили в Азов, де губернатор Андрій Апраксін відрубав йому голову для того, щоб відправити її в Москву. Пізніше депутати тих заколотників, яких вони направили до турецького двору, були піймані московитами й ними знищені. Його Царська Величність підрахував, що за-

⁶ Лейбгвардійці.

⁷ Фрайерр – придворний титул, що дорівнював титулу графа, князя і герцога.

колот став йому приблизно у мільйон рейхсталерів, щоб мати можливість утримати 20000 осіб, яких Його Царська Величність направив на Дон проти заколотників, відтепер він міг зміцнити головну армію.

1708. Т. 82. С. 762–763.

27 серпня шведи знову вирушили зі свого колишнього табору й організували марш таким способом, що в кінці місяця розташувались біля Зенькової, хоча там вони зустріли з боку Дніпра 100 ворожих драгунів, яких швидко відігнали й там влаштували понтонний міст. Після того шведська армія тиждень відпочивала на цій річці і займалась поповненням запасів харчів, далі пішла в напрямку [річки] Сож, московитська армія також вирушила від Гірок і слідувала збоку від шведів. Зі шведської сторони часто чути, що вони йдуть прямо до міста-резиденції Москви. Однак московити продовжували перебувати поряд і влаштовували справу так, що на них важко було напасти, крім того, від Новгорода-Сіверського понад 100 миль вони могли пройти до згаданої столиці й форсувати річку Ока біля Калуги, течія і глибина якої така ж, як у Дніпрі. Також Його Царська Величність перебуває біля головної армії, тоді як принц⁸ залишився в Москві й керує там цивільними й військовими справами; наказано було зруйнувати деякі села в Польщі, оскільки володарі деяких із них напали на московитських офіцерів під Трунке тоді, коли вони спали, їх там порубали. Для того, щоб повністю справитися з ворогом, було наказано на їхній власній землі спалити декілька містечок. Водночас мешканців, після того, як Його Царська Величність наказав не всіх їх розстріляти, зібрали всіх разом і з його великої милості відправити на Смоленськ. Тим часом хотіли отримати 10 вересня певні відомості про те, чи мають шведи атакувати головну московитську армію і розбити її, однак у листах із московитського табору, що надійшли, нічого про це не говорили, а, навпаки, запевняли, що шведи скоро змушені будуть повернути назад до Польщі, в такому разі московити будуть наступати їм на п'яти, однак цим відомостям не можна було довіряти. Тоді ж стало відомо, що московити під командуванням генерала Баура напали на корпус Левенгаупта на вузькій і болотяній місцевості і нанесли удар з поля, до того ж туди підійшов князь Меншиков, так що з обох боків було пролито багато крові. Немає ніякого сумніву в тому, що московити отримали там велику перевагу, натомість, на жаль, ми змушені про перебіг цієї акції через нестачу подробиць і без знання всіх обставин повідомити зараз досить стисло.

1708. Т. 83. С. 837–848.

Із Польщі.

Між графом Левенгауптом і московитами відбулась битва, про яку коротко згадували в попередній частині на сторінці 763. Пізніше московитський генерал-ад'ютант Брюккенталь передав нам подробиці. Після того, як король шведів мав невдалу сутичку під Озерною Напата і мав 21 вересня втрати під Гадзіном від генерал-майора Маккельбаха, він цього разу впродовж двох днів пішов правильно: Вільно, Лодзь; відповідно король мав намір дійсно перейти через цю річку під Кричевим і Лавенсат в напрямку Лукревини й досягти аж до Почепа. Оскільки його армія була стомлена й усе більше потребувала негайного поповнення запасів харчів, а левенгауптський корпус, що мав понад 8000 возів із провіантом та амуніцією з Ліфляндії та Курляндії, мав невдовзі підійти, але ще був далеко, то король залишився почекати цей корпус, щоб запасами надовго забезпечити свою армію. Оскільки генерал Левенгаупт зі своїм походом не поспішав і переправився під Шкловом через Дніпро, він сподівався швидко обігнати Його королівську Величність. Тоді ж цар, після проведення необхідних приготувань, для того, щоб перешкодити цим намірам, передав фельдмаршалу Гольцу чіткий наказ: якомога сильніше заблокувати короля шведів, тоді як він сам нападе на корпус Левенгаупта зі своїми 10 полками кінноти й шістьма батальйонами. Після того він 8 чис-

⁸ Царевич Олексій.

ла того ж місяця вийшов на берег невеликої річки Реста впритул до шведів, де вони мали поповнити багаж, однак продовжили свій шлях до села Лісна, куди ще доставили тільки 7 тюків. Тут надвечір цар наказав своїй армії бути на ранок готовими до походу для того, щоб напасти на шведів; наступний наказ вирушити в похід віддали вранці, біля четвертої години, і вже близько 9-ї години досягли Лісної, де відправили декілька загонів, аби вони доставили царю дані [розвідки]. Як тільки генерал Левенгаупт побачив рух московитської армії, він одразу наказав вишикуватися в бойовий порядок і дав усі необхідні розпорядження для подолання ворога. Урешті-решт він залишив два батальйони в тилу, щоб скупчити московитів у невеликому болоті, через яке вони мали пройти. Цар зважив на це і дав негайно наказ князю Меншикову, щоб той наказав полковнику Камбелю, який вів авангард, відправитися з полком драгунів і напасти на два шведських батальйони, на які московити одразу ж направили вогонь, так що шведи не встигли навіть стати в бойовий порядок. Як тільки згаданий полковник Камбель почав наступ, він дав наказ двом ескадронам, які він підготував, рушити вперед, аби інші загоны могли легко пройти, а потім він витримав довгу паузу під ворожим обстрілом; цар наказав одному батальйону із гвардії прийти на допомогу Камбелю разом із двома [батальйонами] із Інгерманландії, які напали на шведський батальйон, так що більше половини з них залишилося на полі бою. Однак московити посилити свій наступ і знайшли можливість організувати бойовий порядок. Поки генерал Левенгаупт захищався, його авангард розбили. Він спробував випередити тих московитів і наказав нарешті своїй армії організуватися в бойовий порядок. Як тільки цар зрозумів, що шведська лінія простягнулась набагато далі, ніж його армія, князь Меншиков отримав наказ відправити чотири полки драгунів, які одразу ж, із двома полками кінноти, виступили на лівий фланг для того, щоб накрити цей фланг, яким командував генерал Пфлуг. Однак московитський правий фланг під командуванням Голіцина і принца Дармштадтського накрив шведський фланг із двома полками драгунів і гвардією князя Меншикова. Після цього вони провели необхідну реорганізацію, аби знову напасти на ворога. Надвечір московитам дали сигнал для наступу всіма частинами. У відповідь шведи пішли в атаку на московитів і зійшлися в жорсткій битві, що тривала понад пів години, і обидві сторони сумнівались у перемозі один одного. Водночас цар постійно перебував під сильним вогнем для того, щоб надихати інших. Він за необхідності був на лівому фланзі, коли побачив, що є потреба посилити гвардію Меншикова полками. Унаслідок цього шведи змушені були поступитися, що було помітно у їх бойових порядках. Завдяки цьому московити швидко одержали перевагу, і, насамкінець, ще рішучіше напали на шведів. Відтак, ті змушені були відступити до свого обозу з возами і певний час вели битву з двома частинами. Однак близько третьої години вони закрилися за тюками й наступ розпочався знову. Саме тоді Його Царська Величність почув, що генерал Баур перебуває приблизно на відстані в пів години ходу від нього. Він вирішив, що буде правильно дочекатися його генерала. Той прибув близько четвертої години, однак змушений був зі своїм корпусом вистояти під сильним вогнем усієї шведської артилерії, яким хотіли відтіснити лівий фланг московитів там, де він розташувався, тоді Баур відвів від лівого флангу два полки драгунів, для того, щоб посилити правий фланг. Після цього відбулося таке: цар наказав, щоб і правий, і лівий фланги знову діяли тепер самостійно, один без одного. Після того, як лівий влаштував наступ на мило вперед, офіцери й солдати вступили в таку гарячу битву, що вони виконали вказане розпорядження раніше. При цьому лівий фланг шведів під таким натиском відступив назад, два його батальйони і 10 ескадронів змушені були відступати так, щоб фланг московитів прорвати правим флангом. Однак шведи змушені були вдатися до того, що билися з клинками в руках так завзято, що від тих двох батальйонів залишилось не більше 70 осіб. Доволі швидко московитський лівий фланг скористався такою перевагою. Московитські ескадрони направилися на шведські вози і вдарили по тих шведах усім своїм лівим флангом. Туди генерал Левенгаупт направив усі свої сили й виступив проти

московитів, які перебували між возами, водночас було відкрито страшний вогонь проти московитських батальйонів, так що вони змушені були відступити. Однак московитський корпус битви разом із лівим флангом за таких обставин виступив проти шведів, так що вони змушені були потіснитися вправо, для того щоб захищатися проти московитів. Відтак, битва стала ще більш запеклою і між кіннотниками, і між піхотою. Через постріли з обох боків нічого не можна було почути, поки не настала ніч, коли обидва учасники не змогли розрізнити один одного. Відтепер, коли в такій темряві московити вже не могли дістати шведів за їхніми возами, цар наказав, щоб тут при пограбуванні ніхто не загинув, офіцерів, які так вчиняли, розжалувати, а солдатів страчувати, оскільки армія має бути зі зброєю для того, щоб оточити шведів. Водночас царю доправили всі знаки перемоги від цієї битви, які налічували 42 прапори і 10 штандартів; крім того, було захоплено 16 одиниць зброї, яку передали до артилерії московитів. До того ж цієї ночі вдарив доволі сильний мороз, так що шведи розпалили навколо своїх возів великі багаття. Цар одразу наказав своїй армії, що була впродовж усієї лінії, де горіли вогні, на світанку підготувати все для виступу. Тими вогнями шведська ставка дала знаки про те, що там їх зустріне великий спротив. Потім стало відомо, що генерал Левенгаупт таким способом вдався до військових хитрощів, за допомогою яких намагався якомога сильніше приховати їхню втечу; після цього він залишив усіх своїх поранених і свої 8000 возів, яких він мав одним махом доставити до армії короля шведів, яка мала в тих возах потребу, і відстати від московитів. Одразу після цього генерала Пфлуга з 1000 гренадерів на конях і 2000 драгунів було відправлено переслідувати тих шведів. Леде він пройшов пів милі, як зустрів залишок шведів у лісі, на яких він сходу налетів і півгодини переслідував до Пропойська. Після того, як вони були розбиті, решта втікачів кількістю 3000 осіб ретирувалися на церковний двір, і, як тільки вони побачили прибуття генерала, дали сигнал до капітуляції. Для цього він відправив лейтенанта з шістьма ескадронами до них прийняти капітуляцію. Однак більшість солдатів так напилися горілки, що вони на пропозицію їхніх офіцерів не пристали, а дали залп по московитських драгунах і вбили двох із них. Відтак, лейтенант відступив, однак генерал Пфлуг направив проти шведів гренадерів і драгунів. Унаслідок чого вони з оголеними клинками вдерлися на церковний двір і перебили всіх, хто чинив опір. Під час цієї рубки було поранено декілька піхотинців, які підпорядковувались генералу Мікошу. Коли він захищався, генерал Левенгаупт скористався цією обставиною і з тими декількома частинами переправився через річку на той бік. Однак, оскільки більшість офіцерів мали на іншому боці квартири, то він не хотів їх переслідувати, а знищував усіх простих солдатів. Відтепер генерал Мікош зі здобиччю і полоненими повернувся знову до генерала Пфлуга. Коли ті офіцери повернулися із погоні, то вони були переконані, що генерал Левенгаупт убитий, оскільки він отримав два постріли в тіло. Уранці цар розпорядився влаштувати святкування перемоги. Втрати шведів склали 20 полків, які нараховували 16000 осіб. Вони втратили також генерала Штакельберга разом із офіцерами, які не були полонені. У полон до московитів потрапили 2763 особи разом із 703 офіцерами, до того ж було захоплено 47 знамен, 10 штандартів, 16 гармат і 8000 возів із усім багажем і амуніцією. Московити втратили 70 офіцерів, частина яких була вбита, частина поранена, 1277 солдатів було вбито, 2734 поранено, серед яких принц Дармштадтський, генерал Баур, полковник Вайден та два інші московитські офіцери.

Крім цього повідомлення, надалі додавали ще інші московитські налаштовані розповіді, із яких не можна знайти жодного слова, яке б суперечило іншим повідомленням, яких є з десяток. Однак вони дуже суперечать шведським налаштованим [відомостям], навіть, коли їх згадують у нейтральних листах, особливо тим, що вказують шведські втрати в 16000 осіб, на тій підставі, що весь корпус Левенгаупта в цілому складав не більше 14000–16000 осіб. У Вільно мали відомості від шведського офіцера про битву, який наголосив на тому, що вся шведська інфантерія налічувала приблизно 10000 осіб, що залишилась на полі

бою, кіннотники переважно втекли, при чому московити захопили 7000 возів, 2000 голів скота, всю артилерією і багаж. Із Данцига сюди написали, що отримали листи із Литви, які повідомляють, що генерал Левенгаупт втратив не більше 4000 осіб і продовжив похід до короля шведів. Повідомляють також те, що генерала Левенгаупта не було вбито, а тільки поранено. Між тим генерала Баура було прострелено через рот, так що куля пройшла через щелепу в шию.

Водночас король шведів із армією повернув в Україну, оскільки московити від кордону до Смоленська все спалили, також подібне відбувається й у інших місцевостях, тому шведам важко утримувати свою армію. Шведські полки, розташовані у Великій Польщі, вирушили в похід і говорять, що вони вирушають до Підляшшя в напрямку Тикочина, туди має потім слідувати король. Цей король досяг 28 жовтня Ельбінгена з наміром після обіду продовжити шлях до Тикочина, туди вже доставили державний двір і багаж у супроводі коронного великого канцлера. Згодом дізналися, що король Станіслав дійшов до Тикочина. Тоді ж козаки і калмики напали на місто Могильов. Оскільки міщани в місті не мали можливості захищатися від них, то здалися добровільно, покладаючись на те, що обійдуться видачею євреїв і декількох людей від ордену. Однак цар видав наказ, на виконання якого місто було віддано на плондрування впродовж двох годин і з усіма передмістями було спалене. Унаслідок пожежі 2500 будинків перетворили на попіл і 20 людей спалено, також було знищено майна на декілька мільйонів. Подібного нещастя зазнали міста Горки та Орша, ті козаки вчинили так, що Копісо і Вітебськ також змушені були здатися.

Із Петербурга отримали відомості, що граф фон Боцис, віце-адмірал, нещодавно з 12 великими бригаantinaми був обстріляний. Унаслідок чого на узбережжі від Карелії також 500 містечок і сіл, розташованих біля озера Ладога, були сплюндровані й розграбовані.

Оскільки епідемія досягла Польщі, то комендант Варшави повідомив, що з 30 червня до кінця вересня 15340 осіб померло в цьому місті й передмістях. Оскільки таке нещастя минуло, то церкви знову відкрили для того, щоб знову правити Божу службу. Щодо Любліна, то маємо певні відомості, що там відчувують епідемію. Більшість орденів там відпустили учнів. Хвороба також охопила Пруссію в землях Гогенштайнів, єпископство Ермеланд та інші місцевості.

1708. Т. 84. С. 913–914.

Із Польщі.

У шведській армії, у зв'язку із епідемією, наказали полкам розташовуватися не в містах і селах, а в полях, а того, хто цей наказ порушить, негайно, не зважаючи на персону, буде страчено. Щодо минулої битви між генералом Левенгауптом і московитами, то додалися ще певні обставини, зокрема московити чимало взяли в полон тих, що втекли. Ця битва тривала три дні; з московитського боку вона відбулась успішно, оскільки московити тим шведам, сили яких переважали, ударили в спину. Перед цим вони оволоділи річкою Сож, так що ніхто не міг перейти. Шведи ніяк не змогли сформуватися в бойовий порядок, оскільки вони змушені були робити маневри від одного полку до іншого, а, коли билися з московитами, то маса скота, що налічувала 30000 голів, створила велику перешкоду, потім більшість його була захоплена московитами.

З того часу шведи мали ще одну неприємність. Коли вони хотіли оволодіти Інсулом, то за Фінляндією московити розбили генерала Любеккера, а, оскільки він не зміг доставити коней флотом адмірала Анкерштіренса, то розпорядився розстріляти 3000 з них, щоб їх не отримали московити. Також вони змушені були полишити свої понтони й кораблі, які вони розбили через Неву, за 6 миль від Петербурга.

Про розповсюдження епідемії свідчить те, що до Праги через Віслу перейшли тільки 30 осіб, а на цьому страшному шляху померло 2000 християн і євреїв.

1709. Т. 85. 31–41.

Із Польщі.

Оскільки у 83-му томі на 837-й і подальших сторінках про битву було викладено на основі московитських описів, то слід врахувати деякі не встановлені речі. Оскільки «Європейська фама» не хоче віддавати перевагу жодній із сторін, то не може не скористатися тим, щоб тепер викласти ці обставини зі шведських повідомлень.

Одразу, як тільки генерал Левенгаупт залишив Шклов і перейшов через Дніпро, московитський генерал-ад'ютант Шульце увійшов у це місто з калмиками, після чого він розташувався в передмістях біля Дніпра; коли вже генерал Левенгаупт залишив місто, то вони напали на ар'єргард і захопили декілька возів з провіантом і декількох полонених. Водночас генерал Баур у четвер і суботу продовжив свій похід і пройшов дві або три милі й став неподалік від Могильова. Однак цар залишився біля князя Меншикова і фельдмаршала Гольца на кордоні в напрямку Орші й постійно йшов збоку шведської армії, аби генерал Баур сам зі своїм обозом рухався з іншого. Ці два корпуси утворювали армію із 100000 осіб, не мали ніяких інших намірів, крім тих, щоб перешкодити Левенгауптському корпусу об'єднатися зі шведською головною армією. Далі вони напали на шведів у неділю неподалік від Бихова. Вони там самі втратили 1500 осіб. Оскільки шведи мали невеликі втрати, то можна повірити, що цей напад для московитів був дуже невдалим, поки цар не вступив сам зі своїми загонами, коли вже все почалось, далі все змішалось і продовжилось у безладі. Однак він подолав це нещастя після того, як дав суворий наказ калмикам і козакам, які стояли на задній лінії, що всі вони без розбору будуть знищені, і всі ті, які втечуть із поля бою, або, якщо він помітить їх утечу, цього разу не буде пощади ні старшим офіцерам, ні їхнім підлеглим. Цей суворий наказ справді став причиною того, що до 50 чоловік порубали, до того ж деякі загинули від руки царя і такими засобами він змусив їх битися хоробро.

Після того, як генерал Левенгаупт вдало відбив московитів, він пішов за ними, щоб виконати королівський наказ. Тоді він побачив, що його ворог, відновивши сили, напав на нього з усіх боків. Нещастя його полягало лише в тому, що він перебував у незнайомій для нього місцевості й мав довіряти лише одному провіднику, який, однак, збив його з правильного шляху і привів у вузьку місцевість, де неможливо було пройти і де шлях був непролазний. Також він не мав можливості повернути назад, найменше, що він зміг зробити на цьому поганому земному ґрунті, це стати у відповідний бойовий порядок. На цьому вузькому місці, яке розташувалось між Лісною і Рактуржемна, на шведів у вівторок напали ті московити з усіх боків – спереду, ззаду і довкруг. Вони мали дуже добрий ґрунт під ногами, який був із сухим лісом і численними кілками, через які вони обстрілювали шведів своєю артилерією. Московити, які суворо виконували наказ свого царя, билися хоробро, нападали з великою завзятістю. Шведи, навпаки, коли побачили в десять разів сильнішого від себе ворога і були приречені на знищення через численні перешкоди, то намагались продати своє життя якомога дорожче. Урешті-решт московитські вояки були між возами й багажем, які захищала шведська піхота дуже хоробро і стійко, однак були зім'яті, почався безлад, значна частина залишалася в обозному укріпленому містечку. Під час цієї битви розпочалась мряка з градом і снігом, яка заважала як шведам, так і московитам. Друга частина шведської інфантерії, яка була направлена пробити шлях через дерева, ледь уникала цього нещастя, більшість із них рятувалися втечею і значна частина їх прибула до Могильова. Хоча битва продовжувалася далі, вона не дала жодного гарного шансу, тоді шведи зрозуміли, що не можуть знайти підкріплення, рішучим штурмом напали на московитів з клинками в руках і так сильно билися, що нарешті ворог втратив свою завзятість і змушений був відбиватися. Московити просунулись на одну милю до обозного укріпленого містечка. Однак генерал Левенгаупт залишався постійно зі зброєю в руках і намагався всіляко рятувати свою армію, прагнучи не відступати, щоб не розбили інфантерію. Однак

більша частина вдалася до втечі, скоро 3000 з них досягли Могильова, упродовж дня таких було ще більше, так що число таких розсіяних було набагато більше, ніж тих, що полягли на полі бою. Згідно з останніми відомостями, генерала Штакельберга, про якого вже згадували, що він потрапив у полон, врятували.

Коли вступили шведські волохи, то, незважаючи на їх уперту боротьбу, вони також зазнали невдачі. Їхній капітан на ім'я Буде потрапив у полон. Шведська сторона, що залишалась в обозному укріпленому містечку, нічого про це не знала. Однак, якщо врахувати кіннотників, які врятувалися з тими, які добралися до Могильова, та додати ще інших, то матимемо втрати в 5000 людей і декілька одиниць зброї. Щодо московитів ходили чутки, що ця перемога коштувала їм у 30000 осіб, які залишилися в укріпленому обозному містечку. Генерала Баура було поранено кулею з мушкета в обличчя, а принц Дармштадтський втратив праву руку. Цар направив князя Меншикова переслідувати шведів. Однак, оскільки той більше опікувався здобиччю, то він відправив генерала Тонвердена вперед, який з декількома полками атакував шведів, яких він розбив, незважаючи на те, що вони чинили сильний опір і вірно служили своєму королю. Цар дав армії декілька днів відпочити в Цзаузакі і виявив велику пошану генералу Бауру. Там він зібрав до купи обоз, який був захоплений у шведів, і відправив на Смоленськ, куди він прибув сам 13 жовтня. Потрібних йому міністрів зібрали в його резиденції, щоб не наражати його на небезпеку. Одночасно в царстві відбулися необхідні заходи. Із Шклова отримали приблизну копію [листа] про те, що московити всіх шведів, яких вони взяли в полон у цій кривавій битві, залишили живими; а також вони заборонили тілесні покарання тим полоненим морякам, жодного шведа не дозволено було переправляти через річку.

Дотепер надходять прошведські налаштовані повідомлення, які доволі сильно суперечать московитським твердженням про те, що московити отримали перемогу. Обставини цієї перемоги і кількість загиблих настільки не співпадають, настільки це можуть оприлюднити протилежні партії. Однак, що ж робити нам у цьому разі? Коли розповідають історію із далеких місць, куди дуже мало і дуже ненадійно може прибувати пошта, то у розповіді можна легко зробити кількість від 8 до 10000 осіб більшою або меншою. На війні не зважають на загублених, як це роблять у вівчарнях. Так заведено, що кожен перебільшує втрати свого ворога і занижує свої. Це можна робити усно і пером. Тільки не можна повернути жодного солдата до життя, не можуть розповісти про себе по чотири рази ті, що полягли назавжди, а решта продовжують говорити й писати так, як хочуть. Точно лише те, що генерал Левенгаупт згодом прибув до свого короля. Чи він втратив 5000 солдатів, як дуже хотілось московитам, або більшу кількість команди, з якою він прибув, ніхто не знає краще, ніж він сам.

Після того король шведів рушив у похід зі своєю армією від Нижньої на Осколков до річки Десна і мав намір там влаштувати свої квартири в Чернігівському герцогстві, що на кордоні з Україною. Саме тоді звернулися до тих шведів, які 12 листопада кількістю у 24 тисяч осіб вирушили із Курляндії на Литву і Самогитин для того, щоб зібрати там контрибуцію.

Водночас шведи отримали перевагу після того, як козацький гетьман Мазепа зі своїм військом перейшов на їхній бік. Цей перехід спричинив зміну обставин війни. Ще раніше запідозрили, що в московитському польовому таборі на Десні дехто мав намір пристати до нього, оскільки він свого фаворита на ім'я Вистницький⁹ відправив до короля шведів, він видав наказ козакам підготуватися до походу під приводом, що він хоче дещо влаштувати проти ворога, але ніяких деталей про свої власні наміри не сказав своїм офіцерам. Як тільки він перейшов через Десну, то вишукував свої загони у бойовий порядок і тут відкрив їм, що має намір пристати до шведської партії. Коли він помітив, що більшість

⁹ Бистрицький.

виступила проти нього, він із 1000 осіб, які стали на його бік за гроші¹⁰, урятувався втечею, щоб не порубали свої ж люди, і перейшов туди до шведів; разом із собою він захопив трьох полковників проти їх волі. Після цього вся армія разом із офіцерами, які залишилися вірними царю, повернулася до звичного порядку. За обставин, що склалися, Його Царська Величність звернувся з універсалом до конгрегацій для того, щоб обрати іншого гетьмана; після цього архієпископи Київський, Чернігівський і Переяславський разом із військовою старшиною та іншими офіцерами зібралися в Глухові для того, щоб провести вибори.

За достовірними відомостями відбулися нові битви. Після того, як камергер Рибинський отримав повідомлення, що Київський воєвода, а також князь Вишневецький і генерал Шмигелський з боку шведів, із усім знаряддям вирушили із воєводства Ленциці і хотіли рішуче напасти, для чого привели свої війська під Концепполе в добрий порядок і передали Литовському прискарбію Почаю командування правим флангом, а лівим він залишив командування за собою. За таких обставин вони очікували згадані вище шведські полки, які 21 листопада прибули в цю місцевість, і їхнім правим флангом командував князь Мишновичський, а лівим – генерал Шмигелський, який дав наказ починати наступ на камергера Рибинського. Одразу все змішалось у жорсткій битві, яка тривала так довго, поки в нічній темряві обидві сторони не могли розпізнати один одного. До певного часу не можна було зрозуміти, кому з них зарахувати перемогу.

Його Кор[олівська] Вел[ичність] король шведів скоро має дати наказ зібрати всі свої морські сили, оскільки московити хочуть усіма способами наступати на воді й на суші. Унаслідок цього було завербовано 18000 матросів. Водночас у королівстві Швеція сформували 6 нових полків, кожен з яких мав складатися з 2400 осіб. Зазвичай вони були неповними, шведська армія перебуває в Україні з бажанням продовжити свій похід далі на Москву.

Щодо події, що відбулася між шведським генералом Любеккером і московичами на Інсулі Ретуарі, і про які у 84-му томі на 914-й сторінці коротко розповідалось, то підтверджено те, що коли шведи після невдалої битви хотіли врятуватися на кораблях, відбувся страшний безлад. Так що з двох батальйонів, які були на суші й охороняли обоз і 4000 коней, мало хто залишився живим.

Король Станіслав 21 листопада вирушив до Тикочина і пройшов походом зі шведським підрозділом до Нура для того, щоб прямувати до України з тим, щоб, де це можливо, об'єднатися з королем шведів. Однак до певного часу про нього нічого ніхто не знав, поки він не вийшов до Вишневиці на кордоні з Люблінським воєводством. Водночас коронна армія розташувалась на зимові квартири там, де їй було зручним. Литовська армія розділилась і частина її відправилась на Волинь, а інша на Польщу, а третя в Гродно, щоб там стати на зимові квартири так, аби вони при необхідності впродовж 14 днів могли зібратися один з одним.

Щодо іншого, підтвердилося, що епідемія тепер у Гарні, і з не меншою силою лютує у більшості місцевостей. У цьому місті хвороба забрала понад 3000 осіб, так що тепер там перебували не більше 60 поважних бюргерів і купців.

1709.Т. 86. С. 130–133.

Із Польщі.

За декілька тижнів до цього надійшли відомості із України [з інформацією] про те, що 26 грудня відбулася кривава битва між шведською і московитською арміями, і що ця остання була повністю розбита і вдалася до втечі. Однак з того часу не можна розкрити ніяких подробиць, тому, на жаль, про цю зустріч маємо сказати лише кілька слів. Шлях із України до нас далекий. До того ж легко може статися так, що за довгий час відомості, навіть якщо вони й добре скомпоновані,

¹⁰ Тут і далі публікатори використали тенденційні повідомлення царської штаб-квартири про «зрадника» І. Мазепу.

стають спустошеними й переплутаними так, що втрачають дух правди. До всього цього тривала суворя погода супроводжується різними рідкісними явищами.

Із різних місць надходять відомості, що шведська армія окопалася за 2 милі від Стародуба. Інші листи повідомляють, що вона стоїть під Глуховом, за чотири милі від московитського кордону, де отримала достатньо харчів. Згодом вони стали з Мазепою під Конотопом, однак звідти пішли назад між Переяславом і Ніжином по цей бік річки Сейм. Це підтверджено тим, що надійшло велике послання всьому королівству Швеція і в прикордонні країни, про це прочитали у трьох осіб із молоді команди, віком від 20 до 40 років, яку було створено у Волгасті та Данцігу для того, щоб встановити місцезнаходження тих загонів, які було направлено із померанських укріплень до Польщі. У згаданому королівстві та у Фінляндії було зібрано багато коней для того, щоб знову поповнити армію.

Згаданий Мазепа, який перейшов до шведів, привів із собою 8000 козаків (московити кажуть, що тільки 3000) і вже благополучно розташувався у шведському таборі. Московитський двір висунув йому звинувачення, що він забрав з собою велику суму грошей, яку йому було довірено, оскільки вони знадобляться йому для того, щоб уникнути нещастя, бо він вже чоловік, якому 83 роки. Перед своїм відходом він наказав стратити свого секретаря і двох полковників через те, що вони могли викрити його наміри до зради. Однак царю він збрехав, що вони лжесвідчили на нього. Коли це вже відбулося, Мазепа обмінювався небезпечною кореспонденцією зі шведами. Після того Його Царська Величність вже назвав зі згоди старшини нового гетьмана тих козаків. Між тим князь Меншиков після того, як захопив Батурин, там на площі влаштував зображення відступника Мазепа, зірвав з нього орден Святого Андрія і після цього дав розпорядження кату відрубати голову. Потім згадане місто московитами було повністю сплюндровано і спалено.

Між тим оку короля Польщі для досягнення примирення з коронним великим гетьманом Синявським була влаштована зустріч у Самоці, коронний намісник Потоцький з боку коронного великого гетьмана, з боку короля, однак, з'явився литовський підканцлер, 16 січня французький посланець пан Бонак прибув до Лемберга і був прийнятий на державному [рівні] коронним великим гетьманом. Того ж дня відбулась таємна конференція. Наступного дня великий коронний гетьман відвідав посланника, там відбулися тривалі перемовини і потім коронна армія відбула до Ярослава. Щодо справ польського короля, то в січні він перебував у Гірмені і змушений був відкласти похід на Волинь через сильні морози.

Серед іншого, високоповажний принц Дармштадтський 13 жовтня минулого року помер від рани, яку він отримав під час битви між московитами і шведським генералом Левенгауптом через постріл у верхню частину лівої руки. Цей хоробрий принц 1706 року, після того, як він залишив духовну службу настоятеля Кельна і Бреслау, пішов на службу до московитів і отримав від царя звання генерал-лейтенанта.

1709. Т. 87. С. 197.

Із України на початку цього року надходили відомості, що король шведів зі своєю армією розташувався в районі Ромнів, Конотопа, а також в інших містах та селах по річці Десна. Після цього стало відомо, що вони вирушили далі і 4-ма колонами направились до московитських кордонів. Водночас шведський генерал Крассау потребував від Любліна великої суми грошей, яку, однак, після численних клопотань магістрату, було зменшено до 10000 талерів, і від згаданого генерала було направлено універсали в інші воєводства. У лютому від шведської армії отримали відомості, у яких ішлося, що наприкінці весни військо прибуде до Березуа, Мопоцуа, за 3 милі від Полтави, стане на запорізькому кордоні, яким, однак, володіють московити біля Ворскли, за 9 миль від Опішної, де вони мають при собі нового гетьмана Скоропадського. Усі ці відомості писані 18 грудня від згаданої московитської армії із колишнього табору під Лебедином. Потім дізна-

лися, що шведи, після переходу до них колишнього гетьмана Мазепи, розташувалися на зимові квартири між Ромнами і Гадячем, їхня армія хотіла відпочивати, коли в цю місцевість прибув князь Меншиков з частиною кінноти. Як тільки він з'явився біля міста під назвою Сміла, то вони, оскільки їх там не очікували, непомітно розташувалися з 10000 осіб кіннотників і піхоти, потім вони напали з кіннотою і понад 500 осіб убили і 300 захопили в полон, а решту ще півмилі переслідували. Коли він побачив, що велика частина шведської гвардії направилась проти нього, він засів у згаданому містечку і таким способом розташувався в квартирах біля шведів. Саме тоді виступив генерал-лейтенант Ренн із 1000 кіннотників та з 6-ма батальйонами піхоти і поклав 400 солдатів, а декількох полонив. Такий зміст мають московитські розповіді, однак, після того, як їх перекладають на шведську мову, то дуже далеко відступають від основного тексту. Нещодавно король Станіслав відправився в Бреч для того, щоб провести перемовини з литовським великим гетьманом. Від нього він рушив до своєї штаб-квартири в Симін біля Любліна. Тоді ж згаданий великий гетьман Сапіга зібрав свою армію під Слущком, аби з армією відправитися до короля, оскільки він отримав відомості про те, що московитський корпус зараз в поході, щоб об'єднатися з коронною армією. Після того згаданий король вирушив знову із Симіна і відправився до Сміжова, де з ним зустрівся принц Костянтин Собєський. За цих обставин французький посланець маркіз Бонак не шкодує зусиль і старань, щоб досягнути від коронного великого гетьмана Синявського визнання Станіслава законним королем Польщі. За такої умови він вдається до звичної французької майстерності і різних засобів: то проявляє доброзичливість, то швидко знову переходить до залякувань. Однак це не діє, оскільки цей вільнолюбний поляк не хоче своєю шаблею підписувати жодного закону. Цей приклад дає змогу ще раз переконатися в тому, що француз і щастя рідко зустрічаються один з одним.

1709. Т. 88. с. 260–264.

Із Польщі.

Після того, як Меншиков отримав дані, що Його Величність король шведів вирушив із Гадяча на Полтаву, він слідував за ним з 3000 кіннотників і вступив під Опішню в битву зі шведами, про яку чуто, що московити втратили приблизно 300 осіб, а князь Меншиков сам попав у велику небезпеку. Між тим місто Люблін віднині звільнено як від поставок провіанту, так і від квартирування шведів. Однак шведи при відступу взяли з собою заможних бюргерів, які мають сплатити решту контрибуції у 2000 талерів від міста. Коли настали нечувані морози, король шведів оточив усією армією невелику фортецю Веприк, неподалік від Гадяча. Там засіло 1000 московитів і він штурмував її впродовж 5 годин. Оточені чи не тричі відбивалися. Нарешті комендант дозволив через нестачу пороху в місті дати фінальний акорд. До того ж, у наступній сутичці він не очікував підкріплення. Листами із Москви запевняють, що під цим козацьким містечком зі шведського боку вбито 4 полковники, а саме обидва графи Шперлінги, Таубе і Фріц, 3 майори, 7 капітанів, 9 лейтенантів і прапорщиків, 385 унтер-офіцерів і рядових. Приблизно 1000 осіб було поранено, серед яких фельдмаршал Реншильд і генерал Штакельберг. З московитського боку налічується вбитими: 1 майор, 6 капітанів, 8 лейтенантів, 16 прапорщиків і 967 рядових. Далі, у лютому під Гоцкі¹¹ знову відбулась запекла битва між обома партіями, у якій шведи втратили 2000 осіб убитими і було багато поранено, захоплено також дещо з артилерії багажу. Король шведів сам брав там участь і під ним пострілом було вбито коня. Наскільки можна покладатися на ці відомості, сказати не можна, дратує з цього те, що в розділах з Польщі досить часто доводиться вживати такі слова, як «кажуть», «за чутками» тощо. Так що читач має причини думати так: «Чи хтось може знати, це правда, чи ні?»

¹¹ Городне.

Його Кор[олівська] Вел[ичність] король шведів дав наказ у Стокгольм, щоб із наступним транспортом направили шість полків зі Швеції і три полки з Померанії до Польщі.

У березні король Станіслав перебував у Типині, неподалеку від Томасова і, сподіваються, що він потім піде далі на Волинь. Коронний великий гетьман Снявський перебуває в Тарло і там він вчинив так, що коли вже французький посланець маркіз Бонак і староста Воленський перебували в дорозі, щоб знову провести переговори з ним від імені короля Станіслава, він наказав їм передати, що не треба далі їхати до нього, оскільки він твердо вирішив не слухати їх, аби не накликати на себе невдоволення московитів. Причини, чому коронний великий гетьман не захотів мати справу з цим послом, є серед всього іншого такі. Оскільки цей міністр з великим коронним гетьманом постійно поводився так, що він наче б то все повністю узгодив зі Станіславом, а той питав його, чи має він повноважні інструкції від свого короля, щоб говорити від його імені? Однак у цьому пункті маркіз Бонак поводив себе як масло на сонці, він ховався від усього за французьким красномовством і говорив, що він діє таким способом із прихильності до Королівства Польського. На що йому коронний великий гетьман строго і настільки ж вишукано відповідав, що він має добру нагоду зберегти свої зусилля і відмовитись від таких серйозних переговорів, оскільки вони не мають ніяких підстав і повноважень. Крім того, відбулось зближення між тими загонами коронного великого гетьмана і московитським корпусом генерала Гольца. Далі ці з'єднані загони мають намір рішуче виступити проти свого ворога.

Москва загалом подвоїла всі заходи, щоб відшукати достатньо ресурсів для ведення війни. Серед них канали, які Його Царська Величність наказав прокласти в певних територіях, тепер повністю готові. Ті канали він розпочав з Іван-цар моря, із якого можна потім плисти річкою Дон. Від згаданого моря проходить канал до річки Упа, із якої можна добратися транспортом до Оки і Волги, далі можна пливти в Каспійське море і в Персію. Другий канал починається із річки Тверца, неподалеку від міста Твер, і слідує далі до [річки] Мота, далі через Озеро Ільмень у річку Волхов до Ладозького озера, і, нарешті, через річку Нева до Санкт-Петербурга, до Остзейського моря.

Литовський великий гетьман Сапіга має раунду в Роготині, за 5 миль від Новогрудка. Там після чотириденної конференції вирішено, що згаданий великий гетьман 14 березня з 80 загонами із Польщі і 1200 піхотинцями підуть за королем Станіславом на Волинь. Тоді ж єпископ Лемберга, який довгий час був у полоні в місті Москва, 17 лютого помер.

1709.Т. 89. С. 370–374.

Із Польщі та Швеції.

У квітні шведський генерал-майор Крассау розпорядився від 2 до 3 тисяч осіб відправити в Бережани, у маєтності коронного великого гетьмана, для того, щоб покінчити з вічною ворожнечею. Його комісари поставили вимогу Кракову, як тільки він підійшов туди, виплатити контрибуцію в 30000 рейхсталерів і від усього воеводства з кожного диму по 6 рейхсталерів, після того вони знову повернулися до Тарнова для того, щоб там влаштувати магазин. Для цього вони від того міста, крім контрибуції, встановили штраф у 5000 рейхсталерів, оскільки вони закрили ворота, після того, як згадані комісари перший раз розташувалися перед ними.

Якщо вірити листам із Вільди, то король шведів у згаданому місяці вирушив до Дніпра і розташувався з половиною армії біля Термочана, поблизу цієї річки. Однак потребують уточнення відомості про битву, що відбулась між шведською і московитською арміями, хоча там перші отримали перемогу, тим не менше повідомлення про те, що було втрачено двох генералів, а саме графа Левенгаупта і фельдмаршала Реншильда, виявилися недостовірними.

Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з наукової роботи Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, Чернігів, Україна).

Dyatlov Volodymyr O. – doctor of historical sciences, professor, First Vice-Rector, vice-rector for research of the National University «Chernihiv collegium» named after T.G. Shevchenko (53 Hetman Polubotka Street, Chernihiv, Ukraine).

E-mail: first.prorector@chnpu.edu.ua

Дата подання: 18 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дятлов, В. Україна та І. Мазепа на сторінках журналу «Europaiche Fama» в 1706–1709 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 83–98. DOI: 10.5281/zenodo.5207528.

Цитування за стандартом APA

Dyatlov, V. (2021). *Ukraine and I. Mazepa on the storinkakh zhurnalu «Europaiche Fama» v 1706–1709 rr.* [Ukraine and I. Mazepa on the pages of the journal "Europaiche Fama" in 1706–1709]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 83–98. DOI: 10.5281/zenodo.5207528.

УДК: 930:314.151.3-054.73(430+477)«1939/1945»

Володимир Мартиненко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НІМЕЦЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ СРСР НА ТЕРИТОРІЇ ІМПЕРСЬКОГО КРАЮ ВАРТЕГАУ В 1944–1945 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.5229438

© В. Мартиненко, 2021. CC BY 4.0

Мета дослідження полягає у розкритті ключових аспектів повсякденного життя німецьких переселенців із СРСР на території імперського краю Вартегау на завершальному етапі Другої світової війни. **Методологічну основу** дослідження становлять: принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, а також сукупність спеціальних та загальнонаукових методів. **Наукова новизна.** На основі залучення великого масиву архівних документів уперше в історіографії здійснено спробу комплексного дослідження повсякденного життя німецьких переселенців із СРСР на території Третього рейху. **Висновки.** Протягом осені 1943 – весни 1944 рр. із окупованих українських областей владою нацистської Німеччини було евакуйовано близько 350000 етнічних німців. Основна маса біженців підлягала розселенню на території імперського краю Вартегау, який включав більшу частину анексованих західно-польських земель. Через брак вільного земельного фонду більшості переселенців була приготована роль наймитів у місцевому аграрному секторі. Рівень заробітної платні радянських німців зазвичай був недостатнім для покриття першочергових життєвих потреб, що незабаром стало одним із ключових чинників невдоволення, яке зростало серед них. У результаті велика частина переселенців, у супереч своїм очікуванням, виявилася приречена на майже жebraцьке існування. Сильний деморалізуючий вплив справляли часті випадки зверхнього ставлення з боку місцевих поміщиків, керівників промислових підприємств та чиновників низового рівня. Неприязнь, а часом і відверту ворожість до нових переселенців, частіше виявляли представники польського населення, у чиїх очах практично будь-який німець виглядав ворогом. У січні 1945 р. більшість радянських німців була зненацька захоплена стрімким наступом Червоної армії і через деякий час вивезена на спецпоселення до східних регіонів СРСР.

Ключові слова: Етнічні німці, переселення, Німеччина, Вартегау, СРСР, Друга світова війна.

Загальновідомо, що масштабний відступ німецьких військ на Східному фронті в 1943–1944 рр. супроводжувався відтоком значної частини цивільного населення з окупованих регіонів СРСР. Багато радянських громадян, яких окупанти визнали працездатними, вивезли під адміністративним тиском, хоча доволі часто офіційно це називалося евакуацією. Утім, знайшлося чимало й тих, хто вирішив покинути межі своєї батьківщини добровільно, керуючись виключно інстинктом самозбереження. До таких, зокрема, належали етнічні німці, які добре пам'ятали «Великий терор» 1937–1938 рр. і масові депортації у перші місяці

війни. У вересні 1943 р. нацистська влада приступила до їх планомірної евакуації з рейхскомісаріату «Україна», а в березні 1944 р. з Трансністрії. За рішенням керівництва СС, цей контингент (близько 35000 осіб) підлягав розселенню на території Рейху. Головним регіоном-реципієнтом став імперський край Вартегау, який включав більшу частину анексованих західно-польських земель.

Політика Третього рейху щодо етнічних німців, вивезених протягом 1943–1944 рр. в адміністративному порядку з окупованих територій СРСР, належить до числа найменш вивчених сторінок як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Окремі аспекти згаданої проблематики відобразили лише в роботах деяких німецьких авторів. До їх числа перш за все слід віднести дослідження І. Фляйшхауер та А. Штрипеля¹.

У цій статті здійснено спробу розкрити ряд найбільш важливих сюжетів повсякденного життя німецьких переселенців із СРСР на території імперського краю Вартегау на завершальному етапі Другої світової війни. На нашу думку, розгляд теми в подібному ракурсі дозволяє конкретніше показати, що офіційна риторика керівництва Третього рейху щодо радянських німців у більшості випадків дисонувала з їх реальним становищем.

Адміністрація Вартегау, куди направляли найбільшу кількість німецьких біженців із окупованих областей СРСР, почала активну підготовку до їх прийому вже на початку січня 1944 р. Гауляйтер А. Грейзер², звертаючись до всіх крайслейтерів³ і ландратів⁴ округу, підкреслював важливість цієї акції: «Ці німці за своїм походженням є переважно селянами і представляють найбільш цінну німецьку кров. Прийом цих людей, які, незважаючи на більшовицький гніт, зберегли свою ідентичність, дає нам унікальний шанс збагатити округ значною кількістю цінних представників німецького народу»⁵. Евакуація, за його словами, мала винятково рятівну мету, оскільки в іншому випадку всіх радянських німців спіткала б «жахлива доля»⁶.

У розпорядженні від 11 січня 1944 р. А. Грейзер вже офіційно оголосив, що в період війни більшість етнічних німців із СРСР буде перебувати на території Вартегау в ролі сільськогосподарських робітників. Таким способом передбачали скоротити брак робочої сили (Arbeitskraft) в аграрному секторі регіону, який став наслідком поетапного виселення поляків протягом останніх років⁷. Але при цьому голова округу наголосив, що новий контингент не повинен замінити польських батраків, оскільки останні були важливим трудовим ресурсом в економіці Вартегау, втрачати який нацистська влада явно не бажала, особливо в такий складний для Німеччини період. Що стосується німецьких переселенців, то багато хто з них згодом (імовірно, після війни) повинен був отримати власне господарство, втративши при цьому статус робочої сили. У той же час А. Грейзер категорично заборонив місцевим чиновникам вести з радянськими німцями, які досить довго перебували в «найпримітивніших життєвих умовах», будь-які обна-

¹ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. 257 s.; Strippel A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 2011. 370 s.

² Грейзер, Артур (1897–1947) – німецький партійний діяч, обергрупенфюрер СС. У жовтні 1939 р. став гауляйтером імперського краю Вартегау, що включав частину анексованої Третім рейхом західної Польщі. Після вступу Червоної армії в січні 1945 р. на територію Вартегау, утік до Франкфурта-на-Одері. Після капітуляції Німеччини певний час переховувався у Баварських Альпах. Згодом був затриманий американськими військовими і виданий польській стороні. 9 липня 1947 р. Верховний національний трибунал у Познані визнав А. Грейзера винним у злочинах проти польського населення й засудив до смертної кари. Вирок виконали 21 липня 1947 р.

³ Крайслейтер (нім. Kreisleiter) – керівник районної організації НСДАП в окрузі (крайсі).

⁴ Ландрат (нім. Landrat) – голова району (крайсу).

⁵ Bundesarchiv Berlin (далі – BAW). R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 6.

⁶ Ebenda.

⁷ Ebenda. Bl. 6–7.

дійливі розмови про наділення їх у майбутньому землею. Перед органами нацистської партії було поставлено завдання переконати переселенців у тому, що на цьому етапі їм необхідно думати не про власні інтереси, а про роботу задля добробуту Німеччини, оскільки від її перемоги залежала їх подальша доля⁸.

Основне керівництво процесом прийому та розміщення біженців на всій території Вартегау довірили штандартенфюреру СС Г. Хюбнеру⁹, який займав посаду уповноваженого Рейхскомісаріату в справах зміцнення німецької народності (Reichskommissariat für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV); далі – РКФДФ) у Позені (Познань)¹⁰.

Станцією призначення для всіх поїздів, які прямували до Вартегау, став Ліцманштадт (Лодзь). Саме там на початку 1944 р. за розпорядженням Г. Хюбнера незабаром був створений штаб зв'язку (Verbindungsstab). Він опікувався початковою фазою операції: розвантаженням ешелонів, медичним оглядом, дезінсекцією та подальшим відправленням біженців у збірні табори (Kreisauffanglager), що розташовувались у різних районах округу¹¹.

На початку 1944 р. німецька влада не мала можливості рівномірно забезпечувати продовольством такий великий контингент, чисельність якого постійно зростала. Уродженець Запорізької області Я. Нойфельд писав, що в перші тижні перебування у Вартегау харчовий раціон біженців був недостатнім: *«Один маленький шматочок хліба в день, їжа мізерна. На щастя, більшість наших людей все це мають невеликі запаси з дому, щоб забезпечити свої потреби»*¹². У тих випадках, коли мова йшла про більші запаси, місцева влада мала право вилучати частину привезеного продовольства за грошову плату для розподілу серед інших переселенців¹³. У більш-менш стабільному становищі опинилися біженці, які встигли отримати продуктові картки. Один з них через роки згадував: *«У картках було досить усього, крім хліба. Ми були в нестямі від радості, що ми все отримували. Але ми мали навчитися це розподіляти. Якщо все з'їдали швидко, то доводилося чекати, поки ми не отримаємо нові картки»*¹⁴.

Більш гостро постало питання матеріально-побутового забезпечення переселенців, оскільки багато хто з них втратив значну частину свого майна ще під час евакуації з окупованих регіонів СРСР. Потреби контингенту виявлялися практично у всьому: в одязі, взутті, меблях, предметах домашнього вжитку і т. д. Керівництво СС – головний координатор допомоги переселенцям – проблему матеріально-побутового забезпечення німецьких біженців із СРСР намагалося вирішити як за рахунок власних ресурсних можливостей, так і шляхом співпраці з різними господарськими інстанціями Німеччини. Крім того, досить активну діяльність в організації збору благодійної допомоги радянським німцям розгорнули місцеві осередки НСДАП. Однак, перш ніж приступити до її розподілу, партійні чиновники намагались заздалегідь з'ясувати рівень побутових потреб кожної німецької родини. Задіяний у цій роботі персонал отримав вказівку не давати

⁸ Ebenda. Bl. 9–10.

⁹ Хюбнер, Герберт (1902 – після 1951) – член НСДАП та СС. У 1941 р. одночасно очолював філію РКФДФ та колонізаційний штаб СС на території Вартегау. Незабаром після війни був заарештований. 10 березня 1948 р. засуджений Нюрнберзьким трибуналом до 15 років позбавлення волі. Але у 1951 р. був звільнений. Пізніше переїхав до Бонну, де займався комерційною діяльністю.

¹⁰ BAV. R 49/671. Abschrift, Der Gauleiter und Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Az.: P 69/44, Posen, den 11. Januar 1944, Anordnung!, a) an sämtliche Kreisleiter, b) an sämtliche Landräte, Betr.: Sofortaktion zur Ansetzung von Schwarzmeerdeutschen, gez. Greiser. Bl. 7.

¹¹ BAV. R 49/671. Abschrift, Organisationsbefehl Nr. 1, Betr.: Sofortaktion zur Unterbringung von Schwarzmeerdeutschen, Posen, den 15. Jan. 1944, gez. Unterschrift, SS-Standartenführer. Bl. 17.

¹² Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto: University of Toronto Press, 2014. P. 297.

¹³ BAV. R 49/671. Der Reichsstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 19. Januar 1944. Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, sämtliche Leiter der Ansiedlungsstäbe und Außenstellen, Vierte Durchführungbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Vorg.: Anordnung des Gauleiters und Reichstatthalters vom 11.1.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 30.

¹⁴ Durksen M. Die Krim war unsere Heimat. Winnipeg – Manitoba: Durksen, 1977. S. 304.

переселенцям будь-яких обіцянок відносно того, що Німеччина будімо має намір їх повністю забезпечити¹⁵. Тим не менш, незважаючи на всі зусилля нацистського керівництва, до кінця 1944 р. багато німецьких переселенців на території Вартегау продовжували перебувати в скрутному становищі. Крім ресурсних проблем, істотний вплив на їх забезпечення всім необхідним справляла й ситуація на фронті. У зв'язку з цим у серпні 1944 р. прийняли рішення про тимчасове припинення поставок вантажів для переселенців до східної частини Вартегау до тих пір, поки ситуація не стане більш-менш ясною¹⁶.

Усі радянські німці підлягали обов'язковій реєстрації по лінії Центрального бюро у справах імміграції (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далі – ЕВЦ). Ця процедура була поетапною комплексною перевіркою, яка дозволяла визначити як рівень етнокультурної ідентичності, так і расові характеристики кожної особи німецької національності. За її підсумками ухвалювали рішення про натуралізацію.

Прибуття радянських німців на східні території Рейху стало поштовхом для проведення чергової депортації польського населення, що мала на меті звільнити частину земельного фонду. Уже 12 січня 1944 р. штандартенфюрер СС Г. Хюбнер розпорядився приступити до розробки відповідного плану¹⁷. Конкретне рішення про депортацію було затверджене в березні 1944 р.¹⁸ Гауляйтер А. Грейзер погодився на те, щоб акція охопила перш за все власників невеликих господарств (Zwerghöfe) і сім'ї селян-батраків. Поляки, які працювали у великих господарствах, за можливості повинні були уникнути цієї долі. Депортувати пропонували лише тих, кого місцева влада визнала б «зайвою» робочою силою¹⁹. Відбір кандидатів на виселення проходив у тісній координації з відділами праці²⁰. У ході цієї акції нацистська влада діяла менш жорстко, дозволивши польським сім'ям узяти з собою не лише одяг, харчі та частину посуду, але також гроші та цінні речі. Очевидно, подібна «великодушність» зумовило небажання до крайнощів загострювати стосунки з підкореним населенням у такий складний для Німеччини період. У деяких районах Вартегау чисельність поляків, що підлягали виселенню, коливалася від 6000 до 12000 осіб²¹. Керівництво депортацією, як і в попередні роки, повинно було здійснювати Центральне бюро у справах переселення (Umwandererzentralstelle) у Ліцманштадті²².

Згідно з даними польського історика Ч. Мадайчика, до листопада 1944 р. нацистський режим спромігся депортувати близько 66000 осіб, ще 30000 осіб були витіснені зі своїх земель в інші райони імперського округу²³. Однак до відчут-

¹⁵ BAB. R 55/21427. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 16.2.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises Konin, Betr.: Schwarzmeerdeutsche, Kreisleiter.

¹⁶ BAB. R 49/832. Berlin, den 23. August 1944, Dr. R/Er., Vermerk über eine Besprechung mit SS-Obersturmbannführer Dr. Lindner, SS-Oberscharführer Heim, SS-Sturmbannführer Winkler und dem Unterzeichneten wegen der Lieferung von Hausrat und Textilien für die Schwarzmeeraktion. Bl. 135.

¹⁷ BAB. R 49/3041. Der Reichstatthalter im Reichsgau Wartheland, Beauftragter des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 12. Januar 1944. Kaiserring 13, An sämtliche Kreisleiter, sämtliche Landräte, Erste Durchführungsbestimmung zur Ansetzung von Schwarzmeer-Deutschen, Bezug: Anordnung des Gauleiters und Reichsstatthalters vom 11.1.1944 Ziffer II, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 6.

¹⁸ Madajczyk C. Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. Berlin: Akademie, 1987. S. 421.

¹⁹ BAB. R 49/3041. Der Gauleiter und Reichsstatthalter des Reichsgau Wartheland, Posen, 21. März 1944, An sämtliche Kreisleiter und Landräte, Betr.: Schaffung von weiteren Unterbringungsmöglichkeiten für Schwarzmeerdeutsche, gez. Greiser, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 81.

²⁰ Wardzyńska M. Wysziedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Warszawa, 2017. S. 355.

²¹ Madajczyk C. Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. Berlin: Akademie, 1987. S. 421.

²² BAB. R 49/3041. Der Gauleiter und Reichsstatthalter des Reichsgau Wartheland, Posen, 21. März 1944, An sämtliche Kreisleiter und Landräte, Betr.: Schaffung von weiteren Unterbringungsmöglichkeiten für Schwarzmeerdeutsche, gez. Greiser, Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 81.

²³ Madajczyk C. Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939–1945. Berlin: Akademie, 1987. S. 421.

них зрушень у вирішенні проблеми з розселенням і працевлаштуванням радянських німців це не призвело. Більш того, через просування військ Червоної армії до східних кордонів Німеччини депортація поляків, яка загрожувала серйозними наслідками для оборонних приготувань, була повністю припинена²⁴.

Сприйняття дискримінаційної політики щодо польського населення серед радянських німців було неоднозначним. Деякі з них вважали її несправедливою, хоча б тому, що ще не так давно самі зазнали гоніння. Так, один із переселенців у квітні 1944 р. писав у своєму щоденнику: «*Німці наполягають на тому, що поляки – це брехливі люди, які завжди були ворожі до німців і мають бути приборкані. Їх звинувачують у скоєнні жажливих злочинів щодо німців на початку війни, що підтверджується фотографіями й документами. І все ж ми, які довго піддавалися приниженню, переслідуванню та поневоленню у радянській Росії, не бачимо сенсу вважати поляків нашими ворогами або ставитися до них як до таких*»²⁵. Особливе неприйняття у автора щоденника викликала політика «захоплення будинків і садів поляків і передачі їх бессарабським та прибалтійським німцям довільно і без компенсації»²⁶. При цьому він із жалем був змушений визнати, що деякі переселенці з СРСР все ж «*планують отримати власність таким способом*»²⁷.

У деяких мемуарних джерелах описані випадки, коли біженці відчували сильне моральне потрясіння відразу ж після вселення до будинків, у яких залишилося багато речей від колишніх власників. І тому не всі з них виявилися готовими прийняти подібний «подарунок» від нацистської влади. Так, одна німецька сім'я, яка отримала квартиру в м. Вронкі, потай повернула частину майна своїм польським сусідам²⁸.

Керівництво Третього рейху намагалось зміцнювати сегрегацію між німцями і поляками не лише за допомогою пропаганди, але й на законодавчому рівні. Будь-які близькі контакти з підкореним населенням вважали небажаними й за можливості суворо припиняли. Зокрема, ще навесні 1942 р. вийшли спеціальні положення, що встановлювали обмеження на побутову взаємодію представників двох народів. Нацистський режим вважав ці заходи необхідними для захисту «національної гідності» німців від впливу чисельно більшого польського населення, яке в той же час було важливим резервуаром робочої сили. Особи німецької національності, які наважилися порушити встановлені правила і вийти за межі службових та економічних відносин з поляками, могли понести покарання, як-от взяття під варту або відправлення в концтабір. Арешт зазвичай загрожував навіть у тих випадках, коли близьке знайомство з представниками корінного населення не демонстрували публічно. Аналогічним способом карали німців, які вступали з поляками в інтимні стосунки. Мабуть, найсуворіше в подібних випадках нацистська влада обходилася з польськими жінками – їх зазвичай відправляли у борделі. Ці обмеження стали ще одним неприємним відкриттям для багатьох переселенців, які звикли до тісної комунікації з інонаціональними сусідами. Однак страх перед покаранням виявився настільки великим, що відкрито порушити встановлену заборону ніхто з них, схоже, так і не наважився²⁹. І тим не менше випадки, коли переселенці з СРСР підтримували, нехай навіть негласно, вельми дружні стосунки з польськими селянами, не були рідкістю. Відносно тісне та невимушене спілкування між ними проходило зазвичай вечорами. Незва-

²⁴ BAB. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 35.

²⁵ Neufeld J. Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto: University of Toronto Press, 2014. P. 300.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁸ Däs N. Der Zug in die Freiheit. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger, 1987. S. 16–18.

²⁹ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. S. 232–233.

жаючи на ризик, деякі німці й поляки час від часу наважувалися влаштовувати спільні обіди та вечери³⁰.

Досить сильний ідеологічний пресинг відчували на собі представники німецької молоді – особливо ті, які опинилися під опікою Гітлерюгенда. Так, уродженка Запорізької області Н. Шмідт (Дес), котра працювала в сільськогосподарському таборі (Landjahrager), одного разу отримала від своєї начальниці сувору догану за те, що потай брала на кухні продукти для знайомої польської дівчини. Поляки, як їй пояснили в ході тривалої виховної бесіди, були заклятими ворогами німців, тому годувати їх не просто неприпустимо, а навіть злочинно³¹.

Утім, політика міжетнічної сегрегації, яку проводило нацистське керівництво впродовж кількох років на східних територіях Рейху, не могла не призвести до зростання польсько-німецької ворожнечі. Одним із найбільш наочних проявів цього антагонізму були таблички на магазинах, школах, залах очікування та пасажирських вагонах: «Тільки для німців» і «Тільки для поляків»³². Тож добросусідські відносини між переселенцями та польськими селянами були радше винятком, ніж нормою повсякдення. У більшості випадків поляки все ж ненавиділи німців, вважали практично кожного з них загарбником. Не уникли цієї стигматизації й біженці з СРСР. Одна з них, Г. Гальблауб, із гіркою згадувала: «*Ні в чому не винних російських німців поляки ототожнювали з окупантами і не втрачали можливості відігратися на них за всі пережиті страхи і приниження. З'явитися на вулиці поодиночі означало піддати себе ризику бути побитим, скаліченим або навіть убитим*»³³. Найчастіше в атмосфері постійного страху доводилося жити радянським німцям, заселеним у невеликі польські господарства. Як правило, вони могли стати жертвами раптового нападу учасників місцевого підпілля або ж колишніх власників. Тому не дивно, що деякі колоністи, морально не готові до таких випробувань, відмовлялися від нав'язаних їм земельних наділів. Нацистський режим зі свого боку намагався рішуче припинити подібні дії, вдаватися до тих чи тих каральних заходів. «Відмовників» по суті прирівнювали до «саботажників» і могли відправити до концтаборів³⁴.

Переселенцям, які погодилися зайняти ферми польських селян, довелося зіткнутися з певними обмеженнями щодо вільного використання тамтешнього майна. Наприклад, згідно з установленими правилами, їм забороняли проводити забій худоби, що залишилася, для власних потреб. Процес підготовки житлових будинків до приїзду німецьких сімей контролювали голови місцевих осередків НСДАП (ортсгрупенляйтери). Зокрема, їм доручили звернути найпильнішу увагу на стан внутрішнього оздоблення та вилучити всі настінні фотографії, що нагадували про колишніх власників. Право зайняти польські садиби отримували зазвичай переселенці, чий трудовий потенціал та досвід господарювання високо оцінили. Колоністи, яких вважали особливо цінними, формально могли розраховувати на більші земельні наділи. Окремо варто відзначити, що адміністрація Вартегау офіційно заборонила проживання і працевлаштування німецьких селян у містах, прагнучи цим упередити їх відтік із аграрного сектора³⁵.

За задумом нацистського керівництва, новим переселенцям належало поступово влитися до місцевої німецької спільноти. У зв'язку з цим їх слід було залучати до всіх заходів, у яких брали участь інші етнічні німці, що так чи так сприяло б зміцненню взаємної згуртованості. Із цієї ж причини неприпустимим

³⁰ Däs N. Der Zug in die Freiheit. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger, 1987. S. 16.

³¹ Ebenda. S. 42–43.

³² Bosch A., Lingor J. Entstehung, Entwicklung und Auflösung der deutschen Kolonien am Schwarzen Meer am Beispiel von Kandel von 1808 bis 1944. Stuttgart: Landsmannschaft der Dt. aus Russland, 1990. S. 186.

³³ Логвенова Е. Weinau. Последампогибшейцивилизации. Augsburg: AurusVerlag, 2009. С. 131.

³⁴ Fleischhauer I. DasDritteReichunddieDeutscheninderSowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. S. 232.

³⁵ BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 18–19.

вважали окреме навчання дітей радянських німців. Частину відповідальності за соціальну адаптацію переселенців несли вихованки Союзу німецьких дівчат для роботи на східних територіях Рейху (Bund Deutscher Mädel – Osteinsatz). Зокрема, вони повинні були відвідувати сім'ї радянських німців у місцях їх постійного розселення і проводити з ними кілька днів поспіль. Протягом цього періоду їм пропонували інформувати переселенців про найбільш важливі аспекти їх подальшого проживання: наприклад, про карткову систему, розподіл харчів та місцеві органи влади³⁶.

Як ми вже зазначали, зважаючи на обмеженість вільного земельного фонду, абсолютній більшості нових переселенців на території Вартегау була відведена роль батраків у великих селянських господарствах (Bauernhöfe) або працівників на місцевих промислових підприємствах. Їх залучення до трудової діяльності здійснювали відразу ж після виходу зі збірних таборів, де вони проходили обов'язкову реєстрацію, що мала на меті встановлення особи та професійної приналежності³⁷. Вербуванням робочої сили (такою вважали чоловіків і жінок віком від 16 років) за посередництва відділів праці зазвичай займалися місцеві поміщики або власники середніх селянських господарств (бауери). Офіційно більшість радянських німців, задіяних в аграрному секторі регіону, підлягали використанню як «Deputatarbeiter», тобто робітники, чию працю оплачували натуральним продуктом. Винагородою повинні були стати дрібні земельні ділянки та худоба. Однак реалізувати цей план на практиці виявилось неможливо через обмеженість ресурсів. Тому в системі місцевих соціально-трудових відносин переселенцям часто відводили роль поденників і погодинників – по суті, дешевої робочої сили. Рівень заробітної плати радянських німців зазвичай був недостатній для покриття першочергових життєвих потреб, що незабаром стало одним із ключових чинників невдоволення, що зростало серед них³⁸. Постачання контингенту багатьма товарами широкого вжитку здійснювалося переважно в рамках карткової системи³⁹. Тож більша частина переселенців, усупереч своїм очікуванням, виявилася приречена на майже жебрацьке існування. У дещо більш вигідному становищі перебували лише німецькі сім'ї, які прибули до Вартегау зі своїм провіантом. Деякі районні чиновники настійно радили їм намагатися використовувати ці запаси якомога раціональніше. Правда, через бюрократичні бар'єри переселенці часом відчували певні труднощі з використанням власних запасів зерна, оскільки перш ніж відправити зерно на млин, представники адміністрації перевіряли його на походження: чи не привезли його з окупованих областей СРСР або вкрали з місцевих комор⁴⁰.

Додатковий деморалізуючий вплив на переселенців справляли часті випадки зверхнього ставлення з боку поміщиків, керівників промислових підприємств та чиновників низового рівня. Для них радянські німці були, по суті, чужинцями, які не заслуговували на особливі преференції. Зокрема, деякі великі землевласники вважали, що нові робітники зі Сходу повинні демонструвати перед ними таку ж беззастережну покору, як і польські батраки⁴¹. Подібні прояви побутової

³⁶ BAB. R 55/21427. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 16.2.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises Konin, Betr.: Schwarzmeerdeutsche, Kreisleiter.

³⁷ Sch. W. Unser Treck im Herbst und Winter 1943/44. *Heimatsbuch der Deutschen aus Russland*. Stuttgart, 1966. S. 41.

³⁸ BAB. R 49/2409. I-1/1-8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolf- rum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf- Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 394.

³⁹ Neufeld J. Die Flucht – 1943–46. *Mennonite Life*. No.1. January 1951. P. 12.

⁴⁰ BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 18.

⁴¹ BAB. R 49/2409. I-1/1-8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolf- rum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf- Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA

дискримінації різко дисонували з офіційною риторикою нацистської влади, втриманою в руслі заяложеного гасла «Додому в Рейх!»⁴² Протидіяти цим тенденціям час від часу намагалися окремі представники місцевого апарату НСДАП. Так, крайслейтер Коніна назвав усе, що відбувалося, відвертим саботажем політики германізації східних територій Рейху і зажадав від підлеглих жорстко реагувати на будь-які утиски етнічних німців із СРСР⁴³.

Незважаючи на гнівні заяви партійних чиновників, багато роботодавців, виходячи з суто прагматичних міркувань, явно не поспішали масово працевлаштовувати нових переселенців. Останні, на їхню думку, могли завдати більше клопоту, ніж користі. На території Вартегау, на відміну від інших регіонів Німеччини, нестачі робочих рук у різних виробничих галузях (особливо сільському господарстві) практично не відчували. Основним трудовим контингентом протягом усього періоду війни залишалися поляки. Власники багатьох місцевих підприємств вважали їх кращими працівниками, оскільки ті, у порівнянні з новими переселенцями, найчастіше мали вищий рівень кваліфікації. Ще одна явна перевага полягала в тому, що поляки не підлягали призову до вермахту. Крім цього, частина роботодавців постійно нарікала на ментальну специфіку німецьких біженців, яка час від часу створювала певні труднощі у взаємній комунікації. Нарешті, через низьку частку чоловіків часто вельми скептично оцінювали й загальний трудовий потенціал контингенту⁴⁴.

Більш-менш людяне ставлення до переселенців демонстрували скоріше прості фермери, згадки про яких (у позитивному або нейтральному світлі) присутні в ряді мемуарних джерел⁴⁵. У них, зокрема, описані випадки, коли бауери за можливості намагалися забезпечувати сім'ї радянських німців пристойними житловими умовами й харчами. Причини подібної емпатії здебільшого пояснюються тим, що нацистська пропаганда ще не встигла пустити глибоке коріння у свідомості місцевих німецьких селян, більшість яких становили уродженці ряду східноєвропейських регіонів, що відійшли до СРСР у 1939–1940 рр. Багатьом із них, до речі, також довелося тою чи тою мірою відчути зарозумілість та неприязнь з боку представників різних органів влади Німеччини.

Найбільш активні зусилля з покращення матеріального добробуту переселенців вживало керівництво СС, яке зіткнулося з рішучою протидією з боку чиновників окружного управління праці. Ті, зі свого боку, вважали будь-які претензії щодо розмірів заробітної плати для німців із СРСР необґрунтованими й апелювали до тарифів чинного законодавства⁴⁶. Єдиним варіантом поліпшення матеріального становища переселенців залишалася виплата соціальної допомоги (Umsiedlerkreisfürsorge), гарантована постановою А. Грейзера від 13 червня 1944 р. Однак на низових рівнях місцевої адміністрації до інтерпретації тексту документа нерідко підходили по-своєму. Деякі чиновники взагалі категорично

Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 395.

⁴² «Додому в Рейх!» (нім. «HeiminsReich!») – нацистське гасло, що закликало всіх німців до єднання в одній державі. Набуло поширення під час «судетської кризи» у Чехословаччині восени 1938 р. Супроводжувало масові переселення етнічних німців з Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Бессарабії та країн Балтії до Німеччини в 1939–1940 рр., які відбувалися відповідно до пакту Молотова–Ріббентропа.

⁴³ ВАР. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, G/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 19.

⁴⁴ ВАР. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 35-36.

⁴⁵ Durksen M. Die Krim war unsere Heimat. Winnipeg – Manitoba: Durksen, 1977. S. 305–306; Däs N. Der Zug in die Freiheit. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger, 1987. S. 15.

⁴⁶ ВАР. R 49/2409. I-1/1-8, Dr. St/Hy, Schweiklberg, den 15. August 1944, Vermerk, Betr.: Stimmung und Betreuung der Russlanddeutschen im Warthegau, Bezug: 1. Besprechung mit SS-Staf. Streit und Dr. Wolf- rum am 7.8.44, 2. Besprechung mit SS-Staf- Ehlich am 9.8.44, 3. Besprechung mit SS-Staf. Hübner, RA Berns, Besuch der Ansiedlungsstäbe Grätz und Kosten sowie einiger russlanddeutscher Umsiedler am 6. Und 8.8.44. Bl. 394.

виступали проти призначення будь-яких соціальних виплат, які, на їхню думку, лише послаблювали в радянських німців мотивацію до роботи⁴⁷.

У позенській філії РКФДФ наполягали на тому, що для поліпшення матеріального добробуту й поступового вкорінення переселенців у регіоні необхідний цілий комплекс заходів. Ряд міркувань з цього приводу виклав шеф Г. Хюбнер у меморандумі від 30 жовтня 1944 р. Як перший крок у ньому пропонували виконати масштабне «розвантаження» округу від зайвої робочої сили шляхом відправлення десятків тисяч поляків на зведення оборонних укріплень до інших регіонів Німеччини. При цьому автор меморандуму радив діяти щодо підкореного населення якомога м'якше, уникати надмірностей, які могли б призвести до небажаних політичних наслідків. Тому першими повинні були виїхати чоловіки, а вже потім, через певний період часу, і їх сім'ї. Крім того, у меморандумі містилися й інші рекомендації щодо працевлаштування переселенців. Зокрема, Г. Хюбнер пропонував зобов'язати великі сільгоспідприємства наймати на роботу радянських німців як «Deputatarbeiter» у межах квотування. Частина контингенту, що залишилася, на його думку, могла бути задіяна в галузях, не пов'язаних із аграрним сектором: одних рекомендували направити на оборонні підприємства, інших (здебільшого жінок) – використовувати як домашню прислугу. Однак запропонований Г. Хюбнером план дій виглядав пізньої осені 1944 р. вельми утопічно (як з погляду ресурсних можливостей, так і політичних пріоритетів Німеччини) і був скоріше розрахований вже на більш віддалену перспективу⁴⁸.

Незважаючи на недоброзичливе ставлення до християнства, нацистське керівництво все ж не стало повністю утискати релігійне життя серед німецьких біженців. Особливі привілеї в цій сфері отримали представники менонітських громад з України. З кінця 1943 р. організацією їх духовного життя займався відомий менонітський громадський діяч Б. Унру, чию діяльність санкціонував рейхсфюрер СС Г. Гімлер. Спочатку його хвилювали два основних питання: проведення богослужінь і хіротонія нових пасторів. У березні 1944 р. Б. Унру відвідав кілька збірних таборів у Вартегау, де перебували його одновірці. Крім того, йому вдалося зустрітися з кількома впливовими представниками окружної адміністрації. Останні продемонстрували досить лояльне ставлення до менонітської громади, яке мало яскраво виражений політичний підтекст. Так, штурмбанфюрер СС Хепнер, який брав участь у переговорах, заявив, що йому імпонує підкріплена релігією працьовитість менонітів⁴⁹. У підсумку, завдяки зусиллям Б. Унру його одновірці отримали право проводити молитовні зібрання, не побоюючись перешкод з боку місцевих органів НСДАП, які мали стосовно цього особливі вказівки⁵⁰.

Після отримання громадянства Рейху багато чоловіків із радянських німців автоматично перетворювалися у військовозобов'язаних. Хоча дехто з них устиг одягнути військову форму ще до проходження натуралізації. Згідно з архівними документами, уже навесні 1944 р. у збірних таборах, де були розміщені німецькі біженці з СРСР, розпочався облік потенційних рекрутів для служби у військах СС. Переселенці, які успішно пройшли відбір, згодом отримували відповідне посвідчення зеленого кольору (SS-Geeignet-Schein), інші ж – червоного (Ungeeignet-Schein)⁵¹. Під час перевірок традиційно брали до уваги як фізичні, так і расо-

⁴⁷ BAB. R 59/47. Abschrift von Abschrift, Fragen des Arbeitseinsatzes bei Russlanddeutschen, Posen, den 30.10.1944, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 40.

⁴⁸ Ebenda. Bl. 36–39.

⁴⁹ Unruh H. Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881–1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold: Verein zur Erforschung und Pflege des Russlanddeutschen Mennonitentums, 2009. S. 418–420.

⁵⁰ BAB. R 59/47. NSDAP Kreisleitung, Konin, Der Kreisleiter, Konin, den 10.6.44, Gi/Er., An die Ortsgruppenleiter des Kreises, Bürgermeister und Amtskommissare des Kreises, Konin, Betr.: Ansetzung der Russlanddeutschen, Kreisleiter. Gissibl Kreisleiter. Bl. 20.

⁵¹ BAB. R 69/413. Der Chef des Rasse- und Siedlungshauptamtes-SS, RA Cl a Allg. 7 Ha/O., 35/44, Prag, am 17. April 44, Postleitstelle, Betr.: Musterung von Schwarzmeer-Deutschen zur Waffen-SS, 1.) An die

ві параметри рекрутів. При цьому варто відзначити, що в реальності ці процедури нерідко набували формального характеру⁵². Зазвичай умовним був і принцип добровільності вступу до лав військ СС.

На території Вартегау, на прохання гауляйтера А. Грейзера, призов більшості радянських німців до військ СС був відтермінований до 30 червня 1944 р. з метою дозволити ЕВЦ завершити всі процедури перевірки⁵³. Крім того, перш за все на військову службу збиралися залучати лише неодружених та бездітних чоловіків, які при цьому не були годувальниками сімей⁵⁴.

Із вересня 1944 р. залучення етнічних німців із СРСР до частин військ СС набуває більш масового характеру. Рекрутуванням були охоплені вже всі придатні до військової служби чоловіки, незалежно від наявності дітей і сімейного статусу. Однією з небагатьох перешкод при зарахуванні до військ СС міг стати зріст новобранців, який мав становити не менше 1,66 м⁵⁵.

Якщо говорити про мотивацію нових переселенців до військової служби, то найчастіше вона була на досить низькому рівні. Це, зокрема, красномовно демонструють свідчення етнічних німців, які потрапили в січні 1945 р. до американського полону. Напередодні зарахування до військ СС їх разом з іншими 150–200 чоловіків у супроводі конвою доправили на один зі збірних пунктів. Незважаючи на те, що ніхто не виявив бажання добровільно воювати за Німеччину, уся група отримала обмундирування й незабаром відбула на фронт⁵⁶. Відсутність інтересу до військової служби серед багатьох новобранців нерідко підігрівалась не лише внутрішнім інстинктом самозбереження, а й реакцією з боку членів їх сімей, які боялися втратити своїх годувальників. Наприклад, уродженець Запорізької області П. Епп згадував, що отримане ним у червні 1944 р., після проходження призовної комісії, короткочасне відтермінування особливо обрадувало його дружину, «оскільки залишатися з п'ятьма дітьми в польському селі й дивитися у невизначене майбутнє, було для неї нелегко»⁵⁷. Для деяких переселенців, які мали стійкі релігійні переконання, військова служба ставала складним морально-психологічним випробуванням. До таких, зокрема, відносили менонітів, чие віровчення традиційно вирізнялося крайнім паціфізмом. Але навіть вони, усупереч своїм принципам, так чи інакше були змушені пристосовуватись до непростих і часто безальтернативних умов воєнного часу. Варто також визнати, що для певної частини менонітів (особливо тих, хто найсильніше постраждав від політики більшовиків) постулат ненасильства практично втратив свою колишню значимість. Тому участь деяких з них у війні на боці нацистської Німеччини стала усвідомленим вибором і актом особистої помсти радянському режиму. Утім, рішення записатися до армії іноді могло бути й своєрідним елементом стратегії виживання. У цьому сенсі вельми показовим є випадок меноніта П. Дерксена,

Höheren SS- und Polizeiführer, SS-Führers im Rasse- und Siedlungswesen – Nordwest, Südost, Warthe, Danzig-Westpreussen, 2.) An die Aussenstelle des RuS-Hauptamtes Litzmannstadt, 3.) Verteiler: III zur Kenntnisnahme, Der Chef des Rassenamtes im RuS-Hauptamt-SS, i. V. gez. Klinger, SS-Obersturmbannführer. Bl. 52–53.

⁵² BAB. R 69/1008. Einwandererzentralstelle, Kommission XXIX, RuS-Dienststelle, z. Z. Warschau, den 17.7.44, Erfahrungsbericht. Bl. 37.

⁵³ BAB. R 49/2403. Stabshauptamt, I-1/1–8 Schr/Ha, Abschrift/M, Berlin, den 2.5.44, Der Reichsführer-SS, SS-Hauptamt, B I – Br/Be, Berlin/Grunewald, den 26. April 44, Douglasstr. 7–11, Betrifft: Erfassung der Schwarzmeerdeutschen, An den Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums zu Hd. v. Oberabschnittsleiter Schumeier, Berlin – Halensee, gez. Brill, SS-Sturmbannführer. Bl. 16.

⁵⁴ BAB. R 49/2403. Oberabschnittsleiter Schumeier, zum Verbleib, 12. Juni 44, I-5/2–10, Schr/M, Vorgang: Einziehung von rußlanddeutschen Umsiedlern zur Waffen-SS, Bezug: Dort. Schreiben vom 31. Mai 1944, B I – Br/Ba, An Reichsführer-SS, SS-Hauptamt, Berlin – Grunewald, Douglasstr. 7–11, Der Chef des Stabshauptamtes, Greifelt, SS-Obergruppenführer und General der Polizei. Bl. 27.

⁵⁵ BAB. R 59/1. Der Beauftragte des Reichskommissars f. d. Festigung deutschen Volkstums, Posen, den 24. August 1944, Kaiserring 13, Fernruf: 5 1121, An alle Ansiedlungsstäbe, alle Kreisleiter, alle Landräte, Betr.: Einberufung von Schwarzmeerdeutschen zur Waffen-SS, gez. Hübner, SS-Standartenführer. Bl. 108.

⁵⁶ Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Vereiags – Anstalt, 1983. S. 230–231.

⁵⁷ Epp P. Ob tausend fallen. Bielefeld: Christliche Missions-Verlags-Buchhandlung, 1997. S. 34.

який, щоб не потрапити на початку 1945 р. до фольксштурму (через високі шанси опинитися відразу на фронті), пішов добровольцем до вермахту. Розрахунок був простий: передчуваючи швидку поразку Третього рейху, він сподівався зустріти кінець війни не на полі бою, а на якому-небудь навчальному полігоні⁵⁸.

Наприкінці 1944 р. у нацистській владі вже не залишалося інших інструментів впливу на переселенців, окрім пропаганди. Загальний заклик адміністрації Вартегау був такий: етнічні німці з СРСР через деякий час обов'язково стануть власниками господарств, але зараз їм слід «працювати з максимальною відданістю й вимагати від вітчизни лише те, що вона в змозі дати»⁵⁹. На першому місці могли бути тільки інтереси збройних сил Німеччини та її оборонні зусилля в цілому. Однак у ситуації, коли війська Червоної армії майже впритул підійшли до східних кордонів Рейху, навряд чи можна було розраховувати на будь-який серйозний пропагандистський ефект, оскільки серед німецького населення Вартегау вже давно наростали тривожні настрої.

Незважаючи на запевнення гауляйтера А. Грейзера про повний контроль над ситуацією, 12 січня 1945 р. війська Червоної армії почали масштабний наступ і змогли після форсування Вісли за відносно невеликий проміжок часу зайняти всю територію Вартегау. Близько 200000 радянських німців, як, утім, і решта цивільного населення округу, виявилися захоплені зненацька. Більшість із них в обстановці наростаючого хаосу не встигла в найкоротший термін покинути межі округу й незабаром була вивезена на спецпоселення до східних регіонів СРСР. Така ж доля згодом спіткала й тисячі радянських німців, яким вдалося опинитися в американській та британській зонах окупації.

References

- Lohvenova, E. (2007). Weinau. Posledampohybsheitsvylyzatsyy [Weinau. In the footsteps of the lost civilization]. Augsburg, Germany.
- Neufeld, J. (2014). Path of thorns: Soviet Mennonite life under Communist and Nazi rule. Toronto, Canada.
- Strippel, A. (2011). NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939–1945). Paderborn, Germany.
- Wardzyńska, M. (2017). Wysziedlenia ludności polskiej z okupowanych ziem polskich włączonych do III Rzeszy w latach 1939–1945. Warszawa, Poland.
- Warkentin, J. (2005). Peter Derksen: Elektriker, Flüchtlingsbetreuer, Oberschulze. *Jahrbuch für Geschichte und Kultur der Mennoniten in Paraguay*. Jahrgang 6.
- Unruh, H. (2009). Fügungen und Führungen. Benjamin Heinrich Unruh. 1881–1959. Ein Leben im Geiste christlicher Humanität und im Dienste der Nächstenliebe. Detmold, Germany.

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського Національної академії наук України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Martynenko Volodymyr L. – Ph.D. (History), postdoctoral student, M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (Triohsvyatytelska Street, 4, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: traum1983@gmail.com

⁵⁸ Warkentin J. Peter Derksen: Elektriker, Flüchtlingsbetreuer, Oberschulze. *Jahrbuch für Geschichte und Kultur der Mennoniten in Paraguay*. Jahrgang 6. Oktober 2005. S. 116.

⁵⁹ Die neue Heimat Wartheland erkämpfen und erarbeiten. Erste Arbeitstagung rußlanddeutscher Vertrauensmänner im Beisein des Gauleiters. *Ostdeutscher Beobachter*. № 325(12. Dezember 1944).

THE EVERYDAY LIFE OF GERMAN RESETTLERS FROM THE USSR ON IMPERIAL DISTRICT OF WARTHEGAU IN 1944–1945

The study aims to reveal the key aspects of the daily life of German immigrants from the USSR on the territory of the imperial region of Warthegau at the final stage of the Second World War. **The methodological basis** of the study are the principles of historicism, objectivity, system, complexity, and a set of special and general scientific methods. **Scientific novelty.** Based on the involvement of an extensive array of archival documents, for the first time in historiography, an attempt was made to comprehensively study the daily life of German immigrants from the USSR in the territory of the Third Reich. **Conclusions.** During the 1943 fall and the 1944 spring, about 350,000 ethnic Germans were evacuated from Nazi Germany by the Ukrainian authorities. The bulk of the refugees were to be resettled in the imperial region of Warthegau, which included most of the annexed western Polish lands. Due to the lack of free land resources, the role of mercenaries was prepared for most of the settlers in the local agricultural sector. The level of Soviet Germans' wages was usually insufficient to cover the necessities of life, which soon became one of the critical factors in the growing dissatisfaction among them. As a result, most settlers, contrary to their expectations, were doomed to an almost beggarly existence. The strong demoralizing influence was exerted by frequent cases of upper-class treatment by local landowners, industrial leaders, and lower-level officials. Hostility, and sometimes outright enmity to the new settlers, was more often expressed by the Polish population, in whose eyes almost every German looked like an enemy. In January 1945, most of the Soviet Germans were suddenly captured by a rapid offensive by the Red Army and, after some time, taken to a special settlements in the eastern regions of the USSR.

Key words: ethnic Germans, resettlement, Germany, Warthegau, USSR, The Second World War.

Дата подання: 7 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 15 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мартиненко, В. Повсякденне життя німецьких переселенців із СРСР на території імперського краю Вартегау в 1944–1945 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 99–110. DOI: 10.5281/zenodo.5229438.

Цитування за стандартом APA

Martynenko, V. (2021). Povsiakdenne zhyttia nimetskykh pereselentsiv iz SRSR na terytorii imperskoho kraiu Vartehau v 1944–1945 rr. [The everyday life of German resettlers from the USSR on Imperial District of Warthegau in 1944–1945]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 99–110. DOI: 10.5281/zenodo.5229438.

Олена Черняхівська

ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНОЇ РЕДКОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР» ЩОДО СТВОРЕННЯ АРХІВНИХ КОЛЕКЦІЙ ПРОЄКТУ

DOI: 10.5281/zenodo.5229577

© О. Черняхівська, 2021. CC BY 4.0

Метою дослідження є на основі друкованих та архівних джерел здійснити реконструкцію процесу створення архівних колекцій відповідних інституцій, що були задіяні в реалізації 26-томного проєкту «Історія міст та сіл Української РСР» під керівництвом його Головної редколегії. **Науковою новизною** є введення до наукового обігу низки документів фонду 4633 ЦДАВО (Історія міст і сіл Української РСР) тощо для розкриття заявленої теми. Особливості реалізації поставленого завдання створення відповідних архівних колекцій, роль, яку відіграла Головна редколегія ІМІС у просуванні цієї роботи, висвітлено у цій статті.

Багатотомник у республіканському масштабі створювали з 1962 р., і з 1967 по 1974 рр. вийшли друком 26 томів щодо всіх 25-ти областей Української РСР і м. Київ українською мовою. А з 1974 по 1983 роки побачили світ 14 томів цього видання російською мовою. Загальне керівництво проєктом здійснювала в столиці Головна редколегія ІМІС, очолювана заступником Голови Ради Міністрів республіки Петром Троньком, а на місцях у обласних центрах при обкомах КПУ для написання відповідних томів діяли обласні редколегії. У Інституті історії Академії наук УРСР для науково-методичного керівництва створили відділ історії міст і сіл Української РСР. Редакція ІМІС для підготовки видань до друку і наукового редагування діяла у складі Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. До того ж до реалізації проєкту залучили республіканські архіви, виші, бібліотеки, академічні інститути та їхній штат.

Протягом створення томів дотичні інституції, передусім зазначені редколегії, акумулювали значний обсяг документів, авторські тексти нарисів, рецензії, звіти, протоколи засідань, матеріали, передані міськими та сільськими комісіями проєкту, методичні вказівки, листування, фотоілюстрації. Наприкінці 1969 р. Головна редколегія ІМІС, підтримувана Архівним Управлінням при Раді Міністрів УРСР, виступила з ідеєю систематизації цих документів і передання їх на зберігання у Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР (нині – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України) та обласні архіви. Причиною цього вважали те, що ці матеріали становлять значну наукову цінність як багата джерельна база в галузі вітчизняного краєзнавства. Питання просування цієї ідеї надалі неодноразово розглядали на засіданнях Головної редколегії.

Висновки: у аспектах реалізації унікального республіканського енциклопедичного проєкту ІМІС досі залишилися численні лакуни, які можливо заповнити завдяки багатій джерельній базі, яку створили в архівах зусиллями його Головної редколегії і особисто її голови Петра Тимофійовича Тронька. До того ж матеріали ІМІС і досі використовують дослідники для вивчення історії, соціології та економіки різних регіонів та населених пунктів України.

Ключові слова: «Історія міст та сіл Української РСР», 26-томний проєкт, редколегія, архів.

Упродовж 1962–1983 рр. на республіканському рівні відбувалася реалізація масштабного енциклопедичного проєкту «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах (далі – ІМІС). Офіційною датою початку роботи над багатотомником вважають 29 травня 1962 р., коли ухвалили постанову ЦК КПУ 16/18-з «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Отже, з 1967 по 1974 рр. вийшли друком 26 томів щодо всіх областей УРСР (25) і м. Київ українською мовою. З 1974 по 1983 рр. побачили світ 14 томів російською¹.

Протягом усього періоду створення ІМІС незмінним головою Головної редколегії ІМІС був заступник Голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько. Він став дійсно рушійною силою проєкту. На місцях, у всіх обласних центрах, працювали обласні редколегії ІМІС на чолі з секретарями обласних комітетів КПУ (у Києві – міська редколегія, очолювана секретарем Київського міськкому КПУ). У містах і районах цією справою займалися відповідні комісії. Загальним керівництвом проєктом і друком видань опікувалася Головна редколегія УРЕ, у складі якої діяла редакція ІМІС. Науково-методичними питаннями займався утворений у вересні 1963 р. відділ ІМІС Інституту історії АН УРСР. Для реалізації проєкту широко задіяли республіканські архіви, бібліотеки, партійні організації, міністерства, академічні інститути, ВНЗ та їхніх співробітників окрема; навіть до складу зазначеного відділу Інституту історії ввели науковців інших академічних установ.

Головна редколегія ІМІС розробляла методичні рекомендації для написання нарисів. Кожен із томів мав схожу структуру: розпочинався вступним словом від редколегії, історико-економічним нарисом про область та обласний центр (за винятком тому «Київська область», де нарис про м. Київ відсутній, тому що том «Київ» видали окремо), далі в алфавітному порядку за назвами районів – нариси про райцентри, статті-довідки про селища міського типу і села – центри сільських і селищних рад.

В останньому номері «Українського історичного журналу» за 1974 р. у редакційній статті підбили (звісно, із виразним ідеологічним акцентом відповідно до тих часів) підсумки видання, створеного «уперше у радянській історіографії»: «Завершення фундаментального, багатотомного видання, в якому на основі марксистсько-ленінської методології, у нерозривному зв'язку з історією народів СРСР, і насамперед великого російського народу, відтворено історію міст і сіл Української РСР та показано історичний розвиток українського народу від найдавніших часів до наших днів, стало помітним явищем в історичній літературі, визначною подією в науковому і культурному житті республіки»². Наведено вражаючу кількість причетних до підготовки й написання багатотомника: загалом – 100 тис. осіб, із яких лише понад 10 тис. – безпосередніх авторів нарисів, і тих, «хто певною мірою сприяв виявленню, збиранню, опрацюванню й апробації матеріалів, провадив різноманітну організаторську роботу»³. Загалом у багатотомнику вміщено 1341 нарис (усі міста УРСР та вибірково про 964 селища міського типу, найвизначніші села), 475 коротких довідок про райони й 8319 стислих заміток про селища міського типу й села – центри сільських рад. Загальний обсяг видання – 2361,3 авт. арк.⁴

Доволі критично оцінені у статті й «окремні недоліки» проєкту, характерні для деяких статей, як-то «висвітлення минулого і сучасного окремих міст і сіл має дещо описовий характер. У деяких нарисах і довідках допущено схематизм у викладі матеріалу, фактичні неточності. Не всі нариси написано на високому фаховому рівні, в них не завжди робляться належні узагальнення і висновки. Впадають в око деяка одноманітність щодо літературно-мовного оформлення, по-

¹ Див.: Черняхівська О.М. «Історія міст і сіл Української РСР». Електронна «Енциклопедія історії України». URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN_Istorija_mist_i_sil_URSR.

² До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Український історичний журнал (далі – УІЖ). 1974. № 12. С. 3.

³ Там само. С. 4.

⁴ Там само. С. 8.

вторення окремих фактів, цифрова переважаність, особливо у викладі історії післявоєнного періоду»⁵.

Однак насамкінець зроблений оптимістичний висновок: «Проте в цілому видання є значним кроком вперед у розвитку радянського краєзнавства, у вивченні історії міст і сіл. Вперше за багатомісячну історію всі міста, більшість селищ і значна кількість сіл республіки нині мають свою ґрунтовну «біографію». Завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», здійснене на рівні сучасних історичних знань, з використанням кращих досягнень радянського наукового краєзнавства, свідчить про великі творчі резерви на фронті суспільних наук, ефективність нових форм наукової творчості і концентрації зусиль і співробітництва вчених-суспільствознавців всіх спеціальностей»⁶.

3 нагоди наближення до завершення проєкту ІМІС і накопичення в обласних і Головній редколегіях матеріалів поточного діловодства (авторських текстів нарисів і довідок, рецензій, протоколів засідань і листування, копій документів та фотодокументів) на засіданні Головної редколегії ІМІС 24 грудня 1969 р. (прот. № 21) розглянули питання «Про упорядкування і передачу на державне зберігання документальних матеріалів обласних редколегій, міських і районних комісій та авторських колективів «Історії міст і сіл Української РСР»⁷.

Доповідали П. Тронько та начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР О. Мітюков, член Головної редколегії ІМІС. Вони зазначили, що під час роботи над багатотомним проєктом із історії населених пунктів республіки в обласних редколегіях, міських і районних комісіях та авторських колективах відклався значний за обсягом документальний матеріал із історії вітчизняних міст і сіл; констатували, що ці документи становлять «значну наукову цінність як зосереджена і систематизована джерельна база у галузі краєзнавства України»⁸.

Надаючи важливого значення документальним матеріалам, що утворилися внаслідок роботи редколегій томів, міських і районних комісій та авторських колективів, і задля забезпечення їхнього належного зберігання й використання у подальшій науково-дослідній роботі Головна редколегія ІМІС ухвалила, по-перше, зобов'язати обласні редколегії, міські, районні комісії, авторські колективи після підписання до друку томів упродовж трьох місяців упорядкувати відповідно до чинних вимог архівних правил і передати до державних архівів відповідних областей документальні матеріали, що утворилися під час підготовки «Історії міст і сіл Української РСР»⁹.

По-друге, вирішили просити Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, тобто того ж О.Г. Мітюкова, «надати практичну допомогу обласним редколегіям, міським і районним комісіям та авторським колективам проєкту в упорядкуванні документальних матеріалів та передачі їх на державне зберігання»¹⁰.

13 серпня 1970 р. Головна редколегія ІМІС (прот. № 25) вдруге розглянула власні «архівні справи», заслухавши питання «Про створення в Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР фонду «Історії міст і сіл Української РСР» і концентрацію в ньому документів і матеріалів відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР, Головної редколегії «Історії міст і сіл УРСР» та редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ, що відклалися в процесі підготовки томів». Доповідав старший науковий редактор редакції ІМІС УРЕ М.Я. Петухов¹¹. Зазначено, що в процесі підготовки й редагування багатотомного видання з історії вітчизняних населених пунктів відклався великий докумен-

⁵ До завершення видання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». С. 12.

⁶ Там само.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 88.

⁸ Там само. Арк. 89.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. Арк. 90.

¹¹ Там само. Арк. 29.

тальний матеріал, який становить значну наукову цінність як «зосереджена і систематизована джерельна база в галузі краєзнавства України, а також як свідоцтво роботи, що здійснюється в республіці під керівництвом партійних організацій щодо створення «Історії міст і сіл Української РСР»»¹².

Визнали за потрібне просити Архівне управління при Раді Міністрів УРСР створити в Центральному державному архіві жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (ЦДАЖР УРСР) окремий фонд «Історії міст і сіл Української РСР» для державного зберігання в ньому документів і матеріалів редакції історії міст і сіл Головної редакції УРЕ, відділу ІМІС Інституту історії АН УРСР та Головної редколегії ІМІС. Останнім пропонували впродовж 1970 р. упорядкувати згідно з вимогами чинних архівних правил й передати до ЦДАЖР УРСР документальні матеріали, що утворилися в процесі підготовки й видання томів по Харківській, Полтавській, Львівській, Луганській (Ворошиловградській), Закарпатській, Дніпропетровській, Одеській, Чернівецькій, Волинській і Закарпатській областях та м. Києву¹³ (які вже до того часу вийшли друком – О. Ч.).

Вказали, що матеріали редакційного опрацювання томів профільна редакція Головної редакції УРЕ повинна передавати на зберігання до ЦДАЖР УРСР упродовж кварталу після підписання тому до друку. Відділ ІМІС Інституту історії АН УРСР й Головна редколегія проекту мали це робити наприкінці кожного року. Фонд «Історії міст і сіл Української РСР» ЦДАЖР УРСР мали також поповнити матеріали і документи Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міносвіти УРСР, Міністерства культури УРСР, Комітету по пресі при РМ УРСР й Архівного управління при РМ УРСР, а також підлеглих їм установ, організацій, підприємств, що були задіяні у виконанні проекту з історії населених пунктів республіки¹⁴.

Наведемо приклад щодо формування архівного фонду редколегії Полтавської області в Полтавському облдержархіві, яка першою після завершення підготовки і виходу друком відповідного тому наприкінці 1967 р. «розсіпом» передала документацію та матеріали обласному архіву¹⁵. Науковці останнього «прийняли на державне зберігання документи обласної редакційної колегії і провели науково-технічне їх упорядкування безпосередньо у архіві»¹⁶. Увесь цей масив розібрали, а всі справи, що становили цінність, упорядкували, підшили, описали¹⁷. Варто зазначити, що заступником відповідального секретаря редколегії тому «Полтавська область», наклад якого вийшов друком другим після тому «Харківська область» того самого 1967 р., «на громадських засадах» була Віра Никанорівна Жук, старший науковий працівник, згодом – начальник відділу використання і публікації документів Полтавського облдержархіву. Як згадував відповідальний секретар редколегії, інструктор обкому КПУ Іван Гальчук, вона єдина в редколегії мала базову освіту історика-архівіста та солідний фаховий досвід роботи з архівними документами¹⁸. Віра Жук особисто виїздила в місцеві відраджень, щоб зібрати документи для написання статей про населені пункти області, яких (у т. ч. у співавторстві) для тому створила 12. Ці нариси ґрунтуються на залученні як архівних, так і опублікованих джерел¹⁹. Отже, вона була дуже добре обізнана з питанням. Матеріали обласної редколегії, аби їх можна було використати в подальших наукових дослідженнях, згідно з рекомендаціями та за безпосередньої участі В. Жук систематизували за такими групами:

¹² ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 37–38.

¹³ Там само. Арк. 38.

¹⁴ Там само. Арк. 38–39.

¹⁵ Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР». *Архіви України*. 1969. № 6. С. 55.

¹⁶ М[ісерман] М. Про основні принципи упорядкування документальних матеріалів редколегій «Історії міст і сіл Української РСР». *Архіви України*. 1971. № 4. Липень–серпень. С. 62.

¹⁷ Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів... С. 55.

¹⁸ Петренко І. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ: Міленіум, 2017. С. 90.

¹⁹ Там само. С. 92–93.

1) Матеріали власне редколегії – постанови ЦК КПУ, методичні вказівки Головної редколегії ІМІС, рішення бюро Полтавських промислового та сільсько-го обкомів і згодом – Полтавського об'єднаного обкому КПУ про створення обласної редколегії та підготовки тому до друку, протоколи засідань редколегії, плани, звіти, доповідні записки.

2) Матеріали про адміністративно-територіальний поділ Полтавщини, спогади й інші документи, підготовлені чи зібрані редколегією для вступного нариса чи для нарисів. Там були рішення Полтавського облвиконкому про перейменування й укрупнення населених пунктів, статистичні відомості, вирізки з газет про важливі події в області.

3) Матеріали про передовиків сільського господарства області (1961–1966).

4) Матеріали про окремі населені пункти та область, анкети-довідки про кожен із них та історико-економічні нариси про Полтавську область.

5) Ілюстрації, зібрані для тому²⁰.

У межах кожної групи джерела першої та другої груп було систематизовано за роками, а в межах років – за значенням. У третій групі документи систематизовані так само, але щодо досягнень передовиків – порайонно за алфавітом. У четвертій групі першими розміщено матеріали про область та м. Полтаву, далі – про всі населені пункти за алфавітом. У п'ятій групі першими розташували фотоілюстрації та плани щодо області, далі – щодо м. Полтава, а потім у алфавітному порядку – стосовно районів.

Було сформовано 850 справ із документів та 70 папок фотоілюстрацій²¹. Після систематизації їх передали в лабораторію, де справи прошили і пронумерували аркуші, вказали всі необхідні дані на обкладинці – назву фонду, заголовок, крайні дати, кількість аркушів. Потім на основі вказаних п'яти розділів склали опис фонду Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» (1970)²². Досвід полтавських архівістів було рекомендовано Архівним управлінням використовувати у роботі всім архівним установам республіки, а також управління задіяло його в методичних настановах щодо єдиних принципів формування та описання відповідних фондів архівів за певними тематичними групами.

Отже, для упорядкування архівних фондів редакційних колегій ІМІС було визначено чотири тематичні групи. *Першу групу* повинні були становити матеріали, що відображають та характеризують організаційно-методичну діяльність редколегії у створенні відповідного тому, методичні вказівки, настанови, постанови Головної редколегії та органів відповідних обкомів партії щодо роботи над томами тощо. *Друга група* – матеріали, що характеризують редакторську роботу над підготовкою тому до видання, тобто, всі варіанти авторських нарисів з виправленнями, рецензії та зауваження на нариси і томи в цілому, листування з авторами щодо виправлень, листи-відгуки після виходу томів із друку. *Третя група* – це допоміжні матеріали, зібрані редколегіями для складання нарисів тому. Туди ж уносили алфавітні переліки населених пунктів області, матеріали про видатних діячів області в усіх сферах виробництва та культури, Героїв Радянського Союзу та Соціалістичної праці. До *четвертої групи* рекомендували вносити фотоматеріали, у т. ч. негативи, які збирали в процесі підготовки нарисів, малюнки, літографії, схеми тощо²³.

Щодо упорядкування документальних матеріалів районних та міських комісій з підготовки ІМІС, Архівне управління рекомендувало систематизувати їх за такими категоріями: 1) копії рішень бюро райкомів та міськкомів КПУ про створення відповідних комісій та про хід готування нарисів; 2) методичні вказівки облредколегії з питань організації роботи та написання нарисів; 3) довідки-

²⁰ Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів... С. 56.

²¹ Там само. С. 55.

²² Там само. С. 57.

²³ М[ісерман] М. Про основні принципи... С. 62–63.

характеристики сільрад на населені пункти району; 4) протоколи засідань районних (міських) комісій; 5) листування з керівними організаціями і окремими особами щодо збирання матеріалів до нарисів та ін.; 6) копії нарисів, надісланих до облредколегії; 7) фотоілюстрації.

Сформовані на місцях за цими принципами справи слід було надіслати до обласних редколегій відповідних томів і органічно вводити до фондів обласних редколегій ІМІС у обласних архівах²⁴.

На підсумковому засіданні Головної редколегії ІМІС 2 квітня 1974 р. також розглядали питання щодо виконання постанов Головної редколегії від 24 грудня 1969 р. та 13 серпня 1970 р. про впорядкування й передання на державне зберігання документів і матеріалів поточного діловодства ІМІС²⁵. Водночас 21 обласна редколегія вже передала на зберігання в державних архівах областей документальні матеріали, що утворилися під час підготовки нарисів, довідок й характеристик районів. Зі свого боку, відповідні обласні державні архіви провели упорядкування цих матеріалів, які вже використовували дослідники²⁶.

Проте водночас власну поточну документацію ще не впорядкували й не передали на державне зберігання обласні редколегії Ворошиловградської, Львівської, Сумської та Харківської областей. Було не виконано ухвалу Головної редколегії від 13 серпня 1970 р. про створення у ЦДАЖР УРСР спеціалізованого фонду «Історії міст і сіл Української РСР». Неупорядкованими залишалися документи редакції ІМІС Головної редакції УРЕ й самої Головної редакції проекту. Матеріали ліквідованого 1973 р. відділу ІМІС академічного Інституту історії впорядковано, але описи на них не складені²⁷.

Вирішили зобов'язати секретаріат Головної редколегії (І.С. Слабеев, М.Я. Петухов) упорядкувати документи й до 1 липня 1974 р. передати їх до ЦДАЖР УРСР. Те саме мало відбутися з матеріалами відділу ІМІС Інституту історії, які мали потрапити до архіву до 1 червня 1974 р. Більший термін (до 1 вересня 1974 р.) надали редакції ІМІС УРЕ (В.М. Кулаковский), заразом вона мала відокремити накопичені фотодокументи й спрямувати їх до Центрального державного архіву кіно-фото-фонодокументів УРСР²⁸.

Керівництво ЦДАЖР УРСР мало не лише забезпечити методичну допомогу під час упорядкування документів Головною редакцією УРЕ, Головною редколегією ІМІС і профільним відділом Інституту історії АН УРСР, у визначений термін прийняти їх, а й створити у себе колекцію «Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР». Окреме прохання адресували керівництву Ворошиловградського, Сумського й Харківського обкомів КП України: передати документи редколегій, міських і районних комісій та авторських колективів відповідних томів ІМІС до обласних державних архівів. Контроль за виконанням цієї постанови поклали на відповідального секретаря Головної редколегії І.С. Слабеева²⁹.

У доповідній записці заввідділів науки (Ф.М. Рудича) і навчальних закладів та пропаганди (Ю.Н. Єльченка) ЦК КП України від 18 травня 1974 р. «Про завершення видання «Історії міст і сіл Української РСР»» серед заходів з цієї нагоди згадана й нагальна потреба упорядкування й передання на державне зберігання матеріалів поточного діловодства Головної й обласних редакційних колегій ІМІС: «Головному архівному управлінню при Раді Міністрів УРСР необхідно забезпечити зберігання в обласних та відповідних республіканських державних архівах документальних матеріалів з історії населених пунктів, які відклалися в

²⁴ М[ісерман] М. Про основні принципи... С. 65.

²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4633. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 7.

²⁶ Там само. Арк. 12.

²⁷ Там само. Арк. 12.

²⁸ Там само.

²⁹ Там само. Арк. 13.

процесі роботи обласних редколегій і Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР»³⁰.

У підсумку, хоча й з певним зволіканням, документи і матеріали обласних редколегій ІМІС упродовж другої половини 1970-х рр. упорядкували, і вони опинилися в фондах державних архівів відповідних областей.

Згідно з постановою Головної редколегії ІМІС від 24 грудня 1969 р. й наказом Архівного управління при РМ УРСР від 25 січня 1971 р. № 6 у ЦДАЖР УРСР (нині – ЦДАВО України) було створено колекцію «Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР» – фонд 4633, що складається з трьох описів.

До Опису 1 належать документи про діяльність Головної редколегії ІМІС 1962–1976 рр., що упорядковані в 127 справ співробітниками архіву за консультативної допомоги М. Я. Петухова. Це проекти, протоколи, методичні вказівки, анкети-довідки, списки населених пунктів, стенограми, документи про участь міністерств, наукових установ, різних відомств у підготовці видання³¹. Є там і матеріали щодо організації та проведення Всесоюзної наукової конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик та заводів, колгоспів та радгоспів СРСР», м. Київ, 23–26 травня 1972 р. Її провели зусиллями двох академічних Інститутів історії – СРСР та республіканського. У форумі взяли участь понад 600 представників усіх республік СРСР³².

Опис 2 фонду № 4633 становлять матеріали відділу історії міст і сіл УРСР Інституту історії АН УРСР 1962–1973 рр. (75 справ). Там є копії постанов Президій АН УРСР, методичні вказівки, протоколи, плани робіт, звіти, стенограми, листування, рецензії томів ІМІС.

Опис 3 є найчисленнішим (1795 справ). Це матеріали редакції ІМІС Головної редакції УРЕ АН УРСР 1964–1974 рр., а саме тематичні звіти з науководослідних робіт, рукописи з авторськими та редакторськими виправленнями нарисів та довідок про населені пункти, ці ж тексти після першої й наступних редакторських виправлень, екземпляри томів, редакційні зауваження та рецензії на томи³³.

До того ж не забуваймо про те, що головний редактор Головної редакції ІМІС П. Тронько як заступник Голови Ради Міністрів УРСР, звісно, використовував адмінресурс для успішного просування проекту. У тому ж ЦДАВО у фонді 2 (Рада Міністрів УРСР) у описах 10 та 13 низку справ становлять постанови, листування, матеріали з питань ІМІС, стенограми засідань та відповідні записки центральних та обласних організацій про підготовку та видання ІМІС з 1963 по 1972 рр. А у фонді 14 (Архівне управління при Раді Міністрів УРСР) у справах опису 2 зберігається листування з партійними і радянськими органами, науковими закладами та архівними установами про підготовку ІМІС з 1961 по 1969 роки, адже ця структура відіграла неабияку роль як одна з ініціаторів і виконавців проекту.

У результаті реалізації 26-томного енциклопедичного проекту «Історія міст та сіл Української РСР» у регіональних редколегіях, Головній редколегії ІМІС, редакції ІМІС Головної редакції Української Радянської Енциклопедії, відділі ІМІС Інституту історії України АН УРСР було зібрано та опрацьовано розлогу документальну базу щодо вітчизняного містознавства і регіоналістики. Завдяки зусиллям Головної редколегії ІМІС за сприяння Архівного управління при Раді Міністрів УРСР було проведено копітку роботу з її систематизації та формування в обласних архівах та ЦДАВО України відповідних фондів колекцій

³⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 10. Спр. 1716. Арк. 23.

³¹ ЦДАВО України. Описи. 4633: Документи і матеріали з історії міст і сіл Української РСР (Колекція). URL: <http://tsdavo.gov.ua/fonds/view-fond.php?id=4698>.

³² Слабеев І. С. Всесоюзна наукова конференція «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик та заводів, колгоспів та радгоспів СРСР». УЖ. 1972. № 8. С. 149–152.

³³ ЦДАВО України. Описи. 4633: Документи і матеріали...

ІМІС, які й зараз використовують дослідники у вивченні передусім історії, соціології та економіки рідного краю.

References

Chernyakhivska, O. M. (2020). «Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR» [“History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR”].

Petrenko, I. (2017). Istoryk Vira Zhuk (1928–2008): zhyttia, viddane nauksi [Vira Zhuk, a historian (1928–2008): a life, devoted to science]. Kyiv, Ukraine.

Черняхівська Олена Михайлівна – начальник видавничого відділу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Chernyakhivska Olena M. – Head of the Publishers Department of the National Preserve “Kyiv-Pechersk Lavra” (9 Lavrska Street., Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: lavralena@ukr.net

ACTIVITY OF THE “HISTORY OF CITIES AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR” MAIN EDITORIAL BOARD AIMED AT ESTABLISHING ARCHIVAL COLLECTIONS OF THE PROJECT

The paper deals with the establishment of archival collections of the “History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes”, which is an unique encyclopedic project. It was being realized according to the Resolution of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine 16/18-z “On the publication of the History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” (May, 29, 1962). As a result, 26 volumes on 25 regions and the Kyiv city history were prepared and published in Ukrainian from 1967 until 1974 and 14 volumes were republished in Russian since 1974 until 1983.

The Main editorial board of the project, headed by Petro Tronko, a Deputy Head of the Council of Ministers of the Ukr. SSR was formed. Its regional editorial boards headed by the Secretaries of the regional committees of the Communist Party of Ukraine worked in each regional center etc. The “History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” department formed in the Institute of History of the Academy of Sciences of the Ukr. SSR dealt with scientific and methodological issues. The appropriate editorial board to prepare volumes for printing was formed within the Main editorial board of the Ukrainian Soviet Encyclopedia. The republican archives, libraries, the communist party organizations, ministries, academic institutes and universities and their staff were encouraged to realize the project.

During the project implementation, the mentioned editorial boards, in particular, accumulated a large amount of documents, such as author’s texts of essays, reviews, records of proceedings, guidelines, correspondence, copies of documents and photo, etc. accumulated. In the late 1969, the Main editorial board of the project came up with an idea to systematize all the materials and deposit them in the present Central State Archives of the Higher Authorities and Management of Ukraine and regional archives. Since that time it supervised its realization. Thus, the Fonds 4633 “Documents and materials on the History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” consisting of three series, created in 1971 in the Central archives contains circa 2000 files dated 1964–1976 years.

Key words: “History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR”, 26-volume project, editorial board, archives.

Дата подання: 3 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 15 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Черняхівська, О. Діяльність Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» щодо створення архівних колекцій проекту. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 111–119. DOI: 10.5281/zenodo.5229577.

Цитування за стандартом APA

Chernyakhivska, O. (2021). Diialnist Holovnoi redakolehii «Istorii mist i sil Ukrainskoi RSR» shchodo stvorennia arkhivnykh kolektsii proiektu [Activity of the “History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR” Main editorial board aimed at establishing archival collections of the project]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 111–119. DOI: 10.5281/zenodo.5229577.

УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло

УПОДІБНЕННЯ В ПРАВОСЛАВНОМУ БОГОСЛУЖІННІ ТА АГІОГРАФІЇ ЯК ОДИН ІЗ ВИДІВ ЗАПОЗИЧЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ПРИНЦИПУ

DOI: 10.5281/zenodo.5201535

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – простежити втілення принципу уподібнення у давньоруській музичній культурі та агіографії, розглянути богословське підґрунтя цього принципу та приклади його зображення в пам'ятках житійної літератури. **Новизна** розвідки полягає в тому, що паралель між музичними уподібненнями й так званими «агіологічними зразками» проведена вперше, уперше агіографічні топоси та «агіологічні зразки» розглянуто з точки зору їх навмисного, змістовного введення в текст. У **висновку** зазначено, що принцип уподібнення відбивається в музичній та літературній спадщині нашого середньовіччя, обумовлюючи схожість в структурі та стилістиці творів древніх мелодистів та агіографів. Особливо яскраво це відбилося на житіях стилю «плетіння словес», які в силу стилістичних особливостей містять безліч цитат, ремінісценцій, алюзій, і, як наслідок, – витягів з житій інших святих або алюзій на них. Це ріднить життя «прикрашеного» стилю з гімнографією і є наслідком того синкретизму мистецтв, який є однією з основних характеристик середньовічної слов'янської художньої творчості.

Ключові слова: Уподібнення, гімнографія, топос, «плетіння словес», Єпіфаній Премудрий.

Неодноразово говорилося про те, що давньоруські житія багато в чому будуються за законами храмового дійства. На урочистість давньої літератури, яка орієнтується на середньовічні етикет і церемоніальність, вказував ще Д.С. Лихачов¹. Одним із законів урочистості та храмової традиційності в стародавній літературі, важливим для всіх слов'янських середньовічних художніх систем, але маловивченим, є, на наш погляд, *принцип уподібнення*.

Цей принцип як світоглядна категорія, очевидно, сходить до старозавітного вислову: «И рече Богъ: сотворимъ челоуѣка по образу Нашему и по подобию...»² Ці слова і подібні з ними старозавітні та євангельські вислови визначають православне розуміння категорії подібності. У святоотецькій літературі ця категорія отримує своє філософське обґрунтування і становиться однією з центральних в православному світогляді: ціллю людського життя є уподібнення Христу, земний Єрусалим прагне стати відлунням небесного, літургія є спогад і

¹ Лихачев Д.С. Великий путь. Москва: Современник, 1987. С. 37–39.

² Бьтг. 1:26. Библия, сиречь книги Священнаго Писания Ветхого и Нового Завета. Москва: Синодальная тип-я, 1914.

відображення євангельської історії. Все на землі для середньовічної людини прописане відлунням *горного* життя, все покликане нагадувати про Бога, в усьому наявне щось від Творця. Це постійне пригадування й розгадування алюзій, пошук образів і символів стає особливістю тодішнього світосприйняття, яке накладає відбиток на художню, музичну та літературну творчість середньовіччя.

Знаменно, що прийом нагадування, алюзії є одним з основних художніх способів побудови богослужіння, як в текстуальному, так і в музичному плані, і агіографія в цьому наслідує гімнографію. На текстуальному рівні богослужбові твори нерідко використовують прийом нагадування, уводячи в службу одного свята цитату зі служби іншого, при цьому джерело запозичення не вказують, залишають неясним.

Так, у чинопослідуванні *предпразднества* і *попразднества* Різдва внесені деякі короткі цитати з власне різдвяної служби: вірянин покликаний впізнати святкову цитату в передсвятковий період і як би внутрішньо порадіти цьому відгомону свята, «передвідчути» Різдво. Те саме можна сказати й про післясвяткові богослужіння. Гімнографи використовують алюзію свідомо, і вона має великий сенс у чинопослідуваннях свят: передчуття та спогад, очевидно, є важливими естетичними моментами служби. Порівняємо кілька уривків.

Кондак попразднества Різдва:

«Дѣвая роди творца всяческих, и вослви грядуть сему плотню поклонитися, вертеп же и ясли дароносятъ, воспѣвающе рождьшагося, отроча младо, певѣчнаго Бога»³.

Кондак Різдва:

«Дѣва днесъ Пребагатого рождаетъ, и земля вертепъ Неприкосновенному приноситъ, ангели с пастырьми славословятъ, волсви же со звѣздой путешествуютъ, насъ бо ради родися отроча мало превечный Бог»⁴.

У перших рядках тропарів ми спостерігаємо повторення деяких слів і смислів, заключний же рядок повторюється дослівно.

Ще один приклад. Кондак Різдва Христового перегукується з кондаком різдва Іоанна Предтечі.

Кондак різдву Предтечі:

«Неплоды днесъ Христова Предтечу раждает, и тѣи есть исполнение всякому пророчеству. Его же бо пророци проповѣдаша, на семъ бо Иордани рѣкѣ положи, явися вожественному Слову пророк, проповѣдникъ вкупѣ и Предтеча»⁵.

Іоанн Предтеча має безпосереднє відношення до Різдва Христового як Його проповідник. Це підкреслено і календарним святкуванням різдва Іоанна – воно відстоїть рівно на півроку від Різдва Христового та збігається з ним у числі: 25 грудня – 25 червня, – і даті святкування Благовіщення та зачаття Іоанна: 25 березня і 25 вересня, – і перекликом текстів в богослужінні, особливо ж, як ми можемо спостерігати в наведених кондаках, паралелізмом перших їх рядків. Ми навели у приклад тільки два коротких гімни зі служб Іоанну та Різдву Христовому, насправді ж, переклички між цими богослужіннями численні.

Крім текстуального паралелізму в різних богослужбових співах, гімнографія активно використовує й паралелізм музичний: близькі за текстом піснеспіви обов'язково близькі й за мелодією, на яку їх прийнято співати. Ця властивість богослужбових гімнів заслуговує уважного розгляду в її зв'язку з житійною літературою, якій, звичайно, чужий власне спів, але яка, на наш погляд, засвоює деякі його принципи.

Дослідниками духовної музики неодноразово проводилися паралелі між давньоруською музичною культурою та агіографією. В. Мартинов, автор «Історії

³ Миняя служебная, декабрь, конец XV в. Российская государственная библиотека, Главное собрание Троице-Сергиевой лавры (далі – ТСЛ). Ф. 304. I. № 504. Л. 399.

⁴ Там же. Л. 320 об.

⁵ Миняя служебная, июнь, XV в. ТСЛ. Ф. 304. I. №. 566. Л. 111 об.

богослужбового співу», торкаючись музичної стилістики XIV ст., указує на подібні тенденції в агіографічній літературі цього історичного періоду⁶. Те саме явище відзначають І. Гарднер⁷, В. Металлов⁸ та ін. Історія розвитку духовного співу й літературний процес середньовіччя йдуть одним і тим самим шляхом, зазнають одних і тих самих впливів, що свідчить про їх тісні взаємодії.

Взаємозв'язок між богослужбовим співом і агіографією – закономірне явище давньоруської духовної культури, однією з особливостей якої, за словами Д.С. Лихачова, є синкретизм мистецтв. Д.С. Лихачов говорить про синкретизм, торкаючись жанрів літопису та мініатюри⁹. В.В. Лепяхін бачить ту саму єдність в явищі «іконічності» середньовічного слова¹⁰. Генетичний зв'язок між поезією і музичною культурою середньовіччя описує Н. Сиротинська¹¹. Аналогічним чином з музичною культурою пов'язана агіографія. Світогляд давньоруської людини передбачав нероздільну єдність між життям святого, його іконою та церковною службою. Канонізація праведника завжди тягне за собою написання його ікони, житія і піснеспівів йому. Причому, складання служби (створення канону, стихир, тропаря і кондака святому) передбачало не тільки словесну, поетичну роботу автора, але і його музичну обізнаність. Богослужбові тексти мали при собі музичні вказівки, і вибір того чи іншого розспіву входив у творчу роботу гімнографа. Укладач служби водночас не обов'язково був композитором, його задачею не було створення нових мелодій, але з існуючих музикальних творів, зі стрункої давньоруської системи розспівів автор повинен був обрати ті, які, на його погляд, найбільш підходили до його тексту. Вибрані наспіви необхідно було відповідним чином скомпонувати й розташувати так, щоб словесний і музичний звукоряди злилися в єдине гармонійне ціле. Мелодія тут так само покликана найбільш точно відобразити суть явища, як і слово.

Музичне оформлення богослужіння також багато в чому побудоване за принципом нагадування або, вірніше, подібності. Стихира предпразднства обов'язково не тільки по окремим фразам, але й по мелодії нагадує стихиру свята; кондак Різдва Христового, наведений нами вище, перегукується з кондаком різдва Іоанна Предтечі – за розспівом (перед обома у всіх богослужбових книгах є вказівка: глас 3, подібний до «Діва днесь», що свідчить про те, що їх виконували на однакову мелодію; яку саме – ми не беремося судити, це галузь музикознавчих досліджень, нас цікавить тільки те, що це один і той самий музичний ряд); ірмоси Преображення перегукуються за розспівом і деякими образами-метафорами з ірмосами Різдва; стихири Кирилу і Мефодію, а також їх тропар, нагадують за розспівом і композицією стихири та тропар апостолам Петру та Павлу і т. д. Усі богослужіння вказують на уподібнення як основний світоглядний та естетичний принцип і сходять, мабуть, до тези про людину як образ Божий і царство земне як спотворену подобу Рая.

У музичній системі середньовіччя принцип уподібнення найбільш чітко простежується у співах, які зуться *подобні* («*проо́бноа*»)¹².

Суть *подобнів* полягає в музичному уподібненні певної групи богослужбових співів обраному гімну будь-якої найбільш значущої церковної служби¹³.

⁶ Мартынов В.И. История богослужебного пения. Москва, 1994. С. 22.

⁷ Гарднер И.А. Богослужебное пение Русской Православной Церкви: Сущность, система и история. Нью-Йорк, 1978. Т. I. С. 57.

⁸ Металлов В., прот. Очерк истории православного церковного пения в России. Москва, 1995. С. 31.

⁹ Лихачев Д.С. Историческая поэтика русской литературы: Смех как мировоззрение. Санкт-Петербург, 2001. С. 287.

¹⁰ Лепяхин В.В. Икона и Иконичность. Санкт-Петербург, 2002. С. 172–291.

¹¹ Сиротинська Н. Перло многоцінне: Музично-поетичний світ богородичної гімнографії. Львів, 2014. 334 с.

¹² Бібліографія з питання співу «на подобень» докладно викладена: Жулковський Б.С. Спів «на подобень» у гімнографії візантійсько-слов'янського богослужбового обряду; Його ж. Жанр кондака в українському церковно-монопійному співі XV–XIX ст. Дис. на здоб. наук. ст. канд. мистецтвознавства. Київ, 2015. С. 80–87.

¹³ Рязский А. Учебник церковного пения: Мелодическое пение: Часть вторая, теоретическая. Моск-

Наприклад, в день пам'яті святих апостолів Петра і Павла (29 червня / 12 липня) на вечірні є стихира, що починається словами «**Кыими хвалени венци одъемъ Петра и Павла...**»¹⁴ Витіюватий наспів цієї стихирі колись був створений спеціально для неї, щоб виділити її в ряду інших як особливо святкову. Пізніше мелодія відокремилася від тексту і почала існувати самостійно. На той самий розспів почали виконувати інші богослужбові твори. На музичному рівні вони наче *уподібнювались* зазначеній стихирі, тож наспів, що виник описаним чином, отримав назву «*подобень*: Кыими похвальными венцы...» за першими словами вихідного піснеспіву. Указівка на цей *подобень* можна зустріти в службі будь-якого іншого свята, якщо останнє будь-яким чином перегукується з пам'яттю першOVERHOVНИХ Апостолів. Так, наприклад, у службі святим Кирилу і Мефодію (11/24 травня) перед стихирами на вечірні в мінеї завжди є позначка для півчих: *подобень* «Кыими хвалени венци». Відповідно, цей кондак виконується на ту саму мелодію, що й вихідний, початковий, а також частково нагадує його на лексичному та синтаксичному рівнях. Два різні тексти співаються на одну й ту саму мелодію, тобто один із них, пізніший, *уподібнюється* першому – точно так, як у випадку з кондаком Різдва Христового та Іоана Предтечі. Завдяки цьому перегукуються пам'яті першOVERHOVНИХ апостолів і рівноапостольних просвітителів слов'ян, віддалені одна від однієї в річному колі богослужінь більш ніж на місяць. *Подобень* «Кыими хвалени венци...» покликаний нагадати про Петра та Павла й тим самим вказати на глибинний зв'язок двох свят, а саме – на те, що Кирило і Мефодій своєю діяльною проповіддю повторили проповідницький подвиг перших апостолів і тим самим *уподібнолись* їм. Цей смисловий зв'язок передається здебільшого на рівні мелодії, текстуальних перегуків у відповідних богослужіннях мало.

Аналогічним чином в службі поховання прощальні стихирі співають на *подобень* «Егда от древа...», що бере початок від співів Страсної седмиці, точніше, від однієї зі стихир Страсної П'ятниці. У цьому випадку похоронні співи на рівні мелодії *уподібнені* страсним, отже, виникає смисловий зв'язок між смертю будь-якої людини та смертю Христа, а значить – і Його Воскресінням, і прийдешнім воскресінням усіх смертних. Тексти прощальних стихир під час відспівування дихають скорботою про втрату ближнього, проте їх наспів нагадує про Пасху і спільне воскресіння. Поза мотиву похоронні співи втрачають цей глибинний сенс і втішну інтонацію.

Саме вживання найменування *подобень* для позначення певного роду співів указує на усвідомлене, систематичне й регулярне використання алюзії як структурного елементу середньовічного богослужбового музичного тексту – а слідом за тим й елементу літературного твору. Жодне богослужіння не є текстуально, а тим більш музично, абсолютно оригінальним, воно являє собою ряд подібностей: нагадувань і зв'язків з іншими богослужіннями річного кола. Саме сприйняття таких цитувань-алюзій дуже відрізняється від сучасного розуміння цитати й ремінісценції і є важливим структурним компонентом візантійської та слов'янської літературної та музичної творчості.

Така роль *подобнів* у системі давньоруського співу. Принцип подібності в музичній культурі середньовіччя досить глибоко досліджений музикознавцями¹⁵. На жаль, в літературознавстві цей принцип до сьогодні залишається недо-

ва, 1911. С. 26–27.

¹⁴ Миняя, июнь... Л. 143 об.

¹⁵ Див., наприклад: Металлов В.М. Очерк истории православного церковного пения в России; Гарднер И.А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви...; Морохова Л.Ф. Подобники как форма музыкально-теоретического руководства в древнерусском певческом искусстве. *Источниковедение литературы Древней Руси*. Ленинград, 1980. С. 181–190; Рамазанова Н.В. Музыкальная драматургия певческого цикла князю Михаилу Черниговскому и боярину его Федору. *Musica antiqua. Bydgoszcz*, 1988. VIII; Богомолова М.В. Моделирование древнерусских песнопений путевого распева по принципу подобия (на примере стихир рукописи инока Христофора 1602 г.). *Древнерусская певческая культура и книжность*: Сб. научных трудов. Ленинград, 1990. С. 48–60; Мартынов В.И. История богослужбного пения; Артамонова Ю. В. Песнопения-модели в древнерусском певческом

слідженням з точки зору його паралельності богослужбовим *подобнам*. Варто, однак, відзначити дослідження А.Ю. Никифорової про текстуальні уподібнення всередині древніх Тропологієв¹⁶. Проте, прийом «нагадування» в агіографічній творчості – це та ж сама подібність, що й у богослужбових текстах і розспівах.¹⁷ Принцип уподібнення тісно пов'язує житійні тексти з богослужінням: агіографія не тільки цитує богослужбу, не тільки повторює ритм молитовних творів, а й використовує художні прийоми богослужіння, до того ж не тільки літературні, а й музичні.

Тепер простежимо дію цього принципу подібності в агіографії Давньої Русі. У літературознавчих роботах на уподібнення неодноразово вказувалося як на основний письменницький принцип давньоруського агіографа. В.В. Лепяхін, розглядаючи це явище в давньоруських житіях, доходить висновку, що агіограф створює свій твір «за соборно-особистісним принципом. У ньому обов'язково повинні бути риси, спільні з іншими святими. Так звані “загальні місця” в цьому аспекті мають важливе значення ... вони свідчать про неминучу повторюваність елементів духовного досвіду всіх, хто встав на шлях служіння Богу, оскільки в основі їх життя лежить наслідування Христа»¹⁸. Про те ж явище уподібнення пише О.В. Панченко: «суть цього принципу полягає в тому, що під час зображення кожного нового святого ... автор житія або похвального слова ... знаходить відповідний “агіологічний зразок” серед великих подвижників давнини, за подобою якого й зображує святого, якого він прославляє... Найчастіше таким зразком був святий, тезоіменний вшанованому святому, або ж “чиноначальник”, який втілює спільний із ним тип святості»¹⁹. О.В. Панченко вживає словосполучення «агіологічний зразок» або слово «агіотип» як термін і укладає таблицю таких зразків, або агіотипів, у якій указує, до якого житія сходять окремі давньоруські агіографічні твори. Складена дослідником таблиця розкриває внутрішню структуру так званого канону.

Сходження до того чи іншого «агіологічного зразка», про який говорить О.В. Панченко, або соборно-особистісний принцип, зазначений В.В. Лепяхіним, знаходить своє відображення в тому, що давньоруські житія у своїх загальних місцях дотримуються тієї ж закономірності, що й *подобні* в системі середньовічного духовного співу. Відомо, що нерідко давньоруські житія й проповіді являють собою компіляції деяких загальних місць із різних житій. Здається, однак, що компіляція загальних місць, що робить, на перший погляд, те чи інше житіє безликим, є зворотним боком письменницького методу – свідомого та навмисно-го внесення в текст цитати з іншого, досить відомого й впізнаваного, тексту.

Таким є початок Похвального слова Сергію Радонезькому, написаного Єпіфанієм Премудрим: «Тайну цареву добро есть хранить, а дела Божия проповѣдати преславно есть...» Ця фраза була написана вперше в книзі Товит (Тов. 12: 11), трапляється вона й у різних середньовічних житіях. Здається, для сучасників Єпіфанія Премудрого актуальна асоціація не стільки з Книгою Товит (тим паче що вона не була переведена на слов'янську до часу написання Житія²⁰), скільки з

искусстве XI–XVIII веков. Дисс. ... канд. искусствоведения. Москва, 1998; Мурьянов М.Ф. Из наблюдений над структурой служебных миней. *История книжной культуры России: Очерки*. Санкт-Петербург, 2008. С. 71–85.

¹⁶ Никифорова А.Ю. Подобны в византийской гимнографии. Этапы развития (на материале воскресных, рождественских, богоявленских песнопений). *Przeгляд Wschodnioeuropejski*, V/1, 2014. S. 199–212.

¹⁷ Див. докладніше: Авласович (Шумило) С.М. Принцип подобия в древнерусской музыкальной культуре и агиографии. *Древнерусское духовное наследие в Сибири: Научное изучение памятников традиционной русской книжности на востоке России*. Новосибирск, 2008. Т. 1. С. 487–493.

¹⁸ Лепяхин В.В. Икона и Иконичность... С. 265.

¹⁹ Панченко О.В. Поэтика уподоблений: К вопросу о «типологическом методе» в агиографии, эпидейктике и гимнографии. *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 2003. Т. LIV. С. 491.

²⁰ Відомо, що вперше Книга Товит слов'янською мовою з'явилася в так званій Геннадієвській Біблії в 1499 році, див. про це: Мень Александр, прот. Геннадиевская Библия. *Библиологический словарь*: В 3 т. Москва, 2002.

агіографічними творами. Зокрема, один із життєписів, що починається цією фразою, середньовічна людина чула на богослужінні, як мінімум, один раз на рік – це Житіє Марії Єгипетської. Твір, який приписують Софронію Єрусалимському, вписано в статут одного з великокісних богослужінь, а саме – у службу на четвер п'ятої седмиці Великого посту²¹, і для регулярного слухача храмових служб воно легко впізнаване. Цитування його Єпіфанієм, очевидно, є свідомим нагадуванням про життя древніх подвижників і, зокрема, про Житіє Марії Єгипетської та її подвиги – моментом порівняння життєвого шляху двох різних, але внутрішнє дуже схожих, святих: преподобних Сергія та Марії. Іншими словами, Єпіфаній свідомо вносить в Житіє Сергія неявні нагадування про святу. Ми пропонуємо розглянути саме Житіє Марії Єгипетської як літературне джерело початкової абзацу Єпіфанієвого Похвального слова – у зв'язку з літургійним вживанням Житія Марії та його співвіднесеністю з часом Великого посту, богослужіння якого найбільше вплинули на формування стилю «плетіння слівес»²².

Розглянемо ще один приклад. У Житії Сергія Радонезького трапляються доволі великі цитати з Житія Сави Сербського.

Досить об'ємний твір, Житіє Сави існує в двох редакціях – Доментіановій та Феодосієвій – та поєднує в собі дві житійні традиції: перша – докладний опис фактичної сторони біографії (захопливий, майже романного типу, епізод утечі на Святу гору, наприклад), і друга – занурення у витіюваті складні конструкції синонімічних рядів, цитат із Біблії й святоотецької літератури, повчань про безперервну молитву. Ми зупинимось на Феодосієвій редакції, хоча обидва варіанти Житія св. Сави можна розглядати в якості літературного джерела для Єпіфанія Премудрого. На зв'язок Феодосія Хіландарського з ісихастським вченням і навіть із паламізмом вказує той факт, що Григорій Палама, як зазначає С.П. Розов, особисто був знайомий з Феодосієм і рекомендував його братії як хорошого літератора, здатного до написання Житія святого Сави²³. Особливої уваги заслуговує Похвальне слово Саві та Симеону, яке завершує Житіє. У рукопису XVI ст., яким ми користувалися, Похвальне слово сербським святым займає близько 30 аркушів. У Похвальному слові Сергія Радонезького очевидно використання Житія Сави в якості літературного джерела.

Наведемо приклади найбільш явних запозичень з Житія Сави:

Похвальне слово Сергію Радонезькому:

«Свѣтла и сладка, и просвѣщенна нам всечестных наших отецъ воссия память, пресвѣтлою бо зарею и славою просвѣщающесея, и нас оснавают. Свѣтла ѹбо въ истину, и просвѣщенна и всякоя почести от Бога и радости достойна, Имъ же ваших боголюбивыхъ дѹш, яко възлюбленыхъ чад отецъ, къ дѹховному веселію ныне съзвавши и, яко любителя отецъ, въ свѣтлей сей церкви радостно приемлющи и любовію веселящи, прежде же плотскыя дѹховнѹю вам преуготовляющи трапезѹ...»²⁴

Похвальное слово Саві Сербському:

«Свѣтла и просвѣщенна намъ всечестною отцѹ днесъ, братіе, возсаа память, прѣсвѣтлою бо славою озаряющесея, и свѣтло просвѣщающи насъ. Свѣтла ѹбо и просвѣщена и всякое почести о Бозѣ и радости достойна, имъ же вашихъ боголюбивыхъ дѹшъ, яко възлюбленыхъ чедъ отецъ, къ дѹховному веселію ныне созвавши и, яко любителя отецъ, в свѣтлѣи сен

²¹ Никольский К. Пособие к изучению устава богослужения Православной Церкви. Санкт-Петербург, 1907. С. 593.

²² Див. про це: Шумило С.М. Триодь как литературный источник Жития Стефана Пермского. Русская агиография. Санкт-Петербург: Изд-во Пушкинского дома, 2017. Вып. 3. С. 35–45.

²³ Розов С.П. Источники, время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербского. ИОРЯС. Санкт-Петербург, 1911. Т. XVI. Кн. 1. С. 50.

²⁴ Слово о житии преподобного и богоносного отца нашего Сергия, игумена Радонежского. Библиотека литературы Древней Руси. Т. 6 (далі – ЖСР). С. 272.

церкви радостно приємляючи, прежде же пльтьскые дүховнүю вамъ мною предүготовляючи трапезү...»²⁵

Ряд запозичень можна було б продовжити, практично дослівне цитування Феодосієва тексту займає в Похвальному слові Сергію не одну сторінку. У наведеному уривку Єпіфаній використовує самий початок Похвального слова Саві. Потім, коли Феодосій розповідає про Симеона, Єпіфаній опускає його текст, а як тільки Феодосій переходить до похвали Сави, – знову перед нами велике цитування. Крім цих двох розлогіх цитат, можна зазначити запозичення самого принципу написання Похвального слова: шляхом використання декількох конструкцій, які варто було б назвати акафістними за їхньою синтаксичною й образною подібністю до конструкцій акафісту.

Очевидно, Єпіфаній, цитуючи Феодосія, повинен був володіти якимось списком Життя Сави, тим, який містив у собі все розлоге Похвальне слово. Отже, агіограф не тільки познайомився з цим Житієм, будучи за межами Русі, але й привіз із собою якісь виписки з нього або ж повне Житіє, які не дійшли до нас.

Однак нас у цьому випадку цікавить не текстологія пам'ятника або історія його поширення, а той факт, що досвідчений агіограф і стиліст Єпіфаній, створюючи один із останніх своїх творів, вдається до Життя Сави. Здається, Єпіфаній усвідомлював якусь ідейну спільність цих двох святих – Сергія і Сави, – оскільки зважився на таке явне цитування, до того ж, у першому фрагменті, – цитування початкових, найбільш упізнаваних, слів твору. Таке запозичення було занадто очевидним, щоб припустити, що Єпіфаній ввів його ненавмисно.

Такий самий прийом цитати-нагадування про іншого святого знаходимо в різних творах досліджуваної епохи. Наприклад, у Житті митрополита Петра митрополит Кипріянін, як це зазначив О.А. Родіонов²⁶, використовує Синаксар на пам'ять Григорія Палами. Цей Синаксар за часів митрополита Кипріяніна повинен був бути на слуху в читачів і слухачів, оскільки він був внесений не в буденну, а в урочисту недільну службу другого тижня Великого посту та водночас був богослужбовим нововведенням тієї епохи²⁷ і тому особливо привертав до себе увагу слухачів.

Цей самий прийом нагадування можна бачити в Житті Стефана Пермського, коли автор проводить паралель до Життя Кирила Філософа²⁸. Очевидно, це нагадування заклиало слухачів порівняти подвиг Стефана з подвигом Кирила та Мефодія.

Агіографи давньоруських просвітителів і проповідників православ'я, як правило, звертаються до дещо інших агіотипів, ніж укладачі преподобницьких житій. Тут найчастіше за агіологічний зразок приймають такі образи, як апостоли, святителі або великі проповідники давнини. Наприклад, житія Авраамія Ростовського, Ніла Столобенського, Стефана Пермського мають своїм джерелом повість Єфрема Сирина про святого Авраама, чому присвячено окреме дослідження Н.І. Соболева²⁹. Основною причиною звернення давньоруських письменників до тексту Єфрема Сирина Н.І. Соболев вважає ідейну єдність пам'яток.

²⁵ Розов С.П. Источники, время составления и личность составителя Феодосиевской редакции Жития Саввы Сербского. С. 50.

²⁶ Родіонов О.А. Византийские жития святых-исаиастов и русская агиография конца XIV–XV вв.: Характер и истоки параллелизма. *Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова*. 2000. Вып. 5. С. 86–104.

²⁷ Про відзначення пам'яті святителя Григорія Палами в другу неділю Великого посту див.: Никольский К. Пособие к изучению устава богослужения Православной Церкви. С. 590; про введення читання синаксаря Григорію Паламі в XV ст. див.: Турилов А.А. Григорий Палама. *Православная энциклопедия*. Москва, 2007. Т. 13. С. 12–42.

²⁸ Пор.: Житие Стефана Пермского. *Святитель Стефан Пермский*. Серия «Дренерусские сказания о достопамятных людях, местах и событиях» / Статья, текст, перевод с древнерусского, комментарии Г.М. Прхорова. Санкт-Петербург: Глаголь, 1995. С. 187; Житие Кирилла и Мефодия. *Библиотека литературы Древней Руси*. Т. 1. С. 187, 189.

²⁹ Соболев Н.И. К вопросу о литературных источниках Жития Стефана Пермского. *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 2001. Т. II. С. 541–543.

Агіограф, з точки зору дослідника, «безпосередньо орієнтувався на той тип християнської святості, втіленням якої був Авраамій»³⁰. Принцип уподібнення, в такому випадку, пояснюється «культурно-історичною спільнотою християнських коренів, в основі яких лежить традиція Візантії, що зародилася на Сході, засвоєна і розвинена Руссю»³¹.

О.В. Панченко виділяє два способи уподібнення давньоруських житій раннім текстам Православного Сходу:

1) *вербальний* – за допомогою порівняння і розгорнутого зіставлення. Наприклад, в Житті Сергія Радонезького його триразове «проглашеніє» в утробі матері агіограф порівнює з чудесними обставинами народження інших великих святих і тим самим уподібнює Сергія Єфрему Сирина, Симеону Стовпнику, митрополиту Петру і т. д.;

2) *невербальний*, який полягає в прийомі прихованого «заміщення» агіотипа персонажем-«подобною», а також у побудові житія за зразком якогось «канонічного тексту», який існує у свідомості давньоруського письменника в єдності з агіотипом і його іконним зображенням³².

Нас особливо цікавить другий – невербальний – спосіб уподібнення. Ми бачимо, що життєписи великих святих, таких як Марія Єгипетська або Авраамій з повісті Єфрема Сирина, тих, чії образи О.В. Панченко відносить до категорії агіотипів, як би закріплюють за собою певні особливості структури й стилістики тексту. Ці найдавніші житія стають зразками, до того ж не тільки літературними, але й духовними, тобто вони сприймаються як керівництво до подвижницького життя. Давньоруський письменник, обравши для свого твору той чи інший агіотип, уподібнює житіє на рівні структури, стилістики, окремих цитат і т. п. початковому тексту, тексту-зразку. Водночас перед нами не безумовне копіювання «зразка», а лише часткове уподібнення, натяк на духовно-літературне джерело. Розпізнати цей натяк можна тільки шляхом пригадування вже почутого або читаного колись тексту. До того ж, за відсутності відвертої вказівки на використання агіотипу, це пригадування має бути досить складним і навіть невиразним, як ледь чутна мелодія. Так, наприклад, Єпіфаній Премудрий в Житті Сергія Радонезького жодного разу не вимовляє імені Марії Єгипетської. Але повість про подвиги преподобної Марії, що за уставом щорічно під час Великого посту читається за богослужінням у храмі, настільки добре була знайома давньоруському читачеві, що він легко мав сприймати приховані натяки Єпіфанія. Для агіографа тут, мабуть, навіть не важливо точне вгадування агіотипа, досить, щоб читач відчув у його творі щось дуже знайоме, піднесене, що зберігається в пам'яті як відгомін храмового дійства і Великого посту.

Цей напів-відчуття і напів-спогод грає однакову роль в агіографії і в співі *подобнів* під час богослужіння. Агіотип, або агіологічний зразок, ми могли б назвати *подобним наспівом* в літературі, пісню-зразком. Як музичний *подобень* прокреслює ледве вловимі смислові зв'язки різних гімнів, від однієї святкової служби до іншої, так і літературні уподібнення дають ледь відчутні натяки на подвиги і славу великих святих. Можна сказати в такому випадку, що початок Похвального слова Сергія Радонезького написано на *подобень О Марії Єгипетській*, а окремі фрагменти житій Стефана Пермського, Авраамія Ростовського або Ніла Столбенського – на *подобень Об Авраамії Єфрема Сирина*.

Подобень у богослужбовому співі, особливо в слов'янській традиції, має можливість варіювати задану тему³³. Так і текстологічні «подібні», або загальні місця житій, не точно копіюють фрагменти вихідних творів, а змінюють текст літературного зразка, пристосовуючи його до кожного конкретного випадку. Це підсилює той специфічний ефект, який досягається літературною аллюзією.

³⁰ Соболев Н.И. К вопросу о литературных источниках Жития Стефана Пермского. С. 542.

³¹ Там же. С. 543.

³² Житие Феодосия Печерского. БЛДР. Санкт-Петербург: Наука, 1997. Т. 1: XI–XII века. С. 493.

³³ Гарднер И.А. Богослужбное пение Русской Православной Церкви... С. 332.

Автор свідомо робить впізнаваними такі фрагменти, і мова тут йде не про плагіат, не про трафаретність і навіть не про літературний етикет, а про досягнення агіографією ефекту пригадування, введення в текст напівпрозорого натяку, перетворенні твору в метатекст.

Отже, принцип уподібнення, який посідає важливе місце у філософській картині світу середньовічної людини, відбивається в музичній та літературній спадщині Давньої Русі, обумовлюючи схожість у композиції та стилістиці творів давніх мелодистів й агіографів. Особливо яскраво це відбилося на житіях стилю «плетіння слів», які в силу стилістичних особливостей містять в собі безліч цитат, ремінісценцій, алюзій, і, як наслідок, – витягів із житій інших святих або алюзій на них. Це споріднює життя «прикрашеного» стилю з гімнографією і є наслідком того синкретизму мистецтв, який є однією з основних характеристик середньовічної слов'янської художньої творчості.

References

Martynov, V. I. (1994). *Istoriya bogoslužebnogo peniya* [History of liturgical singing]. Moscow, Russia.

Muryanov, M. F. (2008). *Iz nablyudeny nad strukturoy služebnykh miney* [To observations on the structure of Liturgical Mines]. *Istoriya knizhnoy kulturyi Rossii: Ocherki – History of book culture in Russia: Essays*. Saint-Petersburg, Russia.

Nikiforova, A. Yu. (2014). *Podobnyi v vizantiyskoy gimnografii. Etapy razvitiya (na materiale voskresnykh, rozhdestvenskikh, bogoyavlenskikh pesnopeniy)* [Similar in Byzantine hymnography. Stages of development (on the material of Sunday, Christmas, Epiphany religious chants.)]. *Przeгляд Wschodnioeuropejski*. Olsztyn, Poland.

Panchenko, O. V. (2003). *Poetika upodobleniy: K voprosu o «tipologicheskoy metode» v agiografii, epideyktike i gimnografii* [Poetics of likenesses: On the question of the "typological method" in hagiography, epideictics and hymnography]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. Saint-Petersburg, Russia.

Rodionov, O. A. (2000). *Vizantiyskie zhitiya svyatykh-isikhastov i russkaya agiografiya kontsa XIV–XV vv.: Harakter i istoki parallelizma* [Byzantine hagiographic texts of the Hesychasm Saints and Russian Hagiography of the Late 14th – 15th Centuries: The Character and Origins of Parallelism]. *Uchenye zapiski Rossiyskogo pravoslavnogo universiteta ap. Ioanna Bogoslova – Scientific notes of the ap. John the Theologian Russian Orthodox University*. Moscow, Russia.

Shumilo (Avlasovich), S. M. (2008). *Printsip podobiya v drevnerusskoy muzikalnoy kulture i agiografii* [The principle of similarity in ancient Russian musical culture and hagiography]. *Drevnerusskoe duhovnoe nasledie v Sibiri: Nauchnoye izucheniye pamyatnikov traditsionnoy russkoy knizhnosti na vostokey Rossii – Ancient Russian Spiritual Heritage in Siberia: Scientific Study of the Monuments of Traditional Russian Book Literature in Eastern Russia*. Novosibirsk, Russia.

Shumilo, S. M. (2017). *Triod kak literaturnyy istochnik Zhitiya Stefana Permskogo* [Triodion as a literary source of the Life of Stephen of Perm]. *Russkaya agiografiya – Russian hagiography*. Saint-Petersburg, Russia.

Sobolev, N. I. (2001). *K voprosu o literaturnykh istochnikakh Zhitiya Stefana Permskogo* [On the question of the literary sources of the Life of Stephen of Perm]. *Trudy otdela drevnerusskoy literatury – Proceedings of the Department of Ancient Russian Literature*. Saint-Petersburg, Russia.

Syrotynska, N. *Perlo mnogotsinne: Muzichno-poetichniy svit bogorodichnoyi gimnografii* [Pearl of great value: Musical and poetic world of the Virgin hymnography]. Lviv, Ukraine.

Zhulkovskiy, B. Ye. *Zhanr kondaka v ukrainskomu tserkovno-monodiinomu spiviv XV–XIX st.* [The genre of kondak in the Ukrainian church-monody singing of the XV–XIX centuries.]. Kyiv, Ukraine.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

Assimilation in Orthodox Liturgy and Hagiography as One of the Types of Artistic Principle Borrowing

The article aims to observe expression to the principle of assimilation in Old Rus musical culture and hagiography, examine the theological basis for this principle and analyse examples of its representation in saints' lives. This paper's novelty is in the first attempt to draw a parallel between musical assimilations and so called “agiological samples” as well as to view hagiographic toposes and these samples in terms of their deliberate, semantic introduction to text. The principle of assimilation is examined in diachrony: from biblical books to Byzantine hymnography and Slavic saints' lives. Studying liturgical hymns allows accentuating a writer's especial technique – using prosomoias – that is a direct manifestation of mentioned principle in theological texts. Hagiographic writings analysis concentrates on “Life of Sergius of Radonezh” written by Epiphanius the Wise. The article conclusion states the principle of assimilation, that features prominently in a medieval human's philosophical outlook, is present in Old Rus musical and literary heritage, determining similarity in composition and stylistics of then musicians' and hagiographers' works. This is strongly reflected in saints' lives of “flowery style” that contain numerous quotations, reminiscences and thus extracts from lives of other saints or allusions to them. This also links lives of “flowery style” with hymnography and results in syncretism of the arts that is one of major attributes for a medieval Slavic artistic endeavour.

Key words: assimilation, hymnography, topos, “flowery style”, Epiphanius the Wise.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Уподібнення в православному богослужінні та агіографії як один із видів запозичення художнього принципу. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 120–129. DOI: 10.5281/zenodo.5201535.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Upodobnennia v pravoslavnomu bohosluzhinni ta ahiohrafii yak odyin iz vydiv zapozychennia khudozhnoho pryntsyphu [Assimilation in Orthodox Liturgy and Hagiography as One of the Types of Artistic Principle Borrowing]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 120–129. DOI: 10.5281/zenodo.5201535.

Олена Сироїд

ДУХОВНА ПІСНЯ В РЕЦЕПЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ТЕРЕЩЕНКА

DOI: 10.5281/zenodo.5201579

© О. Сироїд, 2021. CC BY 4.0

Детальні студії над науковою спадщиною Олександра Терещенка (1806–1865) у сфері етнології дали можливість авторці статті виявити матеріал, що підтверджує зацікавлення вченого феноменом духовної пісні в українській усній традиції. Власне, увага до духовної пісні, до різних рівнів її функціонування у багатотомному дослідженні О. Терещенка «Быть русскаго народа», виданому 1848 року, простежується лише на українському ґрунті. **Метою** статті є систематизація цього матеріалу на тлі інших записів і прижиттєвих публікацій дослідника, а також публікацій пізнішого часу. У статті застосовуються **методи**, традиційні для історії української фольклористики: насамперед історичний, порівняльний, описовий, що зумовлено специфікою статті, епізодично використано структурно-типологічний і герменевтичний методи. **Новизна й актуальність** статті випливають з того, що народознавчі праці Олександра Терещенка вивчалися мало, а це сприяло використанню його записів та ширших напрацювань у недостатньо чесний спосіб. Попри те, проблематика дослідження української народної духовної пісні на сучасному етапі українознавчих студій набуває особливої гостроти у зв'язку з тим, що вивчення цього фольклорного різновиду тривалий період гальмувалося несприятливими суспільно-політичними чинниками. Терещенкові записи й спостереження в контексті досліджень духовних пісень тут розглянуті вперше, що дає підставу зробити **висновок** про неперехідне значення його записів та спостережень для різнобічного пізнання й осмислення природи духовних пісень і особливостей їх функціонування. Серед іншого треба наголосити на безсумнівній цінності найдавніших публікацій популярних творів, виразних свідченнях пошанування окремих святих, майстерних описах середовищ, які сприяли вихованню виконавців, слухачів та популяризаторів української духовної пісні.

Ключові слова: духовна пісня, усна традиція, функціонування, середовище, варіант, Олександр Терещенко.

Праці Олександра Терещенка належать до найцікавіших сторінок українистики в археологічній, історичній і, зокрема, в етнографічній та фольклористичній сферах. Важко зараз собі уявити студії над народнопісними текстами чи обрядовістю, традиційними звичаями та уявленнями без урахування багатой спадщини цього дослідника. Професійне життя Олександра Терещенка було пов'язане, передусім, із російським столичним середовищем, але всі джерела з-під його пера виявляють глибоку прив'язаність до світу української культури, яку пізнавав з раннього дитинства і згодом вивчав під впливом харківських професорів.

Для фольклористики й досі неперехідне значення має семитомне видання «Быть русскаго народа»¹, праця, що, за словами Романа Кирчіва, «вразжала небу-

¹ Терещенко Александръ. Быть русскаго народа. Часть I. Санктпетербургъ: Въ типографіи Министерства внутреннихъ дѣлъ, 1848. X + 510 с. Часть II. Санктпетербургъ: Въ типографіи военно-учебныхъ заведений, 1848. 619 с. Часть III. Санктпетербургъ: Въ типографіи военно-учебныхъ заведений, 1848. 130 с. Часть IV. Санктпетербургъ: Въ типографіи военно-учебныхъ заведений, 1848. 338 с. Часть V.

денною масштабністю задуму й широтою охоплення матеріалу»². Як на період середини XIX століття вона була незвичною за своєю правдивістю, повнотою змалювання картин російського побуту й ментальності, на тлі яких українознавчий аспект цього дослідження набуває лише більшої колоритності, барвистості, яскравості й привабливості. Напевно саме з тієї причини праця Олександра Терещенка не зазнала великого схвалення в російських наукових колах, хоча в стримано-критичному тоні цих суджень відчувається довіра до автентичності поданого матеріалу, до солідності й добросовісності автора.

Політика замовчування етнографічно-фольклористичного доробку Олександра Терещенка очевидна, так само легко простежити її походження, як і здогадатися про зумовленість причин незначної популярності вченого і в українському середовищі. Найкращу, мабуть, оцінку праці «Быть русскаго народа» дав Роман Кирчів у «Історії української фольклористики»³, відзначивши цілий ряд переваг цього дослідження, виданого 1848 року: «значне місце займає український етнографічний і фольклорний матеріал», серед якого натрапляємо на «цінні оригінальні відомості», а також «багато ... текстів, спостережень і дослідницьких зауваг з українського народознавства»; новаторські дослідницькі засади, на потребі яких наголошено ще у вступному слові й послідовно дотримано в цілій праці, що виявляє «добре знання і розуміння української народної традиції». Легко погодитися також з висновком: «Ця праця була неординарним явищем у свій час... У всякому разі, заслуговує на увагу в історії української етнографії і фольклористики». А той факт, що «досі українознавчий і народознавчий аспект її змісту належним чином не вивчений», сприяв використуванню Терещенкових записів та напрацювань у пізніших публікаціях у недостатньо чесний спосіб.

Перелічені моменти, без сумніву, засвідчують актуальність студій над спадщиною цього вченого романтичного періоду фольклористики і, зокрема, над його записами та спостереженнями, пов'язаними з таким цікавим та маловивченим явищем української усної традиції як духовна пісня. Увага до духовної пісні, до різних рівнів її функціонування виявляється лише на українському ґрунті у багатьох томах просторого дослідження.

Насамперед варто зупинитися на думках Олександра Терещенка про кобзарське середовище, для якого якраз був особливо характерний релігійний репертуар. Своїм романтичним стилем висловлювання про народних співців і їх інструмент – бандуру перегукуються зі спостереженнями Івана Кульжинського⁴, Миколи Гоголя⁵, Казімежа Владислава Вуйціцького⁶: «Бандуристы ... отличные пѣснопѣвцы и музыканты, издревле славившіеся, нѣжили долгое время слухъ и чувство ... гомеровскіе пѣвцы ... своей музыкаю и пѣніемъ ... приводили въ восторгъ самыхъ знатоковъ ... трогали слухъ богатѣмъ согласіемъ звуковъ и восхищали душу и сердце ... находились въ военномъ станѣ казаковъ и воспламеняли ихъ къ битвамъ»⁷, «укрѣпляли духъ народный, среди неволи и томленія; оживляли его ... и воспѣвали счастливую свободу»⁸. Водночас звуки бандури

Санктпетербургъ: Въ типографіи военно-учебныхъ заведеній, 1848. 185 с. Часть VI. Санктпетербургъ: Въ типографіи военно-учебныхъ заведеній, 1848. 225 с. Часть VII. Санктпетербургъ: Въ типографіи Министерства внутреннихъ дѣлъ, 1848. 350 с.

² Кирчів Роман. Історія української фольклористики. Т. 1: Преромантична і романтична фольклористика. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. С. 302.

³ Там само. С. 302–304.

⁴ Кульжинскій Іванъ. Нѣкоторыя замѣчания касательно Истории и характера Малороссійской Поэзии. *Украинскій журналъ*. 1825. Часть пятая. № 1. С. 45–46.

⁵ Пасичникъ Рудый Панько. Вечера на хуторѣ близъ Диканьки. Вторая книжка. Санктпетербургъ: Типографія А. Плюшара, 1832. С. 238–240.

⁶ Wójcicki Kazimierz Władysław. *Stare gawędy i obrazy*. Tom III. Warszawa: W drukarni Maxymilijana Chmielewskiego, 1840. S. 223, 224–225.

⁷ Терещенко Александръ. *Быть русскаго народа*. Часть I. С. 501.

⁸ Там же. С. 506.

Терещенкові здавалися «печальними»⁹ й «заунывними» – «нерѣдко исторгали слезы у казаковъ, клявшихся умереть за свою родину»¹⁰.

Автор не раз згадує про студентів-бурсаків як виконавців духовних кантів. Такий спів, за словами етнографа, був їхнім головним промислом «подъ окнами обывателей, за что пѣвцы получали въ награду муку, свиное сало, масло, зелень и говядину»¹¹. В цілому складається враження, що Терещенко добре знав життя й побут не лише київських, але й переяславських, чернігівських, харківських спудеїв¹².

Беликий інтерес уже серед його сучасників викликала детальна розповідь про поминання померлих родичів у Києві на цвинтарі гори Щекавиці¹³. Навіть російський критик Константин Кавелін, за всієї прискіпливості щодо праці Терещенка, визнав «любопытное описание» й подав його у своїй рецензії в повному обсязі¹⁴. І тут також зустрічаємося зі «семінаристами чи учнями бурси», яких примушують, «когда немножко поразгуляютъ», співати духовні канти, «но печальнымъ и погребальнымъ напѣвкомъ»¹⁵. Далі дізнаємося про реакцію слухачів: «Это такъ растрогиваетъ настроенную ихъ чувствительность, что они, для удержанія своихъ слезъ, запиваютъ горе виномъ, произнеся: *о, якъ оце жалостливо! сховавъ риднего и риднежку, хтожъ мене приголубе? Чи чуєте вы, мій батеньку и моя матусенька? Чи вамъ тамъ лутче, чи намъ тутечки?*»¹⁶

Не навівши однак жодного рядка з репертуару бурсаків, О. Терещенко не пропустив нагоди розмістити в своїй праці цілий бурлескний вірш військового діяча XVIII ст. Антона Головатого¹⁷, який починається словами:

*Христось воскресъ,
Радъ мьрь увесь!
Дождалься Божой ласкы.
Теперь уже всякъ,*

⁹ Терещенко Александръ. Бытъ русскаго народа. Часть I. С. 501.

¹⁰ Там же. С. 506.

¹¹ Там же. Часть VI. С. 219. На подібні свідчення натрапляємо в багатьох наукових працях, див., зокрема: Аскоченскій Викторъ. Киевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академією. Часть I. Киевъ: Въ Университетской типографіи, 1856. С. 269–271, 355–356; Барабаш Юрий. «Знаю человека...» Григорий Сковорода: Поэзия. Философия. Жизнь. Москва: Художественная литература, 1989. С. 122–124. З них легко зрозуміти, що студенти співали в основному духовні канти. Поряд слова «канти» О. Терещенко й В. Аскоченскій вживають також інші слова й вирази, які під їхнім пером виступають швидше синонімами до «кантів», ніж вказівками на окремі різновиди творчості: «церковные стихи», «духовнаго содержания стихи», «священные стихи», «священные гимны», «трогательные пѣсни». Таке явище українського народного життя зацікавило письменників, особливо тонко й зворушливо описане у повісті Миколи Гоголя «Вій».

¹² Терещенко Александръ. Бытъ русскаго народа. Часть VI. С. 215–220.

¹³ Там же. Часть V. С. 29–30.

¹⁴ Кавелинъ Константинъ. Сочиненія. Часть четвертая. Москва: Въ типографіи В. Грачева и комп., 1859. С. 132–133.

¹⁵ Терещенко Александръ. Бытъ русскаго народа. Часть V. С. 30.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. Часть VI. С. 112–115. О. Терещенко, здається, вперше опублікував цей твір, рукописні варіанти якого були досить поширені, а згодом ще кілька разів друковані з передмовами й коментарями. Зокрема Михайло Драгоманов у праці про українські вірші розглянув три варіанти, серед яких і той, що «з паперів М.А. Максимовича», і зразок «з рукопису Гоголя», див.: Драгоманов Михайло. Матеріали для історії віршів українських. *Житє і слово*. Том I. Львів: З друкарні Інститута Ставропігійського, 1894. С. 444–451. Один з варіантів Володимир Науменко розмістив на сторінках «Київської старовини» в 1900 році, зауваживши, що традиція приписує цей вірш Антону Головатому, див.: Науменко Владимиръ. Пасхальная вирша по старой записи. *Кіевская Старина*. 1900. Томъ LXXI. Октябрь. С. 14–20. О. Терещенко впевнено вказує на авторство військового діяча, хоча залишається невідомим, чи етнограф виявив занадто велике довіря до переказів, чи насправді добре знав цей факт як людина ранішої епохи. У виданні «Українська література XVIII ст.» також передруковано варіант обговорюваного бурлескного вірша, але при тому нічого не згадується ані про А. Головатого, ані про перші публікації твору, зокрема зразок О. Терещенка, див.: Українська література XVIII ст. / Вступна стаття, упорядкування і примітки О. В. Мишанича. Київ: Наукова думка, 1983. С. 168–178, 661.

*Наився всмакъ,
Свяченой пасхи...*¹⁸

Цим віршем Терещенко ілюструє свою розповідь про український звичай віршованих поздоровлень на Великдень, коли діти й парубки «ходять по домамъ первые два или три дня Свѣтлаго Воскресенья»¹⁹. І така традиція, за словами етнографа, затрималася принаймні «въ нѣкоторыхъ мѣстахъ» до середини XIX ст.²⁰

Кілька підрозділів присвячено юрїївській обрядовості²¹. Знаходимо тут і український матеріал, хоча лише описовий, без відповідних фольклорних текстів або їх фрагментів. Правда, на початку викладу на цю тему, в частині під назвою «Значеніе Георгія и его подвигъ»²², подано уривок віршованого твору про св. Юрія, що інтригував не одного українського дослідника: надрукований кирилицею та з посиланням на зібрання «червонно русскихъ пѣсень» Яна Коллара. Дехто поставився до цього зразка з великим інтересом і довір'ям, не пробуючи дізнатися щось конкретніше про сам збірник чи віднайти пісню, з якої взято строфу, ані краще придивитися до її тексту²³. Як вдалося з'ясувати, Олександр Терещенко процитував пам'ятку давньої християнської писемності словаків, яку Я. Коллар разом з іншими подібними варіантами долучив до свого відомого видання словацьких народних пісень²⁴. Таким чином, Терещенко вибрав останню, тридцять першу строфу словацького книжного вірша про св. Юрія, що походить з рукопису, отриманого від священика з Ріма-Бані Гемер-Малогонтського регіону:

*Свати Ири знамена Христа Спасителя,
А дракъ сатана, злего непрителе;
Панна цирковъ святу знамена;
Ктера есть крови Христову выкупѣна*²⁵.
(О. Терещенко, «Быть русскаго народа»)

*Swatý Girj znamená Krista spasitele
A drak satana, zlého neprjtele,
Panna cirkew swatú znamená,
Která gest krwj Kristowou wykúpena*²⁶.
(Я. Коллар, «Národní zpiewanky...»)

Важливим для вивчення духовної пісні в українській усній традиції є підрозділ, присвячений Святому Миколаю²⁷. Звідси можна довідатися, зокрема, про звичаї, пов'язані з весняним святом Миколая, про різні способи вшанування Миколая Морського й Миколая Мокрого. Олександр Терещенко переконливо засвідчує особливий культ Святого: «Ни одинъ изъ угодниковъ не находится въ та-

¹⁸ Терещенко Александръ. Быть русскаго народа. Часть VI. С. 112.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. С. 26–35.

²² Там же. С. 26–27.

²³ Скажімо, Олекса Воропай подав цей уривок у своїй праці, пов'язав його зі «західноукраїнською легендою-піснею, що її записав Ян Колляр», повторивши також неточне й неправильне посилання О. Терещенка, а разом з тим навіть не згадав про «Быть русскаго народа» й автора студії, звідки взято матеріал, див.: Воропай Олекса. Звичаї нашого народу. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2012. С. 340.

²⁴ Národní zpiewanky čili pjsně světské slowákůw w Uhrách gak pospolitého lidu tak i wyššjch stawůw / Sebrané od mnohých, w pořádek uwedené, wyswětlenjmi opatřené a wydané od Jana Kollára. Djl druhy. W Budjně: W Král. Universické Tiskárně, 1835. S. 455–457.

²⁵ Терещенко Александръ. Быть русскаго народа. Часть VI. С. 27.

²⁶ Národní zpiewanky čili pjsně světské slowákůw w Uhrách gak pospolitého lidu tak i wyššjch stawůw / Sebrané od mnohých, w pořádek uwedené, wyswětlenjmi opatřené a wydané od Jana Kollára. Djl druhy. S. 457.

²⁷ Терещенко Александръ. Быть русскаго народа. Часть VI. С. 44–46.

комь почитаніи, какъ св. Николай. Въ честь его повсюду находятся храмы и при-дѣлы. Нѣтъ избы, гдѣ бы не находилось его изображенія. Ему служатъ благодарственные молебни и къ нему прибѣгають во всѣхъ напастяхъ, съ теплой мольбою. Чудотворецъ Николай, есть посредникъ между Богомъ и людьми, и къ нему такое имѣють сильное вѣрованіе, что Русский, войдя въ церковь, устремляетъ свое набожное вниманіе на его образъ, и молится ему съ неменьшимъ усердіемъ, какъ самому Богу. Онъ обставливаетъ его икону свѣчами и кладетъ ему поклоны, со вздохами и глубокимъ чувствомъ почитанія. Народъ страшится его гнѣва, и потому призываетъ его на помощь: «святой Николай угодникъ! помоги мнѣ. Святой чудотворецъ! покрой меня своимъ чудомъ и сохрани отъ всѣхъ несчастій»²⁸.

Ці слова нагадують спостереження К.В. Вуйціцького про любов до Святого Миколая на західноукраїнських землях приблизно у той самий період²⁹. Польський вчений при цьому навів фрагменти популярної пісні Бардинського³⁰, а Терещенко подібно ж пригадав одну строфу з пісні, що найкраще йому запам'яталася – загальновідомої й зараз «Ой хто, хто Миколая любить», створеної ще в XVII ст.³¹ і згодом поширеної далеко поза межами української етнічної території³². За Терещенкових часів її можна було почути в Україні, передусім від сліпців на ярмарках³³:

*Ой хто, хто Миколая любить,
Ой хто, хто Миколаю служить:
Тому святой Миколай,
На всякъ часъ помогай.
Миколай!*³⁴

Особливу увагу привертає ще один приклад Олександра Терещенка – невеликий, на сім віршованих рядків, текст, що починається словами «Якъ бувъ соби Лазарь...»³⁵ Виразно пробивається жартівливий тон цього чи то уривку, чи то цілої пісні, який відчув і Петро Безсонов, умістивши її до свого збірника зі спробою віднести до Лазаревої суботи³⁶. Варіанти такого веселого «Лазаря» знаходимо в значно пізніших виданнях: запис Трохима Зіньківського потрапив до третього тому «Етнографічних матеріалів» Бориса Грінченка³⁷, запис отця-диякона І. Ходоровського з Козелецького повіту³⁸ опублікував Михайло Сперанський у

²⁸ Терещенко Александръ. Бытъ русскаго народа. Часть VI. С. 44.

²⁹ Wójcicki Kazimierz Władysław. Stare gawędy i obrazy. Tom II. Warszawa: W drukarni Maksymilijana Chmielewskiego, 1840. S. 156; Wójcicki Kazimierz Władysław. Stare gawędy i obrazy. Tom III. S. 221. Свідчення особливої популярності Святого Миколая у німців ще в XIV ст., зокрема пісень про Чуда Святого в репертуарі незрячих народних співців подає Николай Тихонравов, див.: Тихонравовъ Николай. Сочиненія. Томъ первый. Москва: Типографія А. И. Мамонтова, 1898. С. 328.

³⁰ Wójcicki Kazimierz Władysław. Stare gawędy i obrazy. Tom III. S. 241–242. Див. про це у статті: Сироїд Олена. Українська духовна пісня усної традиції в польських виданнях першої половини XIX століття. *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка*. Том CCLIX. Львів: Дослідно-видавничий центр НТШ, 2010. С. 426–427.

³¹ Возняк Михайло. Історія української літератури. Том III. Друга частина. У Львові: З друкарні НТШ, 1924. С. 319.

³² Див., наприклад, опубліковані варіанти з Росії, Білорусії, Сербії у виданні: Калъки перехожіе / Сборникъ стиховъ и изслѣдованіе П. Безсонова. Часть I. Выпускъ 3. Москва: Въ Типографіи А. Семѣна, 1861. С. 757–762.

³³ Терещенко Александръ. Бытъ русскаго народа. Часть VI. С. 44.

³⁴ Там же. С. 45.

³⁵ Там же.

³⁶ Калъки перехожіе / Сборникъ стиховъ и изслѣдованіе П. Безсонова. Часть II. Выпускъ 6. Москва: Въ типографіи лазар. инст. вост. языковъ, 1864. С. 35.

³⁷ Грінченко Борис. Етнографіческіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Томъ III. Пѣсни. Черниговъ: Типографія Губернскаго Земства, 1899. С. 662.

³⁸ «Въ моемъ распоряженіи находятся принадлежащія Нѣжинскому И.Ф. Общ. свѣдѣнія, собранныя дякономъ І. Ходоровскимъ (Козелецк. у.), которыми я и воспользуюсь, такъ какъ они не печатаны еще», – див.: Сперанскій Михайл. Южно-русская пѣсня и современные ея носители. *Сборникъ Историко-Филологическаго общества при Институтѣ князя Безбородко въ Нѣжинѣ*. Томъ V. Кіевъ:

праці «Южно-русская пѣсня...» з приміткою: «Печатаю эту шутку, какъ до сихъ поръ не изданную, сколько помнится, и во всякомъ случаѣ рѣдкую, судя по нашимъ репертуарамъ»³⁹. Варіант о. І. Ходоровського зі всіх найрозгорненіший. Рядки, вже знайомі з попередніх публікацій, тут утворюють щось на зразок заспіву, а наступні за своїм змістом і стилем помітно зближують твір з жанром небиліци, хоча, крім веселого й казково-фантастичного, у ньому наявна також сатира на попа й попадю. Варіант загалом унікальний, ще й з огляду на те, що його записала якраз духовна особа. Думка П. Безсонова про зв'язок пісні з Лазаревою суботою викликає сумнів, зокрема й через відсутність певних доказів інтересу простолюду до євангельської історії про воскреслого Лазаря⁴⁰. Противагою виступає сюжет про Багача й бідного Лазаря, який здобув собі в народному середовищі великий успіх⁴¹.

Очевидно, цей жартівливий твір був пародією на духовну пісню⁴². У факті такого пародіювання немає нічого дивного, бо, наприклад, зафіксовані пародії на думи з репертуару тих самих співців походять ще зі значно ранішого часу⁴³. Популярності цьому образу додавало те, що кожен співець міг вбачати в ньому насамперед себе самого й жартувати передусім над собою:

Якъ бувъ соби Лазарь,

Такъ я его знавь:

Була у его сира свита,

Такъ я и тую знявь.

Якъ полетивъ Лазарь,

Да пидъ небесами.

*Алилуя! алилуя! алилуя!*⁴⁴

(О. Терещенко, «Быть русскаго народа»)

Якъ бувъ соби Лазарь

Та велькый стрилецъ,

Та настриявь винъ соби

Та коробку яецъ.

Якъ бувъ соби Лазарь

Та я його знавь:

Була въ його сира свита

Та я й тую вкравъ.

Ой дайте – не мынайте

*Та по цилому давайте!*⁴⁵

(Запис Т. Зіньківського)

Якъ бувъ соби Лазарь – премудры стрелець.

Да устрельвь горщокъ мяса, коробку яецъ.

Якъ бувъ соби Лазарь, да я его знавь;

Типографія І. І. Чоколова, 1904. С. 112.

³⁹ Там же. С. 230.

⁴⁰ Див. Євангелію від св. Івана 11:1–44. Тут ідеться лише про українську усну традицію.

⁴¹ Див. Євангелію від св. Луки 16:19–31.

⁴² І це не єдиний випадок пародіювання духовної пісні. Див., наприклад, жартівливі тексти, утворені на основі ще інших поширених творів, зокрема про Олексія Чоловіка Божого й «Калинівської» пісні «Щасливая тая путь...»: Кравченко Василь. «Псальми», що в 1923–24 рр. співали прочани під час подорожувань до різних Чудес. *Етнографічний вісник*. Кн. 4. У Києві: З друкарні Української Академії Наук, 1927. С. 77–78.

⁴³ Возняк Михайло. Из збірника Кондрацького кінця XVII в. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Том СXLVI. Львів: З друкарні НТШ, 1927. С. 165–176.

⁴⁴ Терещенко Александръ. Быть русскаго народа. Часть VI. С. 45.

⁴⁵ Гринченко Борисъ. Етнографическіе матеріали, собранные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ. Томъ III. Пѣсни. С. 662.

Была въ его сѣра свита, да я ѣ тую знявъ.
Якъ бувъ соби пономарь, Лазару уши поодрываетъ.
Де взялася вража муха, да до драного уха,
Де взялася злая оса, да хватыла Лазара за волоса,
Да ѣ поперла Лазара ажъ поуць небеса,
А продралось крѣсло, падае роса.
Подывѣтця, люде добри, що за чудеса!
Въ скоросты изъ неба да ѣ Лазарь упавъ,
Да ѣ у село «Дурни» якъ разъ и понавъ...⁴⁶
(Запис о. І. Ходоровського, початковий фрагмент)

Цінність Терещенкової публікації пародії на «Лазаря» впливає також з відсутності публікації першоджерела – самої псалми у першій половині XIX століття. Припускати значну поширеність повчального твору про бідного Лазаря у середовищі кобзарів і лірників того часу підстав є немало⁴⁷, але підтверджень цьому наразі зустрічати не доводилося і єдиним безсумнівним свідченням залишається жарт на цю тему.

Отже, матеріал про українську духовну пісню у праці Олександра Терещенка у своїй сукупності створює якщо й не повну картину, то, принаймні, достатньо цікавий, інтригуючий ескіз, кожний штрих якого може послужити для висвітлення особливостей функціонування українського релігійного репертуару в першій половині XIX століття. Пильне око й глибоке розуміння справи вивчення народного феномену зберегли для нащадків і найдавніші публікації популярних текстів, і виразні свідчення широкого вшанування окремих святих, і майстерні описи середовищ виконавців та поціновувачів української духовної пісні.

References

- Kyrchiv, R. (2017). *Istoriia ukrainskoi folklorystyky* [History of Ukrainian Folklore Studies]. *Preromantychna i romantychna folklorystyka*, 1. Lviv, Ukraine.
- Syroid, O. (2010). *Ukrainska dukhovna pisnia usnoi tradytzii v polskykh vydanniakh pershoi polovyny XIX stolittia* [Ukrainian spiritual song of oral tradition in Polish editions of the first half of the XIX century]. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni T. Shevchenka – Notes of the Taras Shevchenko Scientific Society*, CCLIX. Lviv, Ukraine.

Сироїд Олена Ігорівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української фольклористики імені Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1/345, м. Львів, 79000, Україна).

Syroid Olena I. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of Filaret Kolessa Department of Ukrainian Folklore Studies, Ivan Franko National University of Lviv (1/345 University Street, Lviv, 79000, Ukraine).

E-mail: olena.syroid@gmail.com

⁴⁶ Сперанскій Михайль. Южно-русская пѣсня и современные ея носители. *Сборникъ Историко-Филологическаго общества при Институтѣ князя Безбородко въ Нѣжинѣ*. Томъ V. С. 230. Також у цій праці знаходимо ще деякі відомості про запис: від лірника Опанаса Федоровича Приходька зі села Лихачів (зараз Носівського району Чернігівської області), що мав вуличне прізвисько «Хльобенко», був тридцятилітнього віку, вчився у лірника Артемія Брюховецького зі села Вересоч (зараз Куликівського району Чернігівської області). Подано список творів репертуару О. Приходька, див.: Там само. С. 153, 154, 170–171.

⁴⁷ Тут багато промовляє вже хоч би й Шевченкова згадка про «Лазаря» у «Перебенді».

THE SPIRITUAL SONG IN THE PERCEPTION OF ALEXANDER TERESHCHENKO

Detailed studies of the scientific heritage of Alexander Tereshchenko (1806–1865) in the field of ethnology allowed the author of the article to identify the material confirming the scientist's interest in the phenomenon of a spiritual song in the Ukrainian oral tradition. It is worth noting that attention to the spiritual song to the different levels of its functioning in a multi-volume study of A. Tereshchenko "Way of life of the Russian people", published in 1848, can be traced only on Ukrainian ground. **The purpose of the article** is to systematize this material according to other records and lifetime publications of the researcher, as well as publications of later times. The article uses **methods** traditional for the history of Ukrainian Folklore Studies: primarily historical, comparative, descriptive, due to the specifics of the article, occasionally were used structuraltypo-logical and hermeneutic methods. **The novelty and relevance of the article** stem from the fact that the ethnographic works of Oleksandr Tereshchenko have been little studied, and this fact has contributed to the use of his records and broader elaborations in an insufficiently honest way. Nevertheless, studying of Ukrainian folk spiritual songs at the present stage of Ukrainian studies becomes particularly acute because investigating this folk variety has been hampered for a long time by adverse sociopolitical factors. Tereshchenko's records and observations in the context of research of spiritual songs are considered here for the first time, giving grounds **to conclude** about the intransitive significance of his records and observations for versatile cognition and comprehension of the nature of spiritual songs and features of their functioning. Among other things, it is necessary to emphasize the undoubted value of the oldest publications of popular works, the clear evidence of respect for individual saints, the masterful descriptions of environments that contributed to the education of performers, listeners and promoters of Ukrainian spiritual song.

Key words: spiritual song, oral tradition, functioning, environment, variant.

Дата подання: 8 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 15 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сироїд, О. Духовна пісня в рецепції Олександра Терещенка. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 130–137. DOI: 10.5281/zenodo.5201579.

Цитування за стандартом APA

Syroid, O. (2021). Dukhovna pisnia v retseptsii Oleksandra Tereshchenka [The spiritual song in the perception of Alexander Tereshchenko]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 130–137. DOI: 10.5281/zenodo.5201579.

Ольга Лілік

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ТИПИ МЕТАФОР У ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ ВАСИЛЯ СТУСА

DOI: 10.5281/zenodo.5207536

© О. Лілік, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є дослідження особливостей функціонування різних семантико-стилістичних типів метафор у поетичній творчості Василя Стуса.

Вибір **методології дослідження** зумовлений міждисциплінарним характером проблеми й філософічністю поезій Василя Стуса. У процесі наукового пошуку використано низку методів наукового дослідження на основі принципів доцільності й взаємодоповнення, що дало змогу отримати максимально повне уявлення про особливості функціонування семантико-стилістичних типів метафор у поетичній творчості Василя Стуса. Зокрема для виокремлення метафор у текстах ліричних творів і з'ясування їхньої суті використано метод структурного аналізу, з метою прочитання поезій мовою сучасної літературознавчої і мовознавчої наук застосовано метод герменевтики, а порівняльно-зіставний метод задіяно для порівняння особливостей функціонування семантико-стилістичних метафор у різних поезіях Василя Стуса.

Новизна роботи полягає в тому, що вперше зроблено спробу схарактеризувати семантико-стилістичні типи метафор у поетичній творчості Василя Стуса.

Висновки. Відповідно до семантико-стилістичної класифікації метафор були схарактеризовані особливості функціонування метафор-оживлення, метафор-опредмечування, метафор-синестезії в поетичній творчості Василя Стуса. Аналіз поезій засвідчив, що більшість складають метафори-оживлення, серед яких переважає антропоморфізація, до метафори-опредмечування митець звертається спорадично. Метафори-синестезії, що створені на психо-фізіологічній основі, репрезентують у поезіях Василя Стуса гру-синтез різних значень перцептивної семантики – дактильної, зорової, одоративної, смакової, слухової. Аналіз поезій дає підстави для висновку, що Василь Стус послуговується переважно індивідуально-авторськими метафорами, ознаками яких є суб'єктивність, асистемність, унікальність, одноразовість вживання, новизна.

Ключові слова: лірика, поезії, семантико-стилістична класифікація, антропоморфізація, метафора-синестезія, метафора-оживлення, метафора-опредмечування.

Проаналізувавши художньо-стильові особливості лірики Василя Стуса, літературознавець Михайлина Коцюбинська зацентрувала на поліваріантності його художніх текстів, реалізації в них принципів палімпсестності, самототожності й цілісності, а також на герметизмі, поетичній сконденсованості й екзистенційності світовідчуття автора¹. Ці ознаки стали ключем для дослідження ідейно-тематичних та філософських аспектів поетичної творчості поета сучасними літературознавцями, з-поміж яких Д. Стус, Ю. Бедрик, О. Росінська, О. Рарицький. Значну увагу дослідники приділили й мові поезії Василя Стуса, зокрема: А. Бон-

¹ Коцюбинська М. Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації. *Слово і час*. Київ, 1998. № 6. С. 17–28.

даренко розглянула значення і функції експресем його поетичної мови², О. Радомська звернулася до мовного аспекту творчості поета, здійснивши спробу аналізу неологізмів³, об'єктом дослідження Д. Данильчука став поетичний синтаксис В. Стуса в аспекті художньої комунікації⁴, а Л. Марчук – стилістичні синоніми як виразники експресії в епістолярії Василя Стуса⁵. Окрім того, було укладено «Словник поетичної мови Василя Стуса»⁶, у якому подано лексичне значення тих слів, що набули значення поетизмів – слів особливого естетичного змісту, що сприяють формуванню мистецького стилю автора і реалізації художньо-ідейного змісту.

Водночас варто констатувати, що зазначені дослідження лежать у площині мовознавства й фактично не зачіпають проблеми поетики художніх творів митця, яка перебуває на перехресті літературознавства й мовознавства, пов'язана з критичною рецепцією поетичного доробку Василя Стуса. Зазначимо, що міждисциплінарні дослідження (на межі лінгвістики та літературознавства) на сучасному етапі набувають особливої значущості, оскільки створюють єдине поле вивчення лексики, семантики, поетики, стилістики, мови художнього твору. У цьому контексті, на нашу думку, особливої уваги заслуговує метафоричність поетичного світу Василя Стуса, оскільки митця почасти називають поетом метафори, зокрема О. Тарнавський зазначає, що «це не та традиційна метафора, що в її закладенні порівняння чи зіставлення, щоб збагатити образність; це радше ота похідна, що – як у математиці функція – створює нове явище, новий світ»⁷. Варто наголошити, що до питання функціонування метафори в поезіях обраної персоналії зверталися В. Олексенко⁸, Т. Святошенко⁹ та інші науковці, проте новизна запропонованого дослідження полягає в спробі дослідити метафоричність поетичної спадщини Василя Стуса на основі семантико-стилістичної класифікації метафор, відповідно до якої виокремлюють метафору-оживлення, метафору-определення, метафору-синестезію¹⁰.

Аналіз поетичної спадщини митця дав підстави для висновку, що в ній превалюють метафори-оживлення. Вони вирізняються новизною й несподіваністю, серед способів їх творення найбільш популярним є антропометафоризація, завдяки якій предмети, явища дійсності та абстрактні поняття набувають рис людини. Насамперед, вони містять ключові слова, які постають як назви активних дій людини (брести, бігти, наздоганяти, танцювати, ткати, ходити, брати, мандрувати, грати), наприклад: «свічадо спить» (с. 67), «сон пішов у танок» (с. 72), «смерть мене в похід візьме» (с. 53), «сон пройшов» (с. 88), «ніч протовпнеться» (с. 143), «смерть ввійшла» (с. 155), «півники, півонії, жоржини, що заберуть очі і не повернуть» (с. 91), «на ліктях підвелась зоря, мов породілля» (с. 171), «благодать така ясна лягла мені на душу» (с. 202)¹¹.

² Бондаренко А.І. Поетична мова В. Стуса (експресемі емотивного змісту): автореф. ...канд. філол. наук / НАН України, Ін-т укр. мови. Київ, 1996. 21 с.

³ Радомська О. Мова як мистецтво. Неологізми в творчості Василя Стуса. *Українська мова та література*. 2002. № 15. С. 15–17.

⁴ Данильчук Д.В. Поетичний синтаксис Василя Стуса в аспекті художньої комунікації: автореф. ...канд. філол. наук / Київ. Нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2006. 20 с.

⁵ Марчук Л. Стилістичні синоніми як виразники експресії в епістолярії Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору: наук. зб.* Донецьк: Вид-во Донецького нац. ун-ту, 2001. Вип. 6. С. 114–120.

⁶ Оліфіренко Л.В. Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори. Київ: Абрис, 2003. 90 с.

⁷ Тарнавський О. Знайомство з поетом Василем Стусом. *Альманах УНС. Джерзі Ситі*, 1983. С. 136.

⁸ Олексенко В.П. Метафоричні конструкції Василя Стуса. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Київ, 2017. № 31. Т. 1. С. 70–76.

⁹ Святошенко Т. Метафоричні образи в поезіях Василя Стуса. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Київ, 2017 № 31. Т. 1. С. 70–75.

¹⁰ Єщенко Т. Семантико-стилістичні типи метафор: теоретичний аспект. *Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка*. Донецьк, 2010. С. 224–239.

¹¹ Стус В.С. Вибрані твори. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 352 с. Надалі цитуємо тексти творів Василя Стуса за цим виданням.

Значну за обсягом групу становлять антропометафори, які характеризують психофізіологічні процеси/стани особистості (вони створені на основі лексем боліти, вірити, дихати, думати, дрімати, кричати, спати, сивіти, сміятися, плакати), як-от: «задумалася свічка» (с. 36), «сніг хоче спати» (с. 96), «сонце божеволіє» (с. 234), «сміється дорога» (с. 156), «затужить по тобі зима» (с. 278), «збожеволілі антени» (с. 299), «задумалася свічка» (с. 112), «море хвилюється» (с. 67), «немовлятко й те обіцяє стати нашим катом» (с. 98), «минуле вабить вороття» (с. 213).

Варто зазначити, що для більшості таких метафор характерна експресивність: «церква святої Ірини криком кричить із імлі» (с. 71), «дух мій скорчився – і корчма кричить» (с. 78), «тополя ламле руки – / їй сил нема – піврати тіло в лет...» (с. 126), «Ти вже не згинеш, ти двожилава, земля, рабована віками, і не скарать тебе душителям сибірами і соловками» (с. 72). В основному зазначені метафори мають розгорнутий характер, створюючи в уяві читача цілу картину.

Окрему групу складають антропометафори, ключовими словами яких є маски-типажі, що образно характеризують людей, тварин, рослинний світ, явища природи. Наприклад, у поетичній спадщині Василя Стуса натрапляємо на метафори, утворені через найменування реальних осіб – українських письменників, науковців, історичних діячів (Шевченко, Сковорода, Максимович, Довженко, Борзнянський, Петлюра). Зокрема, згідно з дослідженням А. Лупол, найчастіше (14 разів) згадується Тарас Шевченко в контексті використання номінацій Тарас (8), Шевченко (3), присвійного прикметника Тарасів («Тарасові провісні птиці – слова шугають над Дніпром» (с. 73))¹². Подекуди митець використовує метафоричні ряди однорідних метафор-власних назв, наприклад: «Хай прийдуть в гості Леся Українка, / Франко, Шевченко і Сковорода» (с. 72); «в золотій соломі, пригашеній сутемрявою, яйця заблуклої казкової несучки. Зеро, Вишня і Сковорода» (с. 224). Окрім того, знаходимо й метафори, репрезентовані через іменування героїв української літератури, наприклад образ Мавки чи проклятого Марка.

Звертається Василь Стус і до метафор, утворених на основі іменувань постатей світового культурно-історичного кола (Гете, Бетховен, Шекспір) та літературних героїв (Фауст, Йорик). Найчастотнішими є такі одиниці: Гете (5) та його літературні персонажі (Мефістофель, Фауст – по 5 уживань), Бетховен (5), Шекспір (2) та персонажі його творів (Йорик – 7 уживань, зокрема 6 разів в одному вірші, Гамлет – 2)¹³. Часто митець творить метафори на основі імені Ісуса Христа, яке може набувати значення «праведник» («Між клятих паливод, іуд і христів / Прожив я сімнадцять без малого днів» (с. 171)). У фрагменті «Ведмідь упав, немов Ісус Христос, / із високості, і, долину вкривши, / як шовк легкою вовною узвишся – / голічеревий по калюжах повз» (с. 179) низькі хмари, що вилилися дощем на землю, метафорично репрезентовані в тексті в образі ведмеда, який порівнюється з Христом.

Зоометафори і ботанометафори трапляються в поезіях Василя Стуса децю рідше. З цього приводу Т. Єщенко зазначає, що уподібнення тваринам було (є) онтологічною основою світогляду як первісної, так і сучасної людини. Мовно-естетичне сприймання і змалювання навколишньої дійсності мовцями через тваринну семантику допомагає зрозуміти сенс людського буття, зробити наочними і сенсорно пізнаваними свої ідеї, відчутти гармонію космосу, в якому всесвітлюди-тварини-рослини становлять його неподільну єдність¹⁴. Зокрема, знаходимо такі приклади в поетичних текстах: «горить сосна – червоно-чорна грива над лісом висить» (с. 92) (образ вогню подано через образ кінської гриви), «слова шугають над Дніпром» (с. 73) **Ошибка! Источник ссылки не найден.** (асоціації з образами птахів); «бездоння лащить-ся» (с. 154) **Ошибка! Источник ссылки**

¹² Лупол А.В. Онімний простір у поезії Василя Стуса: дис. канд. філ. наук: 10.02.01 / Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. Одеса, 2011. С. 75.

¹³ Лупол А.В. Онімний простір... С. 78.

¹⁴ Єщенко Т. Семантико-стилістичні типи... С. 224–239.

не найден, «море не може спати» (с. 116), «очі виловлюють» (с. 93), «росте твоя тюрма» (с. 204).

Частіше трапляється химерометафоризація, для якої притаманна інтегрованість ознак, притаманних людині, тварині, рослині, рибі, птахові тощо. Завдяки такій метафорі Василь Стус розвинув пошук нових відтінків, слів емоційно-психологічного змісту, знаків-символів. Так, образ дороги стає символом життя, нездоланності: «Та відчайдушно пролягла дорога несамовитих» (с. 69), «Вглядаюся в осінні стерні – куди ти біжиш, дорого?» (с. 117). Окрім того, натрапляємо й на інші приклади химерометафоризації, наприклад: «стогне вікно» (с. 49), «глипає оком в'язниця, наче сова із тіьми» (с. 70), «сто років як сконала Січ» (с. 71), «ніч протовпиться ... по кімнаті, по стінах шастає. ... мовчить, і мовчить» (с. 99), «сонце відтремтіло» (с. 163), «кільчиться трава» (с. 191), «гомін бреде» (с. 205), «місяць стоїть» (с. 211), «світ весь витих, витух, відпалав, не вгамувавши вікової спраги» (с. 221), «тікає ніч» (с. 227), «Їх вітер скоро осідла, І довгі поводи напне, І пустить чвалом. Зустрічать до себе сонце в гості» (с. 267), «горобці виспівують» (с. 290).

Деякі метафори побудовані на основі фразеологізмів (наприклад, *ложем Прокруста* названо відсутність вибору, при цьому використано іронічне означення: «В демократичнім ложі Прокруста стогін» (с. 88)) або образів міфології Харон («слідчий на допиті»), харони («санітари»). Характерним для Стусової поезії є вживання міфонімів античного кола, пов'язаних зі світом мертвих (*Стікс, Лета, Орфей, Еврідіка, Тартар*).

Отже, аналіз поетичної спадщини Василя Стуса дав підстави для висновку, що антропоморфізація як тип метафоризації складає найбільшу групу серед метафор-оживлення в його творах. Очевидно, це пов'язано з тим, що поети більш схильні переносити до сфери неживого людські дії, ніж тваринні чи рослинні.

Окрім метафори-оживлення, Василь Стус звертається й до метафори-опредмечування, суть якої полягає в перенесенні ознак з неживого на живе, з неживого на неживе. З одного боку, Василь Стус таким шляхом прагне передати власні почуття й емоції («нещастя й радощі мої – весняні ручаї» (с. 76), «розум сперттий, як спирт, горить» (с. 145)). З іншого боку, поет прагне відобразити красу навколишньої природи («світання зайнялося» (с. 56), «бринів поранок» (с. 99), «синь небесна до тебе прихилиється облесна» (с. 142), «легкі хмарки на порцеляновому виснуть небі» (с. 53), «жовкнуть у вікні ліхтарі» (с. 86), «просвітле небо аж кипить» (с. 84)) або ж абсурдність навколишнього світу, апокаліптичність ситуації («світ весь витих, витух, відпалав» (с. 141), «дитинство загубилось серед дня» (с. 113), «небо аж кипить, просвітле – аж кипить» (с. 181), «вгорі кипить сонце – угорі!» (с. 221), «твердь земна трухлявіє» (с. 75), «порідшала земна тужава твердь» (с. 54)).

Василь Стус творить метафори-опредмечування і на основі власних назв, зокрема часто вживаються в його поезіях оніми Україна / *Вкраїна* (94), а також Київ (30), Дніпро (40), котрі виступають маркерами, репрезентантами України¹⁵. Зазначені лексеми позначають найважливіші для ліричного героя локуси українського топосу. Окрім того, варто назвати ті об'єкти, які автор згадує найчастіше, наприклад: *Софія* у значенні Софіївського собору (15 уживань); *Хрещатик*, що репрезентує Київ («шарий шамотить Хре[шч]атик кішлиться» (с. 95)). Серед російських топонімів поширеним є *Колима* (11) й *Сибір* (12), проте поет звертається й до інших об'єктів: «Москва, гора Ведмежа, Кем / і Попів острів – шлях / за ґратами за ґратами, / розбухлий на сльозах. / І знову В'ятка, Котлас, Усть- / Вим, далі – до Чиб'ю. ... / Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю, / печорський концентрак / споруджує нову добу / на крові і кістках» (с. 225). Практично в усіх Стусових контекстах *Голгота / Голгофа* (12 повторів) постає не як назва місця страсти Ісуса, а в переносному значенні – як символ страждань та смерті в ім'я високої мети. Зазначимо, що модифіковані значення метафор-опредмечування, які

¹⁵ Дупол А.В. Онімний простір... С. 81.

створять на основі власних назв, ґрунтуються на розвитку традиційної семантики оніма, інтерпретованої через призму авторських переживань і життєвого досвіду.

Частина метафор-опредмечувань побудована на релігійних онімах: у поетичних текстах Василя Стуса представлені язичницькі слов'янські міфоніми (*Волос, Ярило, Дажбог, Сварог, Стрибог, Лель*), а також образи зі сфери буддизму, індуїзму та зороастризму, які набувають метафоричного значення («*Осточортіє триглавий Бог Шива, Будда і синя птиця*» (с. 314) й виступають знаком екзотичної, далекої і якоїсь «несправжньої» релігії).

Отже, метафори-опредмечування є менш поширеними в поетичних творах Василя Стуса, ніж метафори-оживлення. З'ясовано, що метафори-опредмечування в поезіях митця характеризуються образно-художньою парадигмою, яка побудована не на національно-традиційних образах, а на власне авторських, що ґрунтуються на відкритті новітніх, потенційно-прихованих значень.

Варто зазначити, що Василь Стус звертається і до метафори-синестезії, сутність якої полягає в тому, що «враження або образи, які мають емоційний знак, тобто справляють на нас емоційний вплив, мають тенденцію до об'єднання між собою, незважаючи на відсутність схожості, суміжності між цими образами. Отже, утворюється комбінований витвір уяви, в основі якого лежить почуття або емоційний знак, що об'єднує різнорідні елементи»¹⁶. Зазначений вид метафор впливає із природно-біологічної властивості людини одночасно переживати враження, одержані від кількох органів чуття, наприклад, сприймання кольору або світла через звуки й навіпаки.

У поезіях Василя Стуса синестезія постає як суб'єктивне переживання: різноманітні емоції і стани репрезентовані через кольори, наприклад: «*білий світ – без кольору і звуку*» (с. 124), «*біла потойбічність*» (с. 84), «*чорне сонце*» (с. 209), «*на чорному папері білі літери*» (с. 214), «*біла стужа*» (с. 65), «*червона тінь каліни*» (с. 73), «*на чорних водах*» (с. 83). Прикметникові метафори, що містять значення кольору, побудовані на зорових відчуттях, тому вони легко виділяються семантично, бо в реальній дійсності ця якість предметів має точне значення й пізнається винятково за допомогою зору, а не в комплексі органів чуття.

Проведений аналіз поезій Василя Стуса дав підстави для висновку, що метафори-синестезії творяться також на основі зорових+слухових аспектів («*у сивій завірюсі голосінь ...*» (с. 74)); слухові метафори можуть ґрунтуватися на слухових+ментальних асоціаціях («*самоти згорьовані хорали*» (с. 92), «*я магма магми, голос болю*» (с. 321), «*перегуки і гамори грайливі все хлопують об шиби, мов прибий*» (с. 141), «*повінь зринула І ліс заворожила*» (с. 131), «*А голоси протобажань лиш горло перетнуть, покрають серце без ножа і мовчки одійдуть*» (с. 169), «*бринів поранок*» (с. 49)); одоративні+зорові («*осліпле листя відчувало яр і палене збігало до потоку*» (с. 313), «*сухе проміння пахло сірником*» (с. 129)).

Можемо дійти висновку, що метафора-синестезія сприяє розкриттю думок та почуттів автора, підсилює емоційно-оцінне забарвлення мови. Василь Стус творить зазначені метафори двома способами: шляхом переосмислення, збагачення, доповнення, розширення традиційних образів, а також в оказіональний спосіб. Завдяки метафорам-синестезіям поетичні твори Василя Стуса стають експресивно наснаженими, унаслідок чого предмети втрачають звичні обриси, набуваючи нових ознак, а традиційні явища постають у незвичайних контекстах.

Отже, відповідно до семантико-стилістичної класифікації метафор було схарактеризовано особливості функціонування метафор-оживлення, метафор-опредмечування, метафор-синестезій у поетичній творчості Василя Стуса. Аналіз поезій засвідчив, що більшість складають метафори-оживлення, серед яких переважає антропоморфізація, до метафори-опредмечування митець звертається спорадично. Метафори-синестезії, що створені на психо-фізіологічній основі, репрезентують у поезіях Василя Стуса гру-синтез різних значень перцептивної се-

¹⁶ Блинов И. К вопросу о синестезии в поэзии русских поэтов-символистов. *Всесоюзная школа молодых ученых и специалистов «Свет и музыка»*. Казань, 1979. С. 145–146.

мантики – дактильної, зорової, одоративної, смакової, слухової. Аналіз поезій дає підстави для висновку, що Василь Стус послуговується переважно індивідуально-авторськими метафорами, ознаками яких є суб'єктивність, асистемність, унікальність, одноразовість вживання, новизна.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в аналізі особливостей функціонування фольклорних і архетипних метафор у творчості Василя Стуса, а також порівняльно-зіставних студіях фігуральності поезій митця з іншими поетами-шістдесятниками.

References

Bondarenko, A. (1996). Poetychna mova V. Stusa (ekspresyemy emotyvnoho zmistu) [Poetic language of V. Stus (expressions of emotional content)]: avtoref. ...kand. filol. nauk: 10.02.01 / NAN Ukrainy, In-t ukr. movy. Kyiv, Ukraine.

Danylchuk, D. V. (2006). Poetychnyi syntaksys Vasylya Stusa v aspekti khudozhnoi komunikatsii [Poetic syntax of Vasyl Stus in the aspect of artistic communication]: avtoref. ... kand. filol. nauk: 10.02.01 / Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. Kyiv, Ukraine.

Yeshchenko, T. (2010). Semantiko-stylistychni typy metafor: teoretychnyi aspekt [Semantic and stylistic types of metaphors: theoretical aspect]. *Donetskiy visnyk Naukovoho tovarystva im. Shevchenka – Donetsk Bulletin of the Shevchenko Scientific Society*.

Kotsiubynska, M. (1998). Vasyl Stus u konteksti sohodnishnoi kulturnoi sytuatsii [Vasyl Stus in the context of today's cultural situation]. *Slovo i chas – Word and Time*.

Lupol, A. V. (2011). Onimnyi prostir u poezii Vasylya Stusa [Onym space in the poetry of Vasyl Stus]: dys. kand. filol. nauk: 10.02.01 / Odeskiy natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Odesa, Ukraine.

Marchuk, L. (2001). Stylistychni synonimy yak vyraznyky ekspresii v epistolarii Vasylya Stusa [Stylistic synonyms as expressions of expression in the epistolary of Vasyl Stus]. *Aktualni problemy ukrainskoi literatury i folkloru: nauk. zb. – Current issues of Ukrainian literature and folklore: a scientific collection*. Donetsk, Ukraine.

Oleksenko, V. P. (2017). Metaforychni konstrukty Vasylya Stusa [Metaphorical constructs of Vasyl Stus]. *Naukovyy visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of the International Humanities University*.

Olifirenko, L. (2003). Slovyk poetychnoi movy Vasylya Stusa. Ridkovzhyvani slova ta individualno-avtorski novotvory [Dictionary of poetic language by Vasyl Stus. Rare words and individual author's innovations]. Kyiv, Ukraine.

Radomska, O. (2002). Mova yak mystetstvo. Neolohizmy v tvorchosti Vasylya Stusa [Language as art. Neologisms in the works of Vasyl Stus]. *Ukrainska mova ta literatura – Ukrainian language and literature*.

Лілік Ольга Олександрівна – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Lilik Olha O. – Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53, Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: lilik8383@ukr.net

SEMANTIC AND STYLISTIC TYPES OF METAPHORS IN THE POETIC CREATIVITY OF VASYL STUS

The purpose of the article is to study the peculiarities of the functioning of different semantic and stylistic types of metaphors in the poetic heritage of Vasyl Stus.

The choice of **research methodology** is caused by the interdisciplinary nature of the issue and the philosophical essence of Vasyl Stus poetry. In the process of scientific research a number of methods of linguistic and literary research based on the principles of expediency and complementarity were used, which allowed to get the most complete idea of the functioning of semantic and stylistic types of metaphors in the poetic creativity of Vasyl Stus. In particular, structural analysis was used to distinguish metaphors in the texts of lyrical works and clarify their essence, the method of hermeneutics was used to read poetry in the language of modern literary and linguistic sciences, and comparative analysis was used to compare the functioning of semantic and stylistic metaphors in different poems.

The novelty of the study is that for the first time an attempt to characterize the semantic and stylistic types of metaphors in the poetic work of Vasyl Stus was made.

Conclusions. According to the semantic-stylistic classification of metaphors, the peculiarities of the functioning of metaphors-revival, metaphors-objectification, metaphor-synesthesia in the poetic works of Vasyl Stus were characterized. The analysis of the poems showed that the majority are metaphors-revival, among which anthropomorphization prevails, the artist turns to the metaphor-objectification sporadically. Metaphors-synesthesias, created on a psycho-physiological basis, represent in Vasyl Stus's poems a game-synthesis of different meanings of perceptual semantics – dactyl, visual, odorative, taste, auditory. The analysis of the poems gives grounds to conclude that Vasyl Stus uses mainly individual-author metaphors, the signs of which are subjectivity, systemicity, uniqueness, one-time use, novelty.

Key words: lyrics, poetry, semantic-stylistic classification, anthropomorphization, metaphor-synesthesia, metaphor-revival, metaphor-objectification.

Дата подання: 12 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 20 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лілік, О. Семантико-стилістичні типи метафор у поетичній творчості Василя Стуса. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 138–144. DOI: 10.5281/zenodo.520-7536.

Цитування за стандартом APA

Lilik, O. (2021). Semantyko-stylistychni typy metafor u poetychnii tvorchosti Vasyliia Stusa [Semantic and stylistic types of metaphors in the poetic creativity of Vasyl Stus]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 138–144. DOI: 10.5281/zenodo.5207536.

УДК 39 (092) (477)

Вікторія Шекун

КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ С.Д. НОСА

DOI: 10.5281/zenodo.5212857

© В. Шекун, 2021. CC BY 4.0

***Мета** статті полягає у з'ясуванні основних напрямів краєзнавчої діяльності С.Д. Носа та систематизації його доробку в цій галузі гуманітаристики. **Теоретико-методологічна база** дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. Були також задіяні біографічний, історико-генетичний та наукометричний **методи**. **Наукова новизна** студії зумовлена постановкою проблеми і першою спробою визначити місце С.Д. Носа в історико-краєзнавчому русі на Чернігівщині в другій половині XIX ст. **Висновки**. На підставі широкого кола актуалізованих джерел встановлено участь С.Д. Носа у редакційному гуртку «Черниговских губернских ведомостей», що складався з місцевих істориків, етнографів, літераторів. Наведено факти, що свідчать про безпосередню причетність С.Д. Носа до проекту заснування в Чернігові наукового товариства історико-краєзнавчого профілю. Схарактеризовано співробітництво С.Д. Носа з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. Проаналізовано статті, замітки та документальні публікації дослідника у часописах «Черниговские губернские ведомости», «Основа», «Киевская старина».*

***Ключові слова:** С.Д. Ніс, Чернігово-Сіверщина, краєзнавство, етнографія, усна історія, археографія, громадсько-політична і наукова періодика.*

Становлення краєзнавства як галузі наукових знань, важливого засобу популяризації історичного минулого, збереження національних традицій, пам'яток історії та культури відбувалося на Чернігівщині й в Україні загалом протягом «довгого XIX століття»¹. Цей процес слід розглядати в контексті українського національного відродження, важливою складовою якого було формування модерного історичного дискурсу².

Саме в цей час, у середині XIX ст., до краєзнавчого руху на Чернігівщині долучився лікар за фахом і українознавець за покликанням С.Д. Ніс (1829–1901). Ще під час навчання на медичному факультеті Київського університету св. Володимира він захопився збиранням пам'яток фольклору і набув репутацію чудового виконавця народних пісень. Відтак С.Д. Ніс увійшов до складу студентського гуртка на чолі з А.А. Солтановським. «Высокая любовь этого кружка к своей отчизне, Руси-Украине, – згадував С.Д. Ніс, – состояла в изучении родной

¹ Тронько П. Історичне краєзнавство: Крок у нове тисячоліття (довід, проблеми, перспективи). Київ, 2000. С. 25

² Коваленко О.Б. Головні етапи розвитку історичного краєзнавства на Чернігово-Сіверщині. *Краєзнавство*. 2000. № 1–2. С. 40; Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 309–311.

страны посредством собирания и изучения памятников народного творчества, чтобы чрез собирание и изучение этих памятников изучить душу и мировоззрение народа, и не быть иноязычником на своей земле»³. Невдовзі він познайомився з відомим дослідником українського фольклору професором А.Л. Метлинським, який опікувався початківцем і заохочував його до подальших студій⁴. Найраніші фольклорно-етнографічні матеріали, впорядковані С.Д. Носом, були датовані 1852 р. і зібрані в с. Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині Прилуцького району Чернігівської області), де знаходилася садиба його батька, який походив із козацько-старшинського роду.

Після закінчення університету в 1854 р. С.Д. Ніс за власним бажанням був призначений на посаду лікаря військового госпіталю в м. Таганрог і в такий спосіб узяв безпосередню участь у Кримській (Східній) війні 1853–1856 рр. У 1857 р. він на деякий час оселився у Харкові, витримав у тамтешньому університеті іспити на звання оператора і члена лікарської управи й повернувся додому. Невдовзі, у жовтні 1858 р., С.Д. Носа було призначено на посаду оператора – члена Чернігівської лікарської управи, і він перебрався до губернського центру⁵.

Натоді країна перебувала в очікуванні змін, задекларованих імператором Олександром II, і Чернігів не становив винятку. Це позначилося і на змісті єдиного тоді, започаткованого у 1838 р., регіонального часопису «Черниговские губернские ведомости». У 50-х рр. XIX ст., коли неофіційною частиною видання опікувалися спочатку історик та етнограф М.М. Білозерський⁶, а потім письменник і фольклорист О.В. Шишацький-Ілліч⁷, редакція часопису фактично стала організаційним осередком краєзнавчого руху на Чернігівщині⁸. Як слушно зазначила О.В. Дудар, «у часи, коли Україна не мала власної державності, періодика (україномовна та російськомовна) сприяла збереженню та утвердженню культурної самобутності та національної окремішності українського народу. Видання на зразок «Черниговских губернских ведомостей», незважаючи на пильний нагляд губернської адміністрації та ретельні перевірки матеріалів публікацій Цензурним комітетом, поєднували у собі висвітлення урядового курсу з надзвичайно актуальними на той час історичними, краєзнавчими та етнографічними дослідженнями»⁹.

Це засвідчує, зокрема, редакційна стаття, автором якої вочевидь був О.В. Шишацький-Ілліч, вміщена у 1857 р. на сторінках «Черниговских губернских ведомостей»: «Археология, история, этнография и статистика края составляют самое существенное их свойство, потому что этот источник всех интереснее, разнообразнее и менее всех разобран для науки. ... Сколько у нас есть курганов, могил, городищ, урочищ с интересными об них рассказами и преданиями; сколько есть народных дум, легенд, ... в которых дух народа вливается светлою, кристальною струей со всеми изгибами и мелочами. ... Много еще у нас сокрытого золота, на некому собрать, промыть и очистить это золото для науки. Причины этому, кажется нам, заключаются в том, что не всякий желает понять важность наших народных памятников, а этого жаль, крепко жаль»¹⁰.

³ Нос С. Страницка из моих воспоминаний. *Киевская старина*. 1901. № 9. Отд. 1. С. 510.

⁴ Там же. С. 511–512.

⁵ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. *Киевская старина*. 1901. № 9. Отд. 1. С. 371–372.

⁶ А. Л. [Лазаревский А. М.]. Памяти Н. М. Белозерского. *Киевская старина*. 1897. № 1. Отд. 1. С. 146–150; Барабаш Н.О. Рід Білозерських і культурний світ України XIX – початку XX століть. Київ: Стилюс, 2007. С. 146–168.

⁷ Миронець І. Ол. Вас. Шишацький-Ілліч: До характеристики українського романтичного стилю. *Україна*. 1929. Травень–червень. С. 35–42; Кудрявцева З. Пареміологічна спадщина Олександра Шишацького-Ілліча. Київ: Логос, 1999. С. 5–39.

⁸ Тоцька Ж. Внесок часопису «Черниговские губернские ведомости» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 248–264.

⁹ Дудар О.В. Місце «Черниговских губернских ведомостей» у соціально-політичному житті України другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2008. С. 1.

¹⁰ От редакции. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1857. № 41. С. 341–342.

Таке спрямування часопису відповідало вподобанням С. Д. Носа, який «потишив душу свою всякими гарними и важливими статтями про нашу старину и про етнографію» і наприкінці 1857 р. запропонував О.В. Шишацькому-Іллічу опублікувати добірку нововиявлених історичних документів¹¹, які побачили світ наступного 1858 р. Наукометричний аналіз доробку С.Д. Носа свідчить, що більшість його публікацій у неофіційній частині «Черниговских губернских ведомостей» була оприлюднена у 1858–1861 рр. Один із перших дослідників місцевої періодики Є.Ф. Дорошевський вважав, що саме на цей час припадає найвище піднесення часопису, який став «найліпшим по всій Україні»¹². Є підстави говорити про існування редакційного гуртка, що виник на зламі 1850–1860-х рр. навколо часопису «Черниговские губернские ведомости» й об'єднував місцевих краєзнавців, істориків та етнографів, одним із членів якого був С.Д. Ніс. Такі гуртки, на думку І.І. Колесник, являли собою «локальні групи, що мають статусну ідентичність, котра визначається наявністю лідера або ідеї, культурного капіталу учасників, ... а також проявом емоційної солідарності (почуття єдності)»¹³. Надалі трапилася довга пауза, пов'язана з арештом у так званій «справі І.О. Андруценка» у 1863 р. і адміністративною висилкою в 1864 р. на Північ Росії. Відновити співробітництво з редакцією цього часопису С.Д. Ніс зміг тільки після повернення на Чернігівщину з тривалих поневірянь у пошуках заробітку на території сучасних Росії, Білорусі та Болгарії у 1880–1890-х рр. Загалом С.Д. Ніс опублікував на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» близько 40 статей, заміток і добірок документів, здебільшого пов'язаних з історією та етнографією регіону¹⁴. Краєзнавчі студії С.Д. Носа також з'являлися в 1861 р. у часопису «Основа», а в 1880–1890-х рр. у журналі «Киевская старина».

С.Д. Ніс був безпосередньо причетний до спроби заснування в Чернігові наукового товариства. Ця ідея виникла в середовищі місцевих істориків та краєзнавців на початку 60-х рр. XIX ст., а її речниками стали архієпископ Філарет (Гумілевський) та губернський предводитель дворянства О.М. Маркович, які залишили помітний слід у регіональній історіографії. У всякому разі, саме вони в січні 1862 р. підписали «Записку», що фактично являла собою «дорожню карту» подальших дій. У ній, зокрема, зазначалося: «В одном Чернигове лежит огромная масса памятников, до которых еще не касалась рука ученого. А сколько же их хранится в фамильных архивах! Вся эта масса, без преувеличения можно сказать, тлеет и год от года значительно уменьшается в своем количестве. Жаль смотреть, с каким пренебрежением обращаются с этим ученым капиталом люди, не понимающие, какие богатые проценты можно извлечь него»¹⁵. Втім, датований 28 січня 1862 р. лист О.М. Лазаревського, який натоді мешкав у Чернігові, до О.М. Марковича дає підстави стверджувати, що саме він, залишаючись за лаштунками, був промотором цього проекту¹⁶. До цієї справи долучився і С.Д. Ніс. У березні того же таки 1862 р. він писав О.Я. Кониському: «Як дасть Бог, у нас буде Историчеське обчество черниговське, уже програма пишеться, скоро пошлется на призволення до страших петербургских; збірайте старину, будемо Вас просить у члени-сотрудники»¹⁷. Однак утілити цей задум у життя не

¹¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). Ф. 63. Спр. 96. Арк. 1.

¹² Мовчимуха [Дорошевський Є.Ф.]. Вісті. С Чернигова. *Правда* (Львів). 1889. Вип. XI. Том IV. С. 135.

¹³ Колесник І. Українська історіографія: Концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 388–389.

¹⁴ Шекун В.О. С.Д. Ніс і часопис «Черниговские губернские ведомости». *Science of Europe*. 2021. № 75. Vol. 2. С. 13–16.

¹⁵ Добровольський П. К біографії Філарета (Гумілевського), архієпископа Черниговського. *Черниговские епархияльные известия*. Часть неофициальная. 1907. № 22. С. 761.

¹⁶ Рукописи П.Я. Дорошенко. *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV-го Археологического съезда в Чернигове*. Чернигов, 1908. С. 45.

¹⁷ Возняк М. З життя чернігівської громади в 1861–1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Ол. Кониського). *Україна*. 1927. Кн. 6. С. 121.

поталанило через підозру адміністрації до будь-якої громадської ініціативи й арешти та слідство у «справі І.О. Андрущенка»¹⁸.

Важливу роль у соціально-політичному житті та розгортанні краєзнавчих й етнографічних досліджень в Україні відіграв створений у 1873 р. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Згодом один з його фундаторів Ф.К. Вовк зазначив, що у такий спосіб наукова спільнота нарешті одержала можливість «збиратись і відверто займатись науковою діяльністю про Україну й для України»¹⁹. Саме у цей час С.Д. Ніс одержав дозвіл повернутися на Чернігівщину і відновив свої історико-краєзнавчі та етнографічні студії. Цілком логічно у цій ситуації він започаткував співробітництво з Південно-Західним відділом Російського географічного товариства. У «Журналі» його засідання 11 вересня 1874 р. зазначалося, зокрема, що С.Д. Ніс «доставил громадное количество всевозможных этнографических материалов»²⁰. А на наступному засіданні Відділу 5 грудня 1874 р. розглядалося питання про підготовку цих матеріалів до друку²¹. Крім того, за даними Г.О. Коваленка, С.Д. Ніс передав до Відділу «свои собрания старинной одежды, оружия, утвари»²², а у серпні 1875 р. – три унікальні «письмовники лекарственные» XVII–XVIII ст. із власної книгозбірні²³. Судячи з усього, ці пам'ятки належали до категорії «травників» і являли собою своєрідні медико-ботанічні енциклопедії, що містили не тільки опис зовнішнього вигляду лікарських рослин, але й способи їх використання²⁴.

У цьому контексті цілком закономірним було обрання С.Д. Носа 3 жовтня 1875 р. членом Відділу²⁵. Однак це співробітництво виявилось нетривалим. Того же таки 1875 р. один із фундаторів Відділу, а згодом його «злий геній» М.В. Юзефович упорядкував і направив до Петербурга доповідну записку «О так называемом украинофильском движении», в якій, зокрема, назвав Відділ «главным выразителем в печати стремлений украинофильского демократизма» і наголосив, що членами Відділу були обрані «хорошо здесь известные демагоги медик Нос и некто Конисский, оба бывшие уже в ссылке»²⁶. Цей пасквіль М.В. Юзефовича був детально розглянутий на засіданні Надзвичайної комісії «для пресечения украинофильской деятельности», скликаній за вказівкою імператора Олександра II у травні 1876 р. Наявність у складі Відділу «неблагонадежных в политическом отношении личностей», зокрема С.Д. Носа, О.Я. Конисского, П.П. Чубинського та М.П. Драгоманова стала одним із чинників, що зумовили закриття у липні 1876 р. Південно-Західного відділу Російського Географічного товариства і появу так званого Емського акту про повну заборону українського письменства²⁷.

Тематика публікацій С.Д. Носа в часописах «Черниговские губернские ведомости», «Основа», «Киевская старина» відображає розмаїття його краєзнавчих

¹⁸ Сарбей В.Г. Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*: Сборник научных статей. Киев, 1991. С. 37.

¹⁹ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850–1876 рр. *Україна*. 1929. Січень–лютий. С. 15.

²⁰ Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического общества. Киев, 1875. Том II. С. 26.

²¹ Там само. С. 33–34.

²² Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. С. 390.

²³ ІР НБУ. Ф. І. Спр. 11910. Арк. 1–5 зв.

²⁴ Ігнатенко І.В. Народна медицина і магія українців. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 160–161.

²⁵ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків; Київ: Державне видавництво України, 1930. С. 273; Мохір Л.В. Історико-краєзнавчі дослідження Південно-Східного відділу в Чернігівській губернії. *Сіверщина в історії України*: Збірник наукових праць. Київ; Глухів, 2013. С. 412–413.

²⁶ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. С. 380.

²⁷ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. С. 208–211, 372–382; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2000. С. 173–181.

уподобань. С.Д. Носу належить кілька розвідок з історії міст і сіл регіону. Зокрема, у 1859 р. він оприлюднив у «Черниговских губернских ведомостях» нарис про своє рідне село Понори, в якому схарактеризував природне середовище, урочища, археологічні пам'ятки. На підставі переказів, які побутували серед місцевої людності, С.Д. Ніс навів відомості про засновників села, фундаторів тамтешніх церков, землевласників і підприємців²⁸. Через півстоліття, вже після смерті С.Д. Носа, О.М. Лазаревський відзначив «подробное, до мелочей, топографическое описание Понор, сделанное в 1859 г. уроженцем этого села С.Д. Носом», стаття якого, на думку дослідника, «очень любопытна теперь как исторический уже документ»²⁹. Слід зазначити, що цей нарис С.Д. Носа відповідав канонам найбільш поширеного натовді жанру історико-краєзнавчих досліджень – описів міст, сіл, церковних парафій, монастирів з усіма властивими їм позитивними рисами і недоліками³⁰. Зовсім інший характер мала опублікована 1861 р. українською мовою в часопису «Основа» під псевдонімом С. Волошин «Вісточка з Непитай-города», присвячена будинку Полкової канцелярії кінця XVII ст. у Чернігові, в якому натовді зберігався архів губернського правління, у тому числі рештки державного архіву Гетьманщини. С.Д. Ніс намагався привернути увагу громадськості до стану цієї унікальної пам'ятки: «Листове жалізо крадуть, розносять, уже на двох углах обідрали кровлю; піде течь, мокрота, пропадуть и бумаги од мокроти, и сама схованка їх, память прежнего часу, тож піде прахом»³¹.

Одним із перших С.Д. Ніс розпочав студії в галузі усної історії. У цьому контексті значний інтерес становлять його нотатки з історії Конотопа, оприлюднені в 1861 р. у журналі «Основа». Вони являли собою своєрідну краєзнавчу мозаїку, що складалася з оповідань і переказів старожилів, записаних і опрацьованих С.Д. Носом. У них ішлося про міські фортифікації козацького часу, школи при тамтешніх церквах, історичні пісні, що побутували серед місцевої людності³². У 1901 р., вже після смерті С.Д. Носа, ще одну серію його записів з історії Конотопа в «Киевской старине» опублікував О.М. Лазаревський. Він, зокрема, зазначив: «Недавно мы имели возможность пересмотреть несколько десятков тетрадей разных записей из живых уст (курсив автора – В. III.) почтенного малорусского этнографа С.Д. Носа. ... Бесконечно жаль будет, если эти единственные в своем роде сборники, начатые с 1855 г., не будут сохранены»³³.

На цю особливість дослідницької методики С.Д. Носа ще у 1861 р. звернула увагу редакція «Основы», адже саме на підставі усних джерел він підготував нарис «Шворин рід» з історії своєї родини з промовистою підназвою «Людська пам'ять про старовину»³⁴. Редакція «Основы» віддала автору належне: «Добре той робить, хто з старосвітськими людьми розмовляє та все стародавнє списує: се він готує на дальші часи скарб такий, що дається не всякому. ... Може й інші письменні люди, вслід за Носом, що так гарно вміє старого чоловіка розпитати, те ж саме чинитимуть і вихоплять, мовляв, із Лети, що досі ще не потонуло»³⁵. Спираючись на родині перекази, С.Д. Ніс переповів у цьому нарисі історію кількох поколінь своїх предків по чоловічій лінії. Подібна стаття, присвячена козацькому роду Мовчанів, з якого походила його мати, залишилася у рукопису³⁶. Зага-

²⁸ Нос С. Село Поноры (Конотопского уезда). *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1859. № 19. С. 125–129.

²⁹ Лазаревский А.М. Описание Старой Малоросии. Киев: Тип-я Императорского университета св. Владимира, 1902. Т. 3. Полк Прилуцкий. С. 251–252.

³⁰ Коваленко А.Б. Развитие краеведения на Черниговщине в первой половине XIX в. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*: Сборник научных статей. Киев, 1991. С. 97–98.

³¹ Волошин С. [Ніс С.Д.]. Вісточка з Непитай-города. *Основа*. 1861. № 6. С. 169–170.

³² Ніс С. Про Конотіп. *Основа*. 1861. № 11–12. С. 7–15.

³³ А. Л. [Лазаревский А.М.]. Конопотская старина по усному преданию. *Киевская старина*. 1901. № 1. Документы и заметки. С. 1–3.

³⁴ Ніс С. Людська пам'ять про старовину. I. Шворин рід. *Основа*. 1861. № 10. С. 26–42.

³⁵ Там само. С. 26.

³⁶ Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа. С. 367–368.

лом С.Д. Ніс повсякчас цікавився історією своєї родини. Ще в 1859 р. він оприлюднив на сторінках «Черниговских губернских ведомостей» «Историческую справку о лицах, принадлежащих к фамилии Нос», в якій навів відомості про кількох носіїв цього прізвища, але встановити зв'язок між ними йому не поталанило³⁷. Водночас С.Д. Ніс цілком слушно наголосив на потребі дослідження так званої «фамільної історії»: «Если бы семейные памятники ценились снисходительным вниманием самой семьи, какие бы можно составлять фамильные истории, как бы приятно было любознательному потомку прочесть деяния, поступки и происхождение своих предков, которые весьма часто отличаются оригинальностью, острою, своевременным характером и складом душевным. В них то мог он изведать, какие способности проявляли в его роде, какой дух, какой характер существовал. Заботясь об уяснении фамильных принадлежностей, мы уясняем и жизнь целого народа. Разве сведения о части не пополняют сведения о целом?»³⁸

В останні роки життя С.Д. Ніс повернувся до історії своєї родини. 16 березня 1894 р. датований рукопис його розвідки під назвою «Родословное древо врача и оператора Степана Даниловича Носа», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського і нещодавно був запроваджений до наукового обігу³⁹. На підставі документів з архіву Чернігівського губернського дворянського зібрання, свідчень старожилів та родинних переказів С.Д. Ніс навів відомості про представників чотирьох поколінь своїх предків. Проте складається враження, що з якоїсь причини, можливо у зв'язку з погіршенням стану здоров'я, він не зміг систематизувати зібрані факти й фактично обірвав розповідь на півслові⁴⁰.

С.Д. Ніс також опублікував кілька біографічних розвідок, присвячених представникам інших козацько-старшинських родів: Галаганів, Войцеховичів, Кандиб, Харевичів, які залишили помітний слід в історії краю⁴¹. Значний інтерес становить замітка С. Д. Носа «Неизвестные памятники памятных лиц», яка побачила світ у журналі «Киевская старина» у 1882 р. У ній йшлося про рештки садиби генерального писаря часів І. Мазепи П. Орлика у с. Пальчики поблизу Батурина, яку згодом придбав відомий бджоляр П.І. Прокопович і перетворив її «в прекрасный сад и парк, приспособив их для установки ульев». Він також зберіг «аллеи правильно посаженных сосен», які за переказами були висаджені за вказівкою П. Орлика. Тут же зберігалася ще одна пам'ятка, яку П.І. Прокопович викупив у Батуринаського Миколаївського Крупицького монастиря, – келія святителя Димитрія Ростовського. «Странная игра судьбы, – зауважив С.Д. Ніс, – достоинства двух исторических деятелей различных направлений, по смерти их, сошлись вместе: тень сосен Филиппа Орлика прикрывает келью религиозных творений святителя»⁴².

Краєзнавчий характер мала переважна більшість археографічних публікацій С. Д. Носа. О. М. Лазаревський згадував, що він мав гарну звичку «при посещении разных панов и панков разыскивать у них разные старинные “шпаргалы”, с которых тут же списывал копии и, возвращая подлинники, убеждал владельцев беречь их»⁴³. С.Д. Носа дійсно непокоїло ставлення значної частини нащадків козацької старшини до документальної спадщини. «Большой грех лежит на душе тех, которые не берегут рукописные сокровища, каких не найти в официальных

³⁷ Нос С. Историческая справка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1859. № 37. С. 282–285.

³⁸ Там же. С. 282.

³⁹ ІР НБУ. Ф. 170. Спр. 582. Арк. 1–2.

⁴⁰ Шекун В. Неопублікований родовід С. Д. Носа. *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 173–177.

⁴¹ Нос С. О полковнике корсунком Андрее Кандыбе. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1859. № 30. С. 223–225; Його ж. О полковниках Носе, Галагане и Жураковском. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1889. № 9. С. 4; Його ж. Памятники местной старины. Род Харевичей. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1890. № 16. С. 4.

⁴² Нос Ст. Неизвестные памятники памятных лиц. *Киевская старина*. 1882. № 6. С. 552–554.

⁴³ Лазаревский А.М. Описание Старой Малоросии. С. 264.

хранилищах, – писав С. Д. Ніс. – Не в одних казенных, но и частных архивах находятся массы документов, которые обнимают собою всю внутреннюю минувшую жизнь нашу, сведения о которой у нас так бедны; топографию, экономический быт, медицину народа, обычаи, обычный суд, материалы для изучения украинского слова и проч.»⁴⁴.

Поступово у С.Д. Носа накопичилося чимале зібрання історичних документів у оригіналах і копіях. Згадки про них містять листи С.Д. Носа до О.М. Лазаревського, з яким він повсякчас консультувався з різних питань: «У меня имеется довольно старины, особенно из рода Харевичей, тут и схватки их с Кандыбами, наезды и прочие внутренние оказии, и сватовства, и описание “вина” ... Когда найдется время для разработки их – отзовитесь»; «долго обнюхивал я старину свою, посылать ли все Вам или другое совсем оставит – кажется бессодержательным, а потом подумал, кто построил здание, тот найдет место и щепке. Акты доходят до 1606 года, местами чем древнее речь, тем живописнее для словаря слова. Старина, богатый материал!»; «нашел я еще кипу старины. Какие богатства были одних драгоценностей! Списки идущих в приданое рубинов, алмазов, коралов – листы исписаны, не говоря об одеянии. Много бытовой старины излагается, весь Конотопский [уезд] и за окраины его видно будет “як у хаті”»⁴⁵.

С.Д. Ніс усвідомлював значення зібраних документів і намагався зробити їх надбанням наукової спільноти. Загалом протягом 1858–1891 рр. у рубриках «Материалы», «Старинные акты с примечаниями и объяснениями», «К истории края», «К местной старине» С.Д. Ніс оприлюднив на сторінках часопису «Черниговские губернские ведомости» близько 40 документів другої половини XVII–XVIII ст. Серед них були царські грамоти, гетьманські універсали, ордери Генеральної військової та полкових канцелярій, купчі, скарги на зловживання урядників, описи майна, генеалогічні матеріали, які висвітлювали різні аспекти діяльності органів влади й повсякденного життя місцевої людності. Особливий інтерес становить добірка документів, опублікована С.Д. Носом у 1861 р. під загальною назвою «Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова». До неї увійшли універсали гетьманів І. Виговського, Я. Сомка, І. Брюховецького, Ю. Хмельницького, Д. Ігнатовича, І. Скоропадського, Д. Апостола, які регулювали життєдіяльність міщанської громади Чернігова й підтверджували її права та привілеї⁴⁶.

Низку цікавих документів С.Д. Ніс опублікував у журналі «Киевская старина». Зокрема, «при разборе склада бумажной рухляди в местечке Красный Колядин (Конотопского уезда Черниговской губернии) в доме Николая Николаевича Забины, потомка известного нежинского полковника», він виявив і в 1882 р. надрукував судовий акт 1694 р., який дозволив з’ясувати, що відомий військовий і політичний діяч козацької доби Семен Палій народився у містечку Борзні на Чернігівщині⁴⁷. Заслуговує на увагу і оприлюднений у 1883 р. «в точном переводе с польского языка» універсал королевича Владислава від 8 лютого 1623 р. про заборону євреям селитися і займатися торгівлею та промислами на Чернігівщині. С.Д. Ніс принагідно зазначив: цей акт «сохранялся у меня ... много лет, а получен мною, кажется, из черниговского архива, а быть может и из частных рук – за давностью времен (начала шестидесятых годов) не помню»⁴⁸. У 1899 р. побачив світ унікальний «епітафійон» возного Ройської сотні Чернігівського полку А. Чечеля, складений у 1765 р. Редакція «Киевской старины» одержала його в «копии от С.Д. Носа, который нашел его где-то в Городницком уезде, где жил Чечель».

⁴⁴ Нос Ст. Месторождение Семена Палия. *Киевская старина*. 1882. № 3. С. 610.

⁴⁵ Лазаревська К. Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа. *Україна*. 1929. Жовтень–листопад. С. 67, 69, 70.

⁴⁶ Нос С. Ряд универсалов оборонных, данных гетманами мещанам г. Чернигова. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1861. № 14. С. 91–92; № 15. С. 97–99; № 16. С. 109; № 18. С. 108 – 110.

⁴⁷ Нос Ст. Месторождение Семена Палия. С. 609–611.

⁴⁸ Нос Ст. Изгон иудеев начала XVII века. *Киевская старина*. 1883. № 1. С. 214–215.

Цікаво, що герої «епітафіону» – своєрідного посмертного поетичного «послужного списку», – був нащадком соратника гетьмана І. Мазепи сердюцького полковника Дмитра Чечеля⁴⁹.

Дипломований лікар, С.Д. Ніс цілком закономірно звертався у своїх краєзнавчих пошуках до проблем навколишнього середовища й відіграв значну роль у розвитку та популяризації народної медицини. Одним із перших в Україні серед фахових лікарів він зацікавився здобутками народних цілителів і переконував своїх колег враховувати їхній досвід. Відтак перший біограф С.Д. Носа Г.О. Коваленко влучно назвав його «народним лікарем» у точному розумінні цього слова: «Превосходно зная и цена многовековой опыт народа и признавая, что врачевание тесно связано с местными бытовыми, климатическими ... и прочими условиями, он, с одной стороны, вводил в свой терапевтический обиход народные средства, с другой же стороны – старался действовать на пациентов сообразно их психике и их традиционным понятиям»⁵⁰.

С.Д. Ніс був переконаний у тім, що докілья безпосередньо впливає на здоров'я і життєдіяльність людини: «Растение дышет одним воздухом и питается тою землею, что и человек, с которым оно находится в связи по месту рождения». Відтак він порушив низку цікавих питань: «Не вытекает ли отсюда то, что полезное действие растений на человека обуславливается некоторым средством к нему? Не вытекает ли также и то, что человек для собственной пользы не должен пренебрегать своими растениями, что он должен осмотреться вокруг себя, т. е., как говорится, под носом у себя, а потом уже отправиться дальше?»⁵¹

Ці думки С.Д. Ніс розвинув у датованому 1875 р. нарисі «Растение есть ближайший друг поселенина», який засвідчує його глибокі знання у галузі природознавства і народної медицини, а також набутий досвід практичного використання лікарських рослин⁵². С.Д. Носу належить заслуга запровадження в науковий медичний обіг деяких народних лікарських засобів, зокрема горичвіту, якому він у 1860 р. присвятив спеціальну публікацію в часопису «Черниговские губернские ведомости». С.Д. Ніс навів інформацію про власний успішний досвід лікування своїх пацієнтів за допомогою відвару цієї лікарської рослини, а також докладний рецепт його приготування. Згодом цей же текст під дещо видозміненою назвою він передрукував у своїй книзі «У всякого народа своя природа (Путешествие к родному попелищу)», яка побачила світ у Чернігові в 1888 р.⁵³ С.Д. Ніс також звернув увагу ще на одну лікарську рослину – багульник (народна назва багун), яку народні цілителі використовували для лікування дихальних шляхів і легень⁵⁴.

Свої спостереження і рекомендації щодо використання лікарських рослин у медичних практиках С.Д. Ніс виклав у науково-популярних книжках, адресованих широкій читацькій аудиторії: «Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя» (1874), «Про хвороби і як їм допомогти» (1874). На думку деяких дослідників, йому також належав надзвичайно актуальний натоді лікарський порадник «Про холеру» (1875). Привертає увагу той факт, що усі вони були видрукувані українською мовою без зазначення прізвища автора, який щойно повернувся з тривалого адміністративного заслання. Єдиний виняток становила вже згадана вище книга «У всякого народа своя природа...», на титульному аркуші якої було наведено прізвище автора – «Врач Степан Данилович Нос».

⁴⁹ Нос Ст. Эпитафийон ввозного Андрея Чечеля 1765 г. *Киевская старина*. 1899. № 11. Отд. II. С. 67–69.

⁵⁰ Коваленко Г.О. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и врача С. Д. Носа. С. 374.

⁵¹ Нос С. О народной медицине южнорусов и об употреблении народном горичвіту (*Adonis vernalis*) против серозных скоплений в брюхе (водянки). *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1860. № 5. С. 31.

⁵² ІР НБУ. Ф. І. Спр. 11910. Арк. 1–5.

⁵³ Нос С.Д. У всякого народа своя природа (Путешествие к родному попелищу). Чернигов: Тип-я Губернского правления, 1888. С. 22–31.

⁵⁴ Нос С.Д. О растении багун, считающемся местным населением целебным. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1893. № 95. С. 4.

У рецензії на останню відомий чернігівський громадський діяч і краєзнавець О. А. Тищинський слушно наголосив, що С. Д. Ніс наполегливо радить «врачам, в особенности земским, как наиболее близким к народу, изучать местную народную медицину и применяют ее к делу» і рекомендує «употреблять местные лекарственные вещества, а не прибегать к одним только дорогим иноземным лекарствам»⁵⁵.

Отже, С.Д. Ніс відіграв важливу роль у розвитку краєзнавства на Чернігівщині на етапі його становлення. Він був учасником неформальних об'єднань місцевих дослідників на зламі 50–60-х рр. XIX ст. і членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Численні публікації С.Д. Носа у часописах «Черниговские губернские ведомости», «Основа» та «Киевская старина» охоплювали широке коло питань історії, етнографії та природознавства і не втратили свого наукового і пізнавального значення до наших днів.

References

Barabash, N. (2007). Rid Bilozerskykh i kulturnyi svit Ukrainy XIX – pochatku XX stolit [The Belozersky family and the cultural world of Ukraine of the XIX – early XX centuries]. Kyiv, Ukraine.

Dudar, O. (2008). Mistse «Chernyhovskykh hubernskykh vedomostei» ts sotsialno-politychnomu zhyttu Ukrainy druhoi polovyny – pochatku stolittia [The place of «Chernyhovskye hubernskye vedomosty» in the socio-political life of Ukraine in the second half of the XIX-early XX century]. Extended abstract of candidates thesis. Kyiv, Ukraine.

Ihnatenko, I. (2016). Narodna medytsyna i mahiia ukraintiv [Folk medicine and magic of Ukrainians]. Kharkiv, Ukraine.

Kovalenko, A. (1991). Razvytye kraevedeniya na Chernyovshchynе v pervoi polovynе XIX v. [Development of local lore in Chernihiv region in the first half of the XIX century]. *Ystorycheskoe kraevedenye v SSSR: voprosy teoryy y praktyky: Sbornyk nauchnykh statei – Historical local lore in the USSR: questions of theory and practice: Collection of scientific articles*. Kyiv, Ukraine.

Kovalenko, O. (2000). Holovni etapy rozvytku istorychnoho kraieznavstva na Chernihovo-Sivershchyni [The main stages of development of historical study of a particular region are on Chernihovo-Sivershchyni]. *Kraieznavstvo – Local lore*, 1–2. Kyiv, Ukraine

Kudriavtseva, Z. (1999). Paremiolohichna spadshchyna Oleksandra Shyshatsko-ho-Ilichа [Paremiological legacy of Alexander Shishatsky-Ilyich]. Kyiv, Ukraine.

Mokhir, L. (2013). Istoryko-kraieznavchi doslidzhennia Pivdenno-Zikhidnoho viddilu v Chernihivskii hubernii [Historical and local lore studies of the South-Eastern department in the Chernihiv province]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats – Sivershchyna in the history of Ukraine: Collection of scientific works*. Kyiv; Hlukhiv, Ukraine.

Myller, A. (2000). «Ukraynskyi vopros» v polytyke vlastei y russkom obshchestvennom mnenyy (vtoraia polovyna XIX v.) [«Ukrainian question» in the policy of the authorities and Russian public opinion (second half of the XIX century)]. Sankt-Peterburh, Russia.

Shekun, V. (2017). Neopublikovanyi rodovid S. D. Nosa [Unpublished pedigree of S. D. Nos]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 6. Chernihiv, Ukraine.

Shekun, V. (2021). S. D. Nis i chasopys «Chernyhovskye hubernskye vedomosty» [S. D. Nose and the magazine «Chernihiv Provincial Gazette»]. *Science of Europe*, 75.

Totska, Zh. (2014). Vnesok chasopysu «Chernyhovskye hubernskye vedomosty» u rozvytok istorychnoho kraieznavstva na Chernihivshchyni [The contribution of the magazine «Chernihiv Provincial Gazette» in the development of historical local lore in

⁵⁵ Тищинский А.А. Библиография. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1888. № 100. С. 4.

the Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 6. Chernihiv, Ukraine

Tronko, P. (2000). *Istorychne kraieznavstvo: krok u nove tysiacholittia (dosvid, problemy, perspektyvy)* [Historical local lore: a step into the new millennium (experience, problems, prospects)]. Kyiv, Ukraine.

Vermenych, Ya. (2003). *Teoretyko-metodolohichni problemy istorychnoi rehionalistyky v Ukraini* [Theoretical and methodological problems of historical regionalism in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Шекун Вікторія Олександрівна – фахівець відділу міжнародних зв'язків Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shekun Victoria O. – specialist of international department of the T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: lenore11@ukr.net

LOCAL HISTORY ACTIVITY OF S. D. NOS

The purpose of the article is to establish the main directions of local lore activity of S.D. Nose and systematize his work in this field of humanities. The theoretical and methodological basis of the study lies in the principles of historicism, scientificity and systematics. Biographical, historical-genetic and scientific-metric methods were also used. Scientific novelty of the study is due to the formulation of the problem and the first attempt to determine the place of S.D. Nos in the historical and local lore movement in the Chernihiv region in the second half of the nineteenth century. Conclusions. On the basis of a wide range of updated sources, S.D. Nos' participation in the editorial circle of the official government newspaper «Chernykhovskye hubernskye vedomosti», consisting of local historians, ethnographers, and writers, was established. The facts about evidence of S.D. Nos direct involvement in the project of founding a scientific society of historical and local lore profile in Chernihiv are also given. S.D. Nos' cooperation with the South-Western Division of the Russian Geographical Society is characterized. Articles, notes and documentary publications of the researcher in the journal «Chernihiv Provincial Gazette», «Osнова», «Kievskaya Starina» are analyzed.

Key words: S.D. Nis, Chernihiv-Sivershchyna, local lore, ethnography, oral history, archeography, socio-political and scientific periodicals.

Дата подання: 24 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шекун, В. Краєзнавча діяльність С.Д. Носа. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 145–154. DOI: 10.5281/zenodo.5212857.

Цитування за стандартом APA

Shekun, V. (2021). *Kraieznavcha diialnist S.D. Nosa* [Local history activity of S.D. Nos]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 145–154. DOI: 10.5281/zenodo.5212857.

Наталя Тихолоз

ТАЄМНИЦЯ СМЕРТИ ПЕТРА ФРАНКА (до 80-х роковин примусової «евакуації»)

DOI: 10.5281/zenodo.5229573

© Н. Тихолоз, 2021. CC BY 4.0

У статті докладно проаналізовані версії арешту (під виглядом евакуації) та загадкової смерти Петра Франка, наймолодшого сина Івана та Ольги Франків, на той час – визначного культурного й громадсько-політичного діяча, народного депутата Верховної ради УРСР та першого директора Музею Івана Франка у Львові.

***Мета** студії – на підставі усіх доступних джерел (документальних, пресових, мемуарних тощо) розкрити обставини примусового вивезення Петра Франка зі Львова з початком німецько-радянської фази Другої світової війни, можливий час і місце його насильницької смерті унаслідок злочинної репресивної політики тоталітарної системи СРСР щодо діячів української культури і лідерів громадської думки Галичини.*

***Методологія** дослідження базується передусім на архівно-джерелознавчих розшуках із використанням біографічного, політично- й культурно-історичного підходів, аналітико-синтетичного та індуктивно-дедуктивного методів.*

***Наукова новизна** дослідження полягає в науковому обґрунтуванні документально підтверджених фактів арешту й смерті Петра Франка на підставі архівних джерел, а також у першому введенні в науковий обіг низки раніше невідомих документів (зокрема з архівів радянських спецслужб).*

На підставі докладного системного аналізу та критичної верифікації всіх доступних джерел, зроблені висновки, що 28 червня 1941 р. Петра Франка, саме в день його народин, заарештували під приводом «евакуації» службовці органів держбезпеки СРСР (а саме військ НКВС) і вивезли зі Львова в східному напрямі, разом із акад. Кирилом Студинським. Їх довели до Києва й, очевидно, утримували під вартою в місцях позбавлення волі (у в'язниці чи слідчому ізоляторі). На початку липня того-таки року П. Франко був засуджений до «ВМН» («высшей меры наказания») і «расстрелян за националистическую деятельность». Це сталося не раніше за 6 липня 1941 р.; найімовірніше, 9 або 10 липня 1941 р.

Отже, Петро Франко став жертвою радянських політичних репресій, а його передчасно обірване життя є актом обвинувачення сталінській тоталітарній системі.

***Ключові слова:** німецько-радянська війна, евакуація, розстріл, політичні репресії, тоталітарна система.*

22 червня 1941 р. розпочалася німецько-радянська війна, а з нею і більшовицько-совєтська евакуація Львова. 24 червня в переповнених львівських тюрмах (їх на той час було три: № 1 на вул. Лонцького, № 2 на вул. Замарстинівській, № 4 «Бригідки» на вул. Казимирівській (сучасна вул. Городоцька), 34 – та ще одна «запасна», також переповнена, тюрма № 3, облаштована в замку м. Золочева) нещодавні «визволителі» почали масово знищувати в'язнів, більшості з

яких інкримінували контрреволюційну діяльність, шпигунство і зраду¹. Ті в'язні, яких визнали особливо небезпечними, підлягали «евакуації по I категорії», тобто розстрілу². Але транспорту катастрофічно бракувало, тому навіть тих, кого мали вивезти, вирішили фізично знищити на місцях.

Розстрілювали без суду і слідства спершу поодиночі, пострілом у потилицю, а далі, не встигаючи виконувати рознарядку, – масово, зганяючи в'язнів до камер, підвалів чи на подвір'я, з автоматичної зброї або кидаючи гранати... Щоб заглушити постріли й передсмертні зойки жертв, для маскування цілодобово працювали двигуни бульдозерів, тракторів, вантажівок та ін. Наприкінці червня 1941 р. Львів затерп від жаху. Відступаючи з міста, радянський тоталітаризм залишив по собі страшне криваве місиво садистично закатованих, звірськи понівечених тіл українців, яких навіть рідні не могли розпізнати. Нічого подібного ніхто собі не міг уявити навіть у найстрашнішому сні. Але саме такими були реалії того жахливого смертоносного червня 1941 р., який став фатальним і для Петра Франка.

На той час він був народним депутатом Верховної ради УРСР, деканом товарознавчого факультету українського державного інституту радянської торгівлі у Львові, першим директором нещодавно (1940 р.) утвореного літературно-меморіального музею Івана Франка у Львові...

Одначе ані авторитет ушлявленого батькового прізвища, ані власний статус визначного культурного й громадсько-політичного діяча насильно «возз'єднаної» з СРСР Західної України не захистили його від сталінських репресій та політичного терору.

«Подарунок» на уродини: арешт чи евакуація?

22 червня 1941 р. до будинку, в якому мешкав Петро Франко (вул. І. Франка, 2; тепер – № 150), прийшов «охоронець у кашкеті із синім верхом» (характерний елемент уніформи органів держбезпеки, зокрема військ НКВС)³ і протягом тижня стежив за кожним кроком депутата⁴. 24 червня Петро Франко востаннє відвідав своє місце праці – інститут радянської торгівлі. Від 25 червня 1941 р., згідно з його наказом як директора, у Музеї Івана Франка запроваджено нічні чергування⁵. А вже у четвер, 26 червня, двоє енкаведистів у цивільному конфінували (обмежили пересування місцем проживання) директора-депутата Петра Франка. Фактично це був домашній арешт. За Петром Франком «ходили крок у крок, навіть до кльозету»⁶. У суботу, 28 червня, саме в день його народин, об 11.00 його таки заарештували і вивезли зі Львова. Щоправда, все це офіційно подавали як «евакуацію»... Як виявилося згодом, вивезли назавжди...

Старша донька Петра Франка Віра про цей момент згадувала: «28 червня 1941 р. в день народження батька до нас завітали двоє в цивільному. Вони сказали батькові йти з ними. Я швиденько побігла по батькову матір, а мою бабусю, дружину Івана Франка Ольгу. Батько з матір'ю розмовляли французькою мовою, щоб енкаведисти не розуміли. Розмова була нейтральною. Син заспокоював матір... Потім батько сказав, що він мусить узяти ванну. Переодягнувся в усе чисте,

¹ Див.: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія. 1941. Львів – Нью-Йорк, 2002. С. 109–163; Франко П. Криваві сліди «золотого вересня». Львів, 2005. С. 202–238; Дерев'яний І. Розстріли в'язнів в червні–липні 1941 р. Як це було. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/06/24/43789/>.

² Федущак І. До 65-річчя кримінального злочину (червень 1941 р.). *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2006. Зб. 7. С. 121.

³ Уніформа органів державної безпеки, Внутренних и Пограничных войск СССР. *Вікіпедія*. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Уніформа_органов_державної_безпеки,_Внутренних_и_Пограничных_войск_СССР#ГУГБ_НКВД_СССР.

⁴ Франко З. За невідомих обставин. *Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. Зб. нарисів / Упоряд. і передм. О.К. Романчука*. Львів: Меморіал, 1992. С. 355–356.

⁵ Наказ № 92 по Музею від 22 червня 1941 р. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. Львів: Апірорі, 2012. Вип. 12. С. 137.

⁶ Марська В. [Струтинська М.] Буря над Львовом. Філадельфія: Вид-во «Київ», 1952. С. 208.

як перед боєм... Більше ми не бачили його...»⁷ Схожу замальовку обставин так званої евакуації Петра Франка зафіксувала у своїй статті й Зеновія Франко⁸.

Того-таки дня, 28 червня 1941 р., НКВС так само забрали й акад. Кирила Студинського. До евакуації було наказано готуватись і професору медицини Мар'янові Панчишину, однак в останній момент він устиг схватись у підвалах медінституту.

Насправді ніхто не знав, куди повезли Петра Франка. Навіть свідчення про те, яким транспортом його евакуювали, сьогодні дуже строкаті. Фіакр, авто, потяг... Донька Віра Франко згадувала, що по батька «приїхав лімузин», у якому вже сидів Кирило Студинський⁹. Дружина Ольга Франко також свідчила, що її чоловіка забрали машиною, але оскільки місця для всіх забракло, то по них (тобто по неї та доньок) мало приїхати інше авто. Утім, як виявилось згодом, ніхто по них так і не приїхав¹⁰. Софія Дутко (роки життя: 1910–1993), що працювала в той час прибиральницею в Музеї Івана Франка у Львові й упродовж 1938–1968 рр. безпосередньо мешкала в підвальному приміщенні Франкового будинку¹¹, також свідчила, що Петро Франко «евакуювався в тил країни на *автомашині*, яка спеціально приїжджала по нього»¹². Натомість її син, Володимир Дутко (1936 р. н.), згадував, що «бачив, як з двору будинку Ув'єри виїхав *фіакр* [курсив мій. – Н. Т.] з двома енкаведистами, які сиділи на задньому сидінні з прищепленими до гвинтівок оголеними багнетами, а між собою посадили Петра Франка і повезли вниз вулицею»¹³.

Хоч би як там було, але у версію про «евакуацію» ніхто не вірив.

Два тижні по тому, 13 липня 1941 р., газета «Українські щоденні вісті» надрукувала коротеньку замітку під промовистим заголовком «Подайте вістку»: «Дня 28. VI. в год. 11. НКВД забрало Франка Петра. Хто має про нього якусь вістку, [хай] подасть його родині. Адреса: Львів, Франка, 2»¹⁴. Це повідомлення, у якому ім'я Петра Франка названо серед десятків інших прізвищ відомих і невідомих львів'ян, що пропали безвісти, стало чи не першим публічним задокументованим свідченням того, що у справі сина знаного класика *щось не так*.

За три дні, 16 липня 1941 р., вже дрогобицька газета «Вільне слово» інформувала своїх читачів, що «большевики, відступаючи зі Львова, забрали з собою проф. др. Кирила Студинського і інж. Петра Франка, сина нашого великого письменника»¹⁵.

Ще за шість днів, 19 липня, у тій-таки газеті «Українські щоденні вісті» в замітці під тим самим, уже звичним для читачів, заголовком «Подайте вістку» першим серед когорта інших зниклих називали також ім'я Кирила Студинського та його дружини Леонтії¹⁶.

Однак шлях до пізнання правди про фатальний кінець життєвої історії Петра Франка став таким же складним, як і шлях гвалтовно «возз'єднаних», спійманих до неволі, підрадянських українців до своєї незалежності...

На довгі роки Петра Франка просто викреслили... Викреслили з історії українського культурного, громадського, політичного, спортивного, наукового та літературного життя. Його викреслили з історії країни. У Франковому музеї, біля витоків якого він стояв, не можна було демонструвати його світліну. Ім'я

⁷ Франко В. Вступне слово. *Франко П. Молочко*. [б. м., б. р.] [Бібліотечка «Франкової криниці».] С. 2.

⁸ Див.: Франко З. За невідомих обставин. С. 355–356.

⁹ Цит. за: Кліш А. Кирило Студинський: життя і діяльність. Тернопіль, 2011. С. 113.

¹⁰ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2. Арк. 43.

¹¹ Горак Р. Спогади Софії та Володимира Дутків. *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. Львів, 2007. Вип. 7. С. 173–187.

¹² Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2. Арк. 37.

¹³ Горак Р. Спогади Софії та Володимира Дутків. С. 183.

¹⁴ Подайте вістку. *Українські щоденні вісті*. 1941. Чис. 7 (від 13.VII.). С. 4.

¹⁵ Кого вивезено зі Львова. *Вільне слово*. 1941. № 4 (від 16.VII.). С. 3.

¹⁶ Див.: Подайте вістку. *Українські щоденні вісті*. 1941. Чис. 12 (від 19.VII.). С. 4.

Петра Франка стало проскрибованим. Краще було взагалі його не згадувати. Навіть кровним родичам...

Арешт (називатимемо все своїми іменами, бо ж це був таки арешт, а не евакуація!) Петра Франка істотно вплинув і на життя його найближчих.

У ніч проти 15 липня 1941 р. померла його мати, Ольга Федорівна Франко з Хоружинських. Лежачи на передсмертному одрі, вона раз у раз допитувалася: «Де Петрусь, чому не приходять Петрусь?»¹⁷ Невістка Ольга Франко з Білевичів приховувала від неї правду про початок війни, бо не хотіла зайвий раз хвилювати стареньку. Софія Дутко, яка була з Ольгою з Хоружинських в останні дні її життя, свідчила, що вона «дуже побивалась за улюбленим сином, перестала приймати їжу, плакала за ним і це, напевно, прискорило її смерть»¹⁸.

30 червня 1941 р. до Львова увійшли німці. Від 4 липня того самого року комісаркою Музею Івана Франка призначено Ольгу Франко з Білевичів, хоча сам музей був закритий для відвідувачів. А вже три тижні по тому дружину Петра Франка разом із доньками виселили з вілли на вулиці Франка, 2 (тепер – № 150). За час німецької окупації її ще двічі виселяли з помешкань.

У вересні 1941-го за надуманим політичним звинуваченням у співпраці з органами НКВС гестапо заарештувало і відправило до централізованої тюрми на Лонцького старшу доньку Петра Франка Віру. Відтак дев'ятнадцятилітня дівчина потрапила до німецького концтабору Равенсбрюк, а, повернувшись додому, за іронією долі, 13 грудня 1945 р. знову опинилась у в'язниці. Цього разу вже НКВС звинувачувало її у співпраці з ворожою розвідкою. 31 січня 1946 р. Віру Франко засуджено на п'ять років табору у Воркуті та на довічне заслання до Сибіру. Додому вона змогла повернутися лише 1953 р., уже після смерті Сталіна (звільнена 27 листопада 1953). Реабілітована 14 грудня 1959 р.

Сьогодні, переглядаючи справу Віри Франко, розуміємо, що підозру (й органів гестапо, й органів НКВС) викликало перебування Віри Франко в травні 1940 – травні 1941 рр. у Відні. До столиці Австрії вона їхала разом із членами німецької комісії з переселення німців із СРСР. У Відні донька Петра Франка навчалася на медичному факультеті та збирала матеріали про свого діда, Івана Франка. І хоч вона мала офіційний дозвіл від Народного комісаріату іноземних справ (НКІС) СРСР на виїзд до Відня, проте стеження за донькою депутата таки велось. Недовіру НКВС спричинило те, що Віра Франко замешкала на квартирі у свого дядька, Петра Ключка (чоловіка рідної сестри Петра Франка, Анни), якого органи держбезпеки характеризували як «участника націоналістической організації УНО», а також і те, що дівчина підтримувала дружні взаємини «с офіцерами німецько-фашистской арміи»¹⁹.

Згодом, 1959 р., додаткова перевірка органів НКВС чітко встановила, що Віра Франко «в 1940 году имела знакомство с членами немецкой комиссии, но эта связь не носила преступного характера», та що «выежала в г. Вену по разрешению советских властей через специальную государственную комиссию и в мае 1941 года по разрешению НКВД СССР возвратилась на жительство в г. Львов»²⁰. Але тоді, у травні–червні 1941-го, усе було інакше. Сталінська система, у якій процвітали терор, недовіра, шпигунство й донощицтво, скрізь бачила зраду та підступ.

Очевидно, що зв'язок із членами німецької комісії кидав негативне світло і на Петра Франка, який і без того перебував під пильним оком НКВС. Так, прибиральниця музею Софія Дутко на допиті свідчила, що легкове авто членів німецької комісії з переселення 1940 р. стояло в гаражі будинку Ув'єри (вул. Франка, 2), де мешкав Петро Франко зі сім'єю, а також що вона бачила, як

¹⁷ Син [Франко Т.] Ольга Франко. *Українське слово*. 1941. Чис. 2 (від 5.VIII.). С. 2.

¹⁸ Горак Р. Спогади Софії та Володимира Дутків. С. 183.

¹⁹ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2. Арк. 67.

²⁰ Там само.

Віра Франко та її батько-депутат часом розмовляли з тим чи тим представником комісії²¹. Самі ж члени німецької комісії з переселення займали будинок навпроти Музею Івана Франка.

1941 р. сім'я Петра Франка опинилась у смертельному трикутнику радянсько-німецької недовіри. Совіти заарештували Петра Франка... Німці ж арештували його доньку Віру... Сьогодні бракує документів, щоби з'ясувати напевно, чи був зв'язок між цими двома арештами – батька і доньки, – чи ні.

Однак зі справи Віри Франко дізнаємося, що вона була особистою батьковою секретаркою²². А допит Ольги Франко з Білевичів 20 грудня 1945 р. засвідчив, що на другий день після арешту Віри гестапівці проводили обшук у домі Франків. Саму ж Ольгу Франко двічі викликали на допит у гестапо, чотири чи п'ять разів обшукували її помешкання.

Під час першого обшуку, за свідченням Ольги Франко з Білевичів, усі документи її чоловіка, його листування з батьком, рукописи І. Франка, листування Петра Франка за час його роботи як депутата ВР УРСР, записник із адресами та телефонами членів НКВС, два фотоапарати, світлини, одяг склали в шафу й запломбували. Усі речі, опечатані в шафі, забрали після другого обшуку. Окрім того, реквізували тоді також наручний годинник, золотий перстень, срібний портсигар і радіоприймач. Усі наступні обшуки та допити мали на меті виявити листування Ольги Франко з Петром і встановити, чи підтримує вона якісь контакти з чоловіком²³.

Загадка смерті: версії та контраверсії

Звісно, відповідь на це та цілу низку інших запитань, пов'язаних із таємничим зникненням Петра Франка в червні 1941 р., могла б дати справа-формуляр, яку було на нього заведено.

Справа-формуляр (в оригіналі російською мовою «дело-формуляр», скорочено *Д-Ф*) – назва справи оперативного обліку, яку спецоргани заводили на певну особу у зв'язку з даними, що надходили на неї і давали підставу підозрювати її у підривної діяльності проти СРСР. Цей термін відмінений у 1954 році²⁴. Тобто справа-формуляр – це сукупність різних документів (біографічні дані особи, агентурні доноси на неї, звіти про спостереження та стеження за людиною, зібрані компрометаційні матеріали), які підтверджували, на думку відповідних органів держбезпеки, провину підозрюваної особи перед державою. Таку справу заводили таємно, людина могла й не знати про її наявність. Справа-формуляр, «мандруючи» з управління в управління, переслідувала свою жертву, навіть коли вона змінювала місце проживання. Більшість документів у таких справах містить гриф «совершенно секретно», який указував на те, що інформація належить до розряду державної таємниці. Людину, на яку надходила достатня кількість компрометаційних матеріалів, брали в агентурну розробку і заводили справу-формуляр. Відтак ця особа потрапляла під приціл негласного й усебічного вивчення органів державної безпеки. При цьому стеження велося не лише за нею, а й за її рідними, друзями, знайомими.

Те, що Петро Франко перебував під пильним оком НКВС, сьогодні не залишає жодного сумніву. Як і те, що на нього було заведено справу-формуляр. Петро Франко знав, що за ним стежать. Ба більше, за свідченнями очевидців, навіть передвіщав своє зникнення...

Оксана Франко, родичка Франків по лінії Онуфрія Франка (рідного брата І. Франка), свідчила: «Мій батько Володимир-Омелян ... десь влітку 1940 р. уже

²¹ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко... Арк. 67

²² Там само. Арк. 83.

²³ Там само. Арк. 109–111.

²⁴ Контрразведывательный словарь [Высшая краснознаменная школа Комитета Государственной Безопасности при Совете Министров СССР им. Ф. Э. Дзержинского. Совершенно секретно]. Москва, 1972. С. 84.

за “перших совітів” ... відвідав місто Лева, де зустрічався з Петром. Пізніше він згадував, що Петро виступав про кадебістський нагляд за ним, тому при розмові прикладав пальця до вух, тим самим вказуючи на те, що не треба про щось заборонене, політичне говорити»²⁵.

А Зорян Базилевич (1930 р. н.), небіж Ольги Франко з Білевичів (син її двоюрідного брата по матері Степана Базилевича), розповідав мені: «Я добре пам’ятаю, як ми з мамою [йдеться про Чеславу Базилевич. – Н. Т.] в тюрмі на Замарстинівській дістали повідомлення “заключённый выбыл” і відразу поїхали на вул. Понінського до вілли Ув’єри до цюці Дзюні Франко [йдеться про Ольгу Франко, дружину Петра Франка. – Н. Т.], і там мама розповіла вуйкові Петрові про це! Він обняв маму, поцілував її, погладив мене по голові і сказав: “Цеся, нині пропав Стефко. Завтра моя черга!!!”».

На сьогодні нам невідомо місце перебування справи-формуляра Петра Франка. Усі намагання її віднайти не дали сподіваних результатів. Дуже хочеться вірити, що цієї справи не знищили і рано чи пізно вона таки стане доступною для дослідників. Про те, що справа-формуляр Петра Франка була, знаходимо переконливі свідчення в аналогічній справі-формулярі, яку відкрили на його рідного старшого брата, Тараса Франка, як на «українського націоналіста».

На наш запит 2017 р. у справі Петра Франка в Галузевий державний архів Служби безпеки України надійшла відповідь, що такої справи немає. Однак в ГДА СБУ зберігають справу-формуляр (на сьогодні розсекречену) Петрового рідного брата, Тараса Франка. У ній зазначено, що Петро Франко «в 1941 году за активную националистическую деятельность был арестован и осужден [курсив наш. – Н. Т.]» (з доповідної записки з грифом «совершенно секретно» міністра держбезпеки УРСР Миколи Ковальчука до тов. Мельникова Л.Г. в ЦК КП(б)У, січень 1950 р.)²⁶. Окрім того, у цій справі натрапляємо ще на два цікаві документи. Перший – невеличкого формату папірець, який, за першим разом гортаючи справу, дуже легко можна просто переочити, – є такою собі довідкою про наявність компрометаційних матеріалів на людей із оточення підозрюваного. Такі довідки (з обов’язковим грифом «совершенно секретно»!) були своєрідним запитом на перевірку того, чи перебуває згадана в довідці людина в оперативній розробці, чи ні. Якщо особа в оперативній розробці не перебувала, то на документі ставили штамп «Сведений не имеется» і дату. Якщо ж відповідь на запит була ствердною (отже, особа перебувала в оперативній розробці й уже мала заведену справу-формуляр), то в довідці вказували номер формуляра та номер архівної справи.

Оскільки в розробці був Тарас Франко, то відповідно працівники органів наводили дані про його родичів. У такій довідці-запиті на Петра Франка, датованій 3 січня 1950 р., є покликання на його, Петрову, справу-формуляр – Д-Ф 910, архівний № 2854 зі зазначенням того, що справу слід зберігати «довічно»²⁷. Того ж дня, 3 січня 1950 р., начальнику відділу «А» УМГБ Львівської області надійшло «Требование» (знову-таки з грифом «совершенно секретно»!) з вимогою видати заступникові начальника 5-го відділу УМГБ УРСР майору Омельченковій «Д[ело]-Ф[ормуляр]» Петра Франка за архівним номером № 2854 «для составления справки по указ[анию] Министра»²⁸. 6 січня 1950 р. Д-Ф Петра Франка повернули в архів. Отже, ці два документи незаперечно свідчать про те, що на початку січня 1950 року справа-формуляр Петра Франка існувала!²⁹

²⁵ Франко О. Іван Франко дав своєму сину ім’я Тарас на честь Шевченка (родинні спогади і дослідження). Франко Т. *Вибране: У 2-х томах* / Упоряд. Є. Баран, Н. Тихолоз. Івано-Франківськ, 2015. Т. 1. С. 905.

²⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Особий архів № 1709 (С-3249). Дело-формуляр Тараса Франка. Ч. І. Арк. 14.

²⁷ Там само. Ч. IV. Арк. 50–50 зв.

²⁸ Там само. Арк. 53.

²⁹ Тихолози Н. і Б. Документи родини Франків з архівів радянських спецслужб. URL: <https://zbruc.eu/node/68245>

Одначе всередині липня 1958 року жодних документальних даних про вироки Петра Франка, а також про наявність його справи вже не було. Про це звітував 17 липня 1958 р. голова Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР Нікітченко в документі з грифом «секретно» до першого заступника голови Ради Міністрів УРСР Михайла Гречухи³⁰. Дані на Петра Франка тоді збирали у зв'язку з переглядом справи його старшої доньки, Віри Франко. Кілька наступних документів засвідчує, що представники органів самі шукали справу її батька у спецархівах. І – не знайшли!..

На це вказують такі дані.

У справі Віри Франко на звороті довідки-запиту (датовано 12 травня 1959 р.) на Петра Франка мокра печатка повідомляє, що «В центральной оперативно-следственной картотеке 1 Оперотдела МВД СССР Сведений не имеется». Після цього стоїть ще один штамп (датовано 15 травня 1959 р.) зі зазначенням: «По прекращенной сведений НЕ ИМЕЕТСЯ»³¹. Подальший запит у 1-й спецвідділ від 15 травня 1959 року також має негативну резолюцію (датовано 19 травня 1959 р.): «В оперативно-справочной картотеке 1 УВД Львовской обл. СВЕДЕНИЙ НЕ ИМЕЕТСЯ»³².

Урешті-решт у «Заключенні» від 28 вересня 1959 р., яке стало основою для закриття кримінальної справи на Віру Франко і слугувало підставою для її реабілітації (затверджено підписом заступника голови Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР полковником Б. Шульженком), про Петра Франка читаємо таке: «В оперативных материалах КГБ при СМ УССР имеются данные о том, что отец ФРАНКО В. П. – ФРАНКО Петр Иванович в 1941 году в связи с военной обстановкой по решению НКВД УССР приговорен к расстрелу, однако *никаких официальных материалов, на основании которых был приговорен ФРАНКО П.И., в архивах КГБ и МВД не разыскано* [курсив наш. – Н. Т.]»³³.

Отже, факти говорять про те, що справу Петра Франка у проміжку між 1950 та 1958 роками, найімовірніше, було знищено. Вірогідно, наказ на її знищення, як і наказ на арешт Петра Франка, дав той-таки М. Хрущов. Саме він особисто відповідав перед Сталіним за здійснення репресій в УРСР у період, коли було «евакуйовано» Петра Франка. І саме за розпорядженням Микити Хрущова в 1949–1950 рр. відбувалося вилучення документів із архівів УРСР³⁴. У такий спосіб Хрущов замітав за собою сліди і знімав із себе відповідальність за репресії в Україні. Нема документів – нема і складу злочину...

* * *

Офіційне пояснення смерті Петра Франка, озвучене родині після Другої світової війни, було таке: *Петро Франко загинув (випадково) під час німецького бомбардування 1943 року між Києвом і Харковом*. Ні конкретного місця, ні дати не називали. Ця версія побутувала впродовж усієї радянської доби української історії.

Так, скажімо, саме її наводить Тарас Франко в листі від 15 березня 1957 р. до Івана Прокопіва: «Мій брат Петро, інж[енер]-хімік, загинув під час бомбардування в 1943 р. десь між Києвом і Харковом. Тіла не знайдено. На нього були наклепи, але тепер цілком реабілітований»³⁵.

Цієї версії дотримувались і в Музеї Івана Франка, коли допитливі відвідувачі ставили питання про сина письменника. Іван Кияшко, який був директором Музею Івана Франка у Львові у 1949–1952 рр., свідчив: «Ми змушені були роз-

³⁰ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2.

³¹ Там само. Арк. 59 зв.

³² Там само. Арк. 60–60 зв.

³³ Там само. Арк. 70.

³⁴ Див.: Васильєв В. «Беріївська відлига» в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти. *З архівів ВУЧК ГПУ НКВД КГБ*. Київ, 2010. № 2 (33). С. 118.

³⁵ Франко Т. Вибране: У 2-х томах / Упоряд. Є. Баран, Н. Тихолоз. Івано-Франківськ, 2015. Т. 2. С. 471–472.

повідати екскурсантам, що син Петро загинув під час німецького бомбардування»³⁶. Прибиральниця музею Софія Дутко на допиті 11 липня 1959 року також повторювала цю версію³⁷.

Одначе родина Петра Франка не надто вірила в цю версію. Коли Ольга Франко зверталася до державних органів, щоби їй видали довідку про смерть чоловіка, їй відмовили. На запитання онуків про долю діда Петра відповідала коротко і скупо: «Замордували його...» Хоча десь глибоко в душі не хотіла миритися з тою страшною правдою і чекала... Безнадійно чекала на його повернення ціле своє життя. Часом Петро приходив до неї у снах... «Якби був живий, то я б поїхала до нього і на край світу. Куди б він не сказав...» – якось мовила Ольга з Білевичів до своєї онучки, Іванки Міліянчук. Але не судилося... Хоча фальшиві звістки про те, що, мовляв, Петро Франко працює десь далеко в Росії на якомусь таємному хімічному заводі, що він передав якусь звістку чи то якийсь сувенір звідти, інколи долинали до вух родини.

Один із таких фейків навіть виявився задокументований у справі-формулярі Тараса Франка. Так, у листопаді 1951 р. у Львові ширилася **інформація про те, що Петро Франко живий**, що він десять років жив на Уралі й тепер подав про себе звістку з Алма-Ати, написавши листа дружині Ользі з проханням приїхати до нього. До Києва цю новину привезла дослідниця рукописів І. Франка та Лесі Українки, наукова працівниця Інституту літератури Марія Фуртак-Деркач. Відтак цю версію зафіксувала в агентурному доносі від 30 листопада 1951 р. агентка під псевдо «Вікторова» (за цим псевдо ховалася Катерина Кутковець, колишня одногрупниця по філфаку Зеновії Франко), що спостерігала за родиною Тараса Франка в Києві. У цьому агдоносі «Вікторової» до старшого оперуповноваженого Романова йшлося: «На прошлой неделе со Львова приехала Мария Демьянова ДЕРКАЧ (научный работник института литературы АН) и рассказала ФРАНКАМ, что Ольга ФРАНКО получила письмо из Алма-Аты от Петра ФРАНКО, который извещает, что 10 лет он не мог писать, сейчас имеет такую возможность. Приехать он не может, а потому просит, чтобы Ольга приехала к нему. Ольга ответила письмом Петру, что она тоже сейчас не может приехать из-за семьи Аси (дочери)»³⁸.

Одначе лист Ольги Франко від 20 грудня 1951 р. до Катерини Франко (дружини Тараса Франка) засвідчив протилежне: ніякого листа від Петра вона не одержувала, а всі такі розмови – це лише порожні балачки. Спростовувала ці поголоски і молодша донька Петра Франка Ася (Іванна) у своєму листі від 10 січня 1952 р. Про обидва листи зі Львова – від дружини та від доньки Петра Франка – акурат інформувала майора Романова та сама Катерина Кутковець (агентка «Вікторова») відповідно в дописах від 22 грудня 1951 та 11 січня 1952 рр.³⁹ В останньому зокрема йшлося: «Вчера Дарья [донька Тараса Франка. – Н. Т.] и Ек[атерина] Ив[ановна] [дружина Тараса Франка. – Н. Т.] рассказывали, что получили письмо из г. Львова от Аси ФРАНКО (дочь Петра), которая тоже пишет, что от отца писем никогда не получали и что о письмах Петра просто кто-то распустил ложные слухи»⁴⁰.

Хто й навіщо поширював подібні чутки, сьогодні важко сказати. Але очевидним залишалося навіть у той час те, що це була неправда.

У 1990-х роках, вже в незалежній Україні, з'явилися ще принаймні три версії загадкового зникнення Петра Франка. За одними даними – **застрелений конвоюєм при спробі втечі з потяга, яким його вивозили на схід у червні 1941 р., на станції Прошова поблизу Тернополя** (тобто десь на етапі між Львовом і

³⁶ Кияшко І. «Я був колись директором Музею Івана Франка». *Науковий вісник Музею Івана Франка у Львові*. Львів, 2003. Вип. 3. С. 165.

³⁷ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2. Арк. 37.

³⁸ ГДА СБУ. Особий архів № 1709 (С-3249). Дело-формуляр Тараса Франка. Ч. II. Арк. 182.

³⁹ Там само. Арк. 183, 184.

⁴⁰ Там само. Арк. 184.

Києвом); за другими даними – **страчений у катівнях НКВС улітку того самого року** (як варіант, **розстріл після ув'язнення під Золочевом**); за іншими – **спалений живцем** «разом з іншими в'язнями в одній із сільських хат на Харківщині перед евакуацією»⁴¹. Напевно, що були ще й інші версії, не задокументовані на сьогодні. Усіляких неперевіраних чуток у той час з'являлося багато, тому що пильна увага суспільства була прикута до розвінчування радянських міфів, до пошуку жертв сталінських репресій і до заповнення «білих плям» нашої історії.

На початку 1990-х років версію про загибель Петра Франка під Тернополем обґрунтовував у своїх статтях у пресі Р. Горак. Для дослідника «очевидним і доказовим» було те, що Петра Франка та Кирила Студинського з дружиною вивезли потягом у напрямку Києва⁴². Стрижневим аргументом цієї версії стали свідчення депутатки Народних Зборів Західної України Ганни Лінинської (1905 р. н.), яка нібито їхала разом із Петром Франком і Кирилом Студинським в одному санітарному вагоні.

«Під великим секретом і тільки для вузького кола людей, – пише Р. Горак, – яким беззастережно довіряла, вона [Ганна Лінинська. – Н. Т.] оповіла, що таких депутатів, як вона, вивозили в окремому вагоні. Конвоювали поїзд солдати з Середньої Азії. ... Справді їхали санітарним поїздом вночі. Г. Лінинська була в цьому ж вагоні, що П. Франко та К. Студинський. Обидва ще не могли прийти до себе й дуже обурювались, як вчинили з ними. Було дано інструкцію, що в випадку бомбардування поїзда, всім вийти з вагонів і залягти неподалік насипів. Поїзд справді бомбардували. Десь під Тернополем. Як і було наказано, всі повискакували з вагонів і залягли неподалік. В один момент Г. Лінинська побачила, як зірвались Студинські та П. Франко, яких особисто знала і які в цей момент лежали неподалік неї, і кинулись бігти в напрямку поля. Їх втечу перервала автоматна черга. Г. Лінинська ще бачила, як вони попадали. Потім був «отбой тривоги». Всі повернулись у вагон. Петра Франка та Студинських не було»⁴³.

На підставі цього спогаду Р. Горак схиляється до думки, що П. Франко і К. Студинський загинули дорогою до Києва під час бомбардування потяга біля с. Сущина (7,5 км. від залізничної станції у с. Прошовій та 26 км. від Тернополя); коли вони кинулися «тікати в напрямку поля», їх наспіла «автоматна черга конвоїра»⁴⁴. На підтвердження своєї версії дослідник наводив також факт поїздки наприкінці липня 1941 р. доньки Кирила Студинського Ірини Тисовської до Тернополя (25 липня 1941-го вона була вже в Тернополі) з метою пошуку своїх батьків. Однак «на початку серпня 1941 р. Ірина Тисовська повернулася у Львів без батьків. Про долю батька не оповідала і всіляко уникала розмови про це...»⁴⁵ Згадує Р. Горак і про те, що Зеновія Франко (небога Петра Франка) з'ясувала, що той потяг зі Львова справді доїхав до Києва, але у списку прибулих і тих, кого взяли на «довольствие», Петра Франка та Кирила Студинського не було. «Отже, – висновок дослідник, – до Києва вони не приїхали або не доїхали»⁴⁶.

⁴¹ Кучабський Ю., Франко П.М. Петро Франко (сторінки життя). Львів, 1999. С. 93. Див. також: Єдліньська У. Вчений великих заслуг і доброго серця. *Вісник НТШ*. Львів, 1991 (осінь). Ч. 2. С. 8; Захарчук О.М. ФРАНКО Петро Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2013. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=Franko_P; Гнізний І. Тут дух його витає і воскресєє слід. *Свобода*. 1993. Від 12. Х. С. 3; Кліш А. Суспільно-політична діяльність академіка Кирила Студинського в період утвердження радянської влади в Західній Україні (1939–1941). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2005. Вип. 2. С. 198; Яковлев Ю. Півтора сторіччя Кирила Студинського (3). URL: <https://zbruc.eu/node/85089?fbclid=IwAR2Dn0VAFc1QtFrcjUvLVtvg-BKqJ9ZKlsHLLDIWeX8TEhZ9lONrDpDKGg0pno>.

⁴² Горак Р. Так де ж пропали Петро Франко та Кирило Студинський? *Ратуша*. 1992. Чис. 95 (274) (від 3.IX.). С. 5.

⁴³ Там само. Чис. 96 (275) (від 10.IX.). С. 5.

⁴⁴ Горак Р. Трагедія червневої ночі. Подобиці зникнення Петра Франка та Кирила Студинського. *Західна Україна*. 1993. № 39 (108) (від 19–25.IX.). С. 3.

⁴⁵ Горак Р. Так де ж пропали... Чис. 95 (274) (від 3.IX.). С. 5.

⁴⁶ Там само. Чис. 96 (275) (від 10.IX.). С. 5.

Щоправда, у статті Р. Горака натрапляємо на низку анахронізмів та неточностей, які змушують сумніватись у правдивості деяких тез і аргументів публіциста. Зокрема, він пише, що німці схопили і посадили Віру Франко в концентраційний табір ще до арешту її батька⁴⁷, – тоді як насправді Віру Франко було заарештовано у вересні 1941 року! Хибною є і теза про те, що дружина Кирила Студинського на вокзалі впросилася їхати з чоловіком, бо в нього були хворі ноги й він потребував догляду⁴⁸. Насправді ж Кирила та Леонтію Студинських забрали разом із дому 28 червня о 10 годині⁴⁹. І найважливіше – час бомбардування санітарного потяга, у якому начебто вивозили П. Франка і Студинських, Р. Горак окреслює датами 22, 23 чи 24 червня 1941 р.⁵⁰, коли ж, як ми знаємо, сам арешт відбувся зойно вранці 28 червня 1941-го. Не задокументованою є і теза про те, що «жертви були надійно закопані» і «про це було також інформоване начальство НКВД»⁵¹. Усе це лише припущення й авторські домисли.

Попри те, ця версія і сьогодні часто виринає у статтях, автори яких у той чи той спосіб звертаються до постатей Петра Франка чи Кирила Студинського⁵². Деякі дослідники наводять і схожі до розповіді Г. Лінинської свідчення колишнього працівника Інституту суспільних наук, а в роки війни співробітника НКВС, Р. Батога, який також був у потягу, яким «евакуювали» К. Студинського та П. Франка. За твердженням Р. Батога, серед ночі потяг зупинився десь у районі жмеринських лісів, де і вивели вчених...⁵³

Дехто, як-от колишній директор (у 1949–1952 рр.) Музею Івана Франка Іван Кияшко (роки життя: 1919–2006), подає саме цю версію смерті Петра Франка та Кирила Студинського як «достовірний факт»⁵⁴. Інші ж, як-от Ю. Кучабський і П.М. Франко, вважають її «мало вірогідною», сумніваючись у тому, що слабший на ноги та серце сімдесятиріохлітній Кирило Студинський і не менш хвора його дружина Леонтія взагалі здатні були бігти⁵⁵.

Однак, гадаю, те, що Кирило Студинського та Петра Франка, можливо, бачили в потязі і Г. Лінинська, і Р. Батіг, ще не означає, що їх було вбито і що вони не доїхали до Києва. От потягом чи машиною – це вже інше питання...

І тут не можна не навести запису зі щоденника Олександра Довженка від 25 травня 1942 р., у якому відомий український кінорежисер радянського часу зафіксував свій намір написати оповідання про те, як вивозили машиною (sic!) К. Студинського і П. Франка: «Написати оповідання, як на початку страшної всесвітньої трагедії везли зі Львова старого Студинського й Франка. Як плакав старий, тікав з машини, вередував, як під Волошеком [ідеться про м. Волочишк, що на межі Тернопільської та Хмельницької областей. – Н. Т.] прощався з Україною, як проклинав шоферів, як ображав товариша Приходька образливими лайками, як шофери хотіли під Проскуровим [нині м. Хмельницький. – Н. Т.] убити його, а Приходько не дав. Як сам Приходько був убитий, Франко мовчав. Старий, що знав ще добре його батька, ненавидів і презирав Франка. Франко боявся, у нього була маленька душа і ніякої пристрасті»⁵⁶.

Зрозуміло, що оповідання мало відповідати «духові часу». Звідси й усі оці негативні епітети на адресу К. Студинського та П. Франка. Але цікавим тут є ін-

⁴⁷ Горак Р. Так де ж пропали... Чис. 94 (273) (від 27.VIII).

⁴⁸ Там само. Чис. 95 (274) (від 3.IX.). С. 5.

⁴⁹ Подайте вістку. *Українські щоденні вісті*. 1941. Чис. 12 (від 19.VII.). С. 4.

⁵⁰ Горак Р. Так де ж пропали... Чис. 96 (275) (від 10.IX.). С. 5.

⁵¹ Там само.

⁵² Див., наприклад: Мельник І. Кирило Студинський – трагічна доля вченого. URL: <https://zbruc.eu/node/13701>.

⁵³ Див.: Кліш А. Суспільно-політична діяльність... С. 198; Яковлев Ю. Півтора сторіччя Кирила Студинського (3). URL: <https://zbruc.eu/node/85089?fbclid=IwAR2Dn0VAFC1QtFrcjUVLTVg-BKqJ9ZKlsHLDIWeX8TEhZ9lONrpdKGGOpno>.

⁵⁴ Кияшко І. «Я був колись директором... С. 172.

⁵⁵ Кучабський Ю., Франко П. М. Петро Франко (сторінки життя). С. 94.

⁵⁶ Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939–1956 = Дневниковые записи, 1939–1956. Харків: Фоліо, 2013. С. 153 [Українською і російською мовами].

ше: що знав і про що мовчав Олександр Довженко? Звідки йому були відомі всі ці деталі? Хто розповів йому їх?

Можливо, цю історію О. Довженко знав від самого М. Хрущова, із яким упродовж багатьох років підтримував близькі особисті взаємини, а може, від генерала НКВС Г. Соколова (роки життя: 1904–1973), який у червні 1941 р. був начальником військ НКВС охорони тилу Західного фронту і з яким кінорежисер мав довірливі приятельські стосунки. Генерал Г. Соколов не раз бував у О. Довженка вдома і чимало розповідав про Сталіна, Берію та ін. Про це свідчать записи в щоденнику митця від 10 січня 1946 р. й від 18 липня 1954 р.: «Я любив цього генерала, сам не знаю чому, як рідного брата. ... Він був моїм другом»; «Три года ходил ко мне в дом генерал Г.Г. Соколов под видом знакомого. На “ты” перешел и, видно, человек был хороший, сколько он мне говорил всяких страшных вещей о своем ведомстве и о своем шефе Берии [курсив наш. – Н. Т.]»⁵⁷.

Як начальник Головного управління прикордонних військ НКВС СРСР генерал Г. Соколов брав участь у «приєднанні» західноукраїнських земель восени 1939 р. і якийсь час навіть жив у Львові. Тож, найімовірніше, генерал знав також і П. Франка. Зрештою, саме його відомство (НКВС) стежило за сином І. Франка...

Хоч би як там було, **але і Петро Франко, і подружжя Студинських таки доїхали до Києва**, – потягом чи, найвірогідніше-таки, машиною.

Зокрема, донька Петра Франка Віра згадувала, що наступного дня після того, як вивезли Петра Франка разом із акад. Кирилом Студинським (тобто 29 червня 1941-го), батько зателефонував із Києва до матері: «Наступного дня – телефонний дзвінок. Голос телефоністки: “Отвѣтьте Киеву”. По телефону батько сказав матері, що за нами приїде машина, і зв’язок обірвався. Ніхто не приїхав. Більше – жодних звісток...»⁵⁸

Найстарша працівниця Музею Івана Франка у Львові, Віра Бонь (1928 р. н.), розповідала мені, що прибиральниця музею Софія Дутко також згадувала, як чула від Ольги Франко з Білівичів, що за кілька днів після свого арешту (в час, коли ще німці не захопили Львова) Петро Франко зателефонував із Києва. Окрім цього, Віра Бонь переказувала ще одне свідчення, тим разом зі слів Марії Кіх (роки життя: 1914–1979), яка була директоркою Музею Івана Франка у Львові в 1958–1970 рр., а 1939 року, як і Петро Франко, стала депутаткою Народних Зборів Західної України та як делегатка їздила разом із ним до Києва і Москви. Тож М. Кіх добре зналася з Петром Франком. Відтак, коли німці захопили Львів, вона евакуювалася до Києва, де якогось дня бачила Петра Франка на сходах Верховної Ради. Ці свідчення Віри Бонь підтверджують у документах з фондів Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка⁵⁹.

Доволі авторитетними є спогади історикині й архівістки Н. Полонської-Василенко (1884–1973), яка була особисто знайома з К. Студинським. У своїх мемуарах, писаних уже на еміграції, вона оповідала про несподівану зустріч зі Студинським у Києві на бульварі Шевченка наприкінці червня або на початку липня 1941 р.: «В останніх днях червня, або в перших липня того ж року, побачила я перед будинком ВУАН, на вулиці Короленка авто, з вікна якого було видно гору валіз. Далі, на бульварі Шевченка я зустріла академіка К. Студинського. Страшенно схвильований, він почав розповідати мені грімким голосом, як його вивезли разом із дружиною та речами – оце й було авто, яким вивезли його. Він скаржився, кричав, що не хотів їхати, але його силою примусили сісти в авто, і сказали, що везуть просто до Уфи, куди евакуювано УАН. Пройшов час, і ви-

⁵⁷ Довженко О.П. Щоденникові записи... С. 399, 484. Див. також: Довженко без гриму: Листи, спогади, архівні знахідки / Упоряд. і коментар В. Агеєвої та С. Тримбача. Київ: Комора, 2014. С. 301–302.

⁵⁸ Цит. за: Клїш А. Кирило Студинський: життя і діяльність. С. 113.

⁵⁹ Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка. Архів музею. Оп. 1. Спр. 209. Арк. 54.

явилося, що до Уфи не доїхав ні академік Студинський, ні його дружина. ... Слід його губився в Києві...»⁶⁰

У справі Віри Франко також зазначено, що на початку Другої світової війни її батько Петро Франко, якого підозрювано в націоналістичній діяльності, «был арестован в гор[оде] Львове, этапирован в г. Киев [курсив наш. – Н. Т.] и в связи с военной обстановкой осужден» (документ засвідчує підпис голови Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР Нікітченка)⁶¹.

Свідчення В. Франко, М. Кіх, Н. Полонської-Василенко, документ за підписом Нікітченка утверджують у думці про те, що П. Франко та Студинські прибули до Києва.

Засвідчує це і ще один дуже важливий документ із грифом «совершенно секретно». Сьогодні він розсекречений. Це – «Расшифрованная телеграмма Вх. № 11569», яку о 6.00 год. ранку 6 липня 1941 р. надіслав із Києва нарком (міністр) державної безпеки УРСР П. Мешик наркому державної безпеки СРСР В. Меркулову. Дублікати цієї телеграми отримали також Л. Берія (голова НКВС та Генеральний комісар державної безпеки СРСР), І. Серов (перший заступник наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова), Б. Кобулов (заступник наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова, відомий і як організатор сумнозвісного Катинського розстрілу). У документі, який упродовж 48 год. від отримання слід було повернути на зберігання в 11-те відділення 5-го відділу НКГБ СРСР і копіювання якого було категорично заборонено (!), йшлося: «Указанию тов[арища] ХРУЩЕВА нами арестованы: Студинский, Франко [йдеться про П. Франка і К. Студинського. – Н. Т.], киевский артист Донец [йдеться про оперного співака М. Донця. – Н. Т.]. “Националисты”. В связи с тем, что вывести их из Киева затруднительно, считаем целесообразным их расстрелять. ЦК КП(б)У такого же мнения. Прошу немедленных указаний. МЕШИК»⁶².

На телеграмі стоїть резолюція «ЗА», яку засвідчили своїми підписами Л. Берія, В. Молотов і, найімовірніше (бо підпис не чіткий), Г. Маленков.

Отже, реалізація смертного вироку, про який інформує цей документ, була лише справою часу. А часу в його виконавців якраз не було...

На початку липня 1941 р. в Києві більшовики терміново готувалися до відступу. 1 чи 2 липня, як згадував очевидець тих подій культурний діяч Ф. Пігідо-Правобережний, київські установи дістали розпорядження спалити всі архіви та канцелярські справи, 5 липня надійшов наказ звільнити з роботи всіх службовців і робітників⁶³. Палили документи, знищували склади, руйнували мости. Тоді-таки у Дніпрі потопили й матеріали, напрацьовані до кінофільму «Борислав сміється» за сценарієм П. Франка та Ю. Дольд-Михайлика. Усе, що не підпадало під евакуацію, підлягало ліквідації. Причому нещадно нищили не лише культурні чи господарські артефакти – знищували людей... Саме тому в цій сумнозвісній телеграмі значилося, що вивезти з Києва «затруднительно», тож доцільно «расстрелять».

Факт розстрілу мали б засвідчувати так звані розстрільні списки. У ГДА СБУ збереглася папка з переліком осіб, розстріляних за наказом П. Мешика в червні–липні 1941 р. Найімовірно моторошний документ: величезні, нескінченні переліки людей, навпроти прізвищ яких лише короткий вирок: «расстрелять», «расстрелять», «расстрелять»... Одначе серед цих «Матеріалів стосовно розстріляних за розпорядженням наркома П. Мешика у тюрмах НКВС під час військо-

⁶⁰ Полонська-Василенко Н. Спогади / Упоряд., вступ. стаття В. Шевчука. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. С. 481–482.

⁶¹ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2.

⁶² Російський державний архів соціально-політичної історії. Ф. 558. Оп. 11. Спр. 449. Арк. 101. Уперше опубліковано у вид.: Велика перемога: в 15 т. / Под общ. ред. С.Е. Нарышкина, А.В. Торкунова; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МДИ России, Центр военно-политических исследований. Москва: МГИМО-Университет, 2015. Т. 11. С. 324 (фоторепродукція документа).

⁶³ Див.: Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. URL: https://kalusz.io.ua/s199710/fedir_pigido-pravoberejniy_velika_vitchiznyana_viyna.

вих дій 1941 р.»⁶⁴ прізвищ ні П. Франка, ні К. Студинського, ні М. Донця немає. Але в «Матеріалах стосовно розстріляних...» натрапляємо на документ із грифом «секретно» такого змісту:

«Секретно

экз[емпляр] № 2

Начальнику 10 отдела КГБ при СМ СССР

– генерал-майору тов. ПРОКОПЕНКО А. В.

гор. Москва.

10 отдел

27 мая

3/3/2162

По Вашему указанию направляем дела со списками и актами на лиц, расстрелянных на территории Украины в период военных действий в 1941 году.

Сообщаем, что из числа проходящих по указанным в списках лиц [ідеться про розстріляних осіб – Н. Т.] (около 4,5 тысяч человек), по данным I Спецотдела МООП УССР имеются уголовные дела только на 753 чел[овек], которые хранятся в КГБ при СМ УССР и УКГБ западных областей Украины.

Приложение: дела в 6 томах с н/вх. № 23009.

Начальник 10 отдела КГБ при СМ УССР подполковник Н. Гурьянов.

Верно и копию получил Бондаренко [курсив наш. – Н. Т.]⁶⁵.

Розстріли в Києві на початку липня 1941 р. відбувалися шаленими темпами. Ба більше – розстрілювали так багато людей, що не встигали заводити на них справи та «розстрільні списки» (що і підтверджує наведений вище документ!). Навіть бюрократична машина спецорганів пробуксовувала від такої кількості розстрілів. Наступні документи засвідчують, що вищі чини нерідко (по два-три рази) давали вказівки своїм підлеглим партійцям завести справи на «расстреляных врагов народа» та надіслати розстрільні списки і т. д.⁶⁶ Одначе з паперами, як видно, не завжди був порядок. Можливо, це частково пояснює і той факт, чому прізвища П. Франка немає у списках. Бо ж такого списку могло в той час і не бути. Для виконання вироку досить було й телеграми, засвідченої підписами найвищих чинів УРСР та СРСР.

Хоч би там як, але П. Франко, як не раз зазначено у справі-формулярі його доньки Віри, 1941 р. був засуджений до «ВМН» [тобто до «высшей меры наказания»]⁶⁷ і «расстрелян за националистическую деятельность [курсив наш – Н. Т.]»⁶⁸. На підставі цих доказів можемо ствердити, що Петра Франка розстріляли. Однозначно, що сталося це не раніше за 6 липня 1941 р. Про конкретну дату страти поки що залишається лише здогадуватись...

* * *

PS: Одначе, враховуючи всі відомі на сьогодні джерела, треба, задля відновлення історичної справедливості, згадати коротко і про третього «смертника-націоналіста», про якого йшлося в «розшифрованій телеграмі». Це відомий музично-театральний діяч, співак, соліст (бас) Київської опери Михайло Донець. Як і Петра Франка, його заарештували за «націоналістичну діяльність» (невипадково в телеграмі коротко про всіх трьох: Студинського, Франка, Донця – значилося: «Националисты»!). Зі справою М. Донця (№ 147750) в архіві СБУ працював А. Сахно⁶⁹. Окрім цього, Г. Дутчак у Центральному державному архіві гро-

⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 62. Оп. 2. № 34.

⁶⁵ Там само. Арк. 249.

⁶⁶ Там само. Арк. 245.

⁶⁷ Архів Управління СБУ у Львівській обл. Справа Віри Франко. П-8148 (Арх. № 204895). Т. 2. Арк. 58, 59.

⁶⁸ Там само. Арк. 67.

⁶⁹ Сахно А. Щоденник «контрреволюціонера». Київ: Бланк-прес, 1999. С. 151. Див. також: Цалик С., Селігей П. «Підвали можуть бути всілякого відтінку...» З майбутньої книги «Роліт і його знамениті мешканці». *Дзеркало тижня*. Україна. 2002. № 31 (від 16.VIII.).

мадських об'єднань України віднайшла й оприлюднила частину документів, що стосуються справи М. Донця⁷⁰. З цих документів стало відомо, що справу на третього фігуранта сумнозвісної телеграми відкрили на підставі доносів колег за три тижні до початку війни, тобто 2 червня 1941 р. (закрито справу аж 1955 р.). М. Донцеві закидали те, що «у вузькому колі людей він критикує заходи партії і уряду, пропагує антирадянські пасквільні анекдоти»⁷¹. Заарештований 2 липня 1941 р. М. Донець винним себе не визнав, але його таки розстріляли! *Розпорядження на розстріл дав народний комісар держбезпеки СРСР Всеволод Меркулов*. Про це довідуємося зі справи М. Донця, а саме з документа з грифом «совершенно секретно», що його підписав начальник обліково-архівного відділу полковник Плетев у грудні 1954 р.: «В июле 1941 года по распоряжению врага народа Меркулова [23 грудня 1953 р. В. Меркулова засуджено до страти разом із Л. Берією. – Н. Т.] без решения суда Донец Михаил Иванович был расстрелян (см[отри] радио т/телеграмму) [курсив наш – Н. Т.]»⁷².

Тобто дозволом на розстріл була сумнозвісна радіотелефонограма, на яку покликається тут полковник Плетев. *Смертельний вирок щодо М. Донця виконано 9 або 10 липня 1941 р.*⁷³. А далі, як і у справі зникнення П. Франка й К. Студинського, знайомий сценарій: мовчання, викреслення імені з культурного обігу, блюзнірська брехня родичам (мовляв, загинув від серцевого паралічу під час евакуації з Києва до Уфи) і «офіційна» дата смерти (10 вересня 1941 р.⁷⁴).

Якщо М. Донця, дозвіл на розстріл якого дала та сумнозвісна радіотелефонограма 6 липня 1941 р., було знищено 9 або 10 липня 1941 р., то, можливо (це лише припущення!), ці дати стали злочасними й у долі Петра Франка...

References

- Derev'yanyi, I. (2011). Rozstrily v'yazniv v chervni–lypni 1941 r. Yak tse bulo [Executions of prisoners in June–July 1941. As it was].
- Dovzhenko bez hrymu: Lysty, spohady, arkhivni znakhidky [Dovzhenko without makeup: Letters, memoirs, archival finds]. / Uporiad. i komentar V. Aheievoi ta S. Trymbacha. (2014). Kyiv, Ukraine.
- Dutchak, H. (2003). Sprava Mykhaila Dontsia [The case of Mykhailo Donets]. *Muzyka – Music*.
- Dutchak, H. (2004). Velych i trahediia Mykhaila Dontsia [The greatness and tragedy of Mykhailo Donets]. *Ukrainska kultura – Ukrainian culture*.
- Fedushchak, I. (2006). Do 65-richnytsi komunistychnoho zlochynu (cherven 1941 r.) [To the 65th anniversary of the communist crime (June 1941)]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: nauk. zb. – Ukrainian liberation movement: a scientific collection*. Lviv, Ukraine.
- Franko, O. (2015). Ivan Franko dav svoiemu synu im'ya Taras v chest Shevchenka (rodyzni spohady i doslidzhennia) [Ivan Franko gave his son the name Taras in honor Shevchenko (family memories and research)]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Franko, P. (2005). Kryvavi slidy «zolotoho veresnia» [Bloody traces of «golden September»]. Lviv, Ukraine.
- Franko, T. (2015). Vybrane: U 2-kh tt. [Favorites: In 2 volumes] / Uporiad. Ye. Baran, N. Tykholoz. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Franko, Z. (1992). Za nevidomykh obstavyn [Under unknown circumstances]. *Aksiomy dlia nashchadkiv. Ukrainski imena u svitovii nautsi. Zb. narysiv – Axioms for descendants. Ukrainian names in world science. Collection of essays*. Lviv, Ukraine.

⁷⁰ Дутчак Г. Справа Михайла Донця. *Музика*. 2003. № 1–2. С. 25–27; Дутчак Г. Велич і трагедія Михайла Донця. *Українська культура*. 2004. № 8. С. 34–35.

⁷¹ Дутчак Г. Справа Михайла Донця. С. 26.

⁷² Див.: Дутчак Г. Велич і трагедія Михайла Донця. С. 35.

⁷³ Цалик С., Селігей П. «Підвали можуть бути всілякого відтінку...»

⁷⁴ Див.: Дутчак Г. Велич і трагедія Михайла Донця. С. 34.

Horak, R. (2007). Spohady Sofiia ta Volodymyra Dutki [Memoirs of Sofiia and Volodymyr Dutko]. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi – Ivan Franko Scientific Bulletin in Lviv*. Lviv, Ukraine.

Klish, A. (2005) Suspilno-politychna diialnist akademika Kyryla Studynskoho v period utverdzhenia radianskoi vlady v Zakhidnii Ukraini (1939–1941) [Socio-political activity of Academician Kyrylo Studynskyi during the establishment of Soviet power in Western Ukraine (1939–1941)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka – Scientific notes of Volodymyr Hnatiuk Ternopil National Pedagogical University*.

Klish, A. (2011). Kyrylo Studynskyi: zhyttia i diialnist [Kyrylo Studynskyi: life and work]. Ternopil, Ukraine.

Kuchabskyi, Yu., Franko, P.M. (1999). Petro Franko (storinky zhyttia) [Petro Franko (pages of life)]. Lviv, Ukraine.

Kyiashko, I. (2003). «Ya buv kolys dyrektorom Muzeiu Ivana Franka» [«I was once the director of the Ivan Franko Museum»]. *Naukovyi visnyk Muzeiu Ivana Franka u Lvovi – Ivan Franko Scientific Bulletin in Lviv*. Lviv, Ukraine.

Sakhno, A. (1999). Shchodennyk «kontrevoliutsionera» [Diary of a «counter-revolutionary»]. Kyiv, Ukraine.

Tykholyzy, N. i B. (2017). Dokumenty rodyny Frankiv z arkhiviv radianskykh spetssluzhb [Documents of the Franko's family from the archives of the Soviet secret services].

Vasyliiev, V. (2010). «Beriivska vidlyha» v URSS (kinets 1938–1939 rr.): politychni aspekty [The «Beriev thaw» in the USSR (late 1938–1939): political aspects]. Kyiv, Ukraine.

Yedlinska, U. (1991). Vchenyi velykykh zaslug i dobroho sertsia [Scientist of great merits and good heart]. Lviv, Ukraine.

Zakharchuk, O.M. (2013) FRANKO Petro Ivanovych [FRANKO Petro Ivanovych]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 10: T–Ya*. Kyiv, Ukraine.

Тихолоз Наталія Богданівна – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри української преси Львівського національного університету імені Івана Франка (вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна).

Tykholog Nataliya B. – PhD in Philological Sciences, Senior Researcher, Associate Professor of the Department of Ukrainian Press, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska Street, 79000, Lviv).

E-mail: ntykholog@ukr.net

THE SECRET OF PETRO FRANKO'S DEATH (to the 80th anniversary of the forced «evacuation»)

The article analyzes in detail the versions of the arrest (under the guise of evacuation) and mysterious death of Petro Franko the youngest son of Ivan and Olha Franko, at the time – a prominent cultural and public – political figure, people's deputy of the Verkhovna Rada of the USSR and the first director of the Ivan Franko's Museum in Lviv.

The purpose of the study – on the basis of all available sources: documental, press, memoirs, etc. to reveal the circumstances of the forced deportation of Petro Franko from Lviv with the beginning of the German-Soviet phase of World War II, the possible time and place of his violent death as a result of criminal repressive policy of totalitarian system of USSR towards Ukrainian cultural figures and leaders of public opinion of Galicia.

The research methodology is based primarily on archival and source research, using biographical, political and cultural-historical approaches, analytical-synthetic and inductive-deductive methods.

The scientific novelty of the study lies in the scientific substantiation of the documented facts of the arrest and death of Petro Franko on the basis of archival sources, as well as in the first introduction into scientific circulation of a number of previously unknown documents (in particular from the archives of Soviet Secret Service).

Based on a detailed systematic analysis and critical verification of all available sources, it was concluded that on June 28, 1941, exactly on the day of his birth, Petro Franko was arrested on the pretext of «evacuation» by employees of state security bodies of the USSR (namely by NKVD troops) and taken out of Lviv. in the eastern direction, together with Acad. Kyrylo Studynskiy. They were taken to Kyiv and subsequently detained in places of detention (prison or remand). In early July of the same year, P. Franko was sentenced to the «HP» («Highest punishment») and «shot for nationalist activities». This happened no sooner than July 6, 1941; more likely, July 9 or 10, 1941.

Thus, Petro Franko became a victim of Soviet political repression, and his prematurely ended life is an act of accusation against Stalin's totalitarian system.

Key words: German-Soviet war, evacuation, execution, political repressions, totalitarian system.

Дата подання: 24 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 травня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тихолоз, Н. Таємниця смерті Петра Франка (до 80-х роковин примусової «евакуації»). *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 155–170. DOI: 10.5281/zenodo.5229573.

Цитування за стандартом APA

Tykholog N. Taiemnytsia smerty Petra Franka (do 80-kh rokovyn prymusovoi «evakuatsii») [The Secret of Petro Franko's Death(to the 80th anniversary of the forced «evacuation»)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 155–170. DOI: 10.5281/zenodo.5229573.

Дмитро Гордієнко

**Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни
від середньовіччя до сучасності /
Пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 320 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.5201695

© Д. Гордієнко, 2021. CC BY 4.0

Австрійська україніка має давню історію та поважні здобутки. Власне академічна історіографія історії України була започаткована австрійським істориком Йоганном Христіаном фон Енгелем, який наприкінці XVIII ст. видав «Історію Галичини і Володимирії до 1772 р.» («Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772», 2 Bände, Wien, 1792/93), згодом – «Історію України та українських козаків» («Die Geschichte der Ukraine und der ukrainische Kosaken», Halle 1796; український переклад – Харків, 2014 р.). Зважаючи на давні зв'язки та входження західноукраїнських земель до складу монархії Габсбургів (кінець XVIII ст. – 1918 р.), австрійська україніка помітно вирізняється з-поміж іншої західноєвропейської, зокрема німецької. У 2017 р. в Мюнхені з'явилася нова праця професора східноєвропейської історії, дійсного члена Академії наук Австрії та іноземного члена НАН України Андреаса Каппелера «Ungleiche Brüder. Russen und Ukrainer vom Mittelalter bis zur Gegenwart», що вже 2018 р. була опублікована в українському перекладі Володимира Кам'янця. На сьогодні А. Каппелер добре знайомий в Україні – в українському перекладі побачили світ його книги «Росія як поліетнічна імперія» (Львів, 2005), «Мала історія України» (Київ, 2007) та «Україна. Процеси націотворення» (Київ, 2011).

Рецензоване дослідження А. Каппелера привертає увагу вже своєю темою, що особливо важливо для західної історіографії, у якій нерідко й досі відображено сприйняття історії Східної Європи в категоріях російської історіографії, та для української історіографії, яка також значною мірою все ще перебуває в полоні старих концепцій та стереотипів, на чому наголошує й А. Каппелер (с. 11, 40–41). У такий спосіб дослідник і ставить своїм завданням показати історію співіснування двох народів та витоки російсько-українського протистояння, водночас «відвести Україні належне їй місце на ментальній мапі Європи» (с. 285).

Загалом монографія заснована на англо- та німецькомовній літературі, чим дає зріз західних уявлень щодо порушеного питання, хоча знає автор і українську та російську історіографію. На жаль, попри намагання відійти від стереотипного уявлення, А. Каппелер часто залишається в полоні історіографічних стереотипів, хоча й послаблює їхню абсолютність.

Дослідження має не лише науковий, а й суспільно-політичний інтерес. Це зазначає й автор, починаючи виклад з окупації Росією Криму та частини Донбасу навесні 2014 р.: «Вперше від часів Другої світової війни європейська держава анексувала територію сусідньої держави. Це було віроломне порушення норм міжнародного права та кількох двосторонніх і міжнародних договорів, якими Росія гарантувала територіальну цілісність України» (с. 7). Дослідник прямо називає

ває події на Донбасі з літа 2014 р. «неоголошеною війною Росії проти України». Чи дійсно двадцять років тому важко було уявити російсько-українську війну – питання дискусійне, однак заслуговує на увагу теза автора, що мало хто в Європі вірив у життєздатність України як незалежної держави.

А. Каппелер вважає цілком прийнятним вживання терміна «брати» щодо росіян та українців, яке він розуміє як належність до однієї родини. До якої саме – не зрозуміло, тим більше, що «західні українці» (галичани), як і білоруси для українців, на думку автора, є лише «зведеними братами», а поляки для українців та росіян – «двоюродними братами». Очевидно тут маємо аналогію до «братніх» народів – англійців та німців, австрійців та угорців тощо. Єдиним аргументом є політична маніпуляція категоріями «братерства», що особливого розвитку набуло в часи СРСР, відтак нічого дивного немає в тому, що донедавна «більшість українців убачали в росіянах близьку дружню родину» (с. 23).

Надалі виклад ведеться в хронологічному порядку і починається з російсько-української суперечки на спадщину «Київської Русі». А. Каппелер показує російську схему, побудовану на спадкоємності столиць: Київ – Москва – Санкт-Петербург – Москва, й наголошує на її первісному утворенні в Києві у 1674 р. – у «Синописі Київському». Цей факт добре знаний в українській історіографії, однак він не є так чітко артикульований у схемі «боротьби за спадок». Українська історіографія, як правило, відштовхується від М. Карамзіна та М. Погодіна, попри те, що саме «Синопис» спричинив найбільший вплив на формування «колективної пам'яті» минулого України та Росії. Фактично, М. Карамзін, М. Погодін та С. Соловйов лише надали схемі «Синописа» академічного вигляду. М. Устрялов (1805–1870) додав ідею єдиного «руського» (у перекладі В. Кам'яця – «російського») народу, до якого зарахував росіян («великоросів») та українців («малоросів»), до яких згодом додали й білорусів. «Така інтерпретація понадтисячолітньої історії держави, народу і церкви переважає в Росії і досі. Для українців у цьому наративі немає місця, вони – частина єдиного російського народу й не мають своєї історії» (с. 37), – підсумовує австрійський історик. З іншого боку, й сам А. Каппелер відмовляє українцям у давній історії – тим самим ставить українців у виняткове становище на європейській мапі народів. Не зрозуміло є й спільність Київської Русі на прикладі Києва та Новгороду, коли останній «захоплений» Московією в XV ст. (с. 51).

Розрізнення «історичного шляху» України та Росії історик кладе на середину XIII ст. Потрапивши під панування Золотої Орди, російські князівства пішли азійським шляхом, у пізніших політичних інтерпретаціях – «особливим шляхом» Росії, «натомість князівства на території теперішньої України перебували під монголами лише протягом нетривалого періоду й орієнтувалися на решту Європи» (с. 46), що ілюструє прикладами політики Данила Галицького та Олександра Невського. Очевидно, з того часу автор і розмежовує українців та росіян. Відтак «українці у великій кількості вперше зустрілися з росіянами» в роки російської смуту на початку XVII ст.» і ця зустріч «була аж ніяк не мирна, бо тисячі українських козаків воювали в польському війську проти московських військ і не милували й цивільного населення» (с. 53).

Трагізм Люблінської унії для України, як згодом і перебування в складі Російської імперії та Радянського Союзу, на думку автора, полягав у втраті українцями власної національної еліти. Тому на відміну від російської історичної пам'яті з її царями, генсеками тощо, українська історична пам'ять базується на збірному образі вільного козацтва, народовців та дисидентів. Водночас, автор чітко розмежовує українське та російське козацтво: «Тоді як діяльність донських, за етнічним складом переважно російських, козаків зосереджувалася здебільшого на прикордонних регіонах, дніпровські ж, за етнічним складом переважно українські, козаки стали військовою і політичною силою загальноєвропейського значення» (с. 61). Відтак і «українська революція 1648 р. та заснування самостійної Гетьманщини змінили політичну карту Східної Європи» (с. 70).

Проте не можна погодитися з тезою, що рушієм геополітичних змін у регіоні з дальшим підпорядкуванням України Росії стали козаки, а не експансіоністські прагнення Москви» (с. 71), чому суперечить відмова московського посольства присягати на вірність союзові та слова самого автора, що переяславський договір з московського погляду «був перший крок до тривалої інкорпорації України» (с. 73). Та й Берестейська унія, на думку А. Каппелера, стала почасти відповіддю українців на утворення Московського патріархату.

Дещо незвично автор подає образ Петра I як продовжувача справи Олексія Михайловича з вестернізації Росії. Першим «каналом» вестернізації Московії була Україна, завдяки потужному впливу якої впродовж XVIII ст. відбулася «українізація російської культури». Водночас, автор зазначає, що рушієм діяльності Петра була війна, задля якої й запроваджувались реформи. Такого політичного курсу Росія тримається до сьогодні.

Івана Мазепу автор називає «впевненим у своїх силах гетьманом», що «виношував план відновлення незалежної Гетьманщини», водночас він є однією з «найсуперечливіших особистостей східноєвропейської історії», проте ця «суперечність» зводиться до полярного трактування постаті гетьмана в Україні та Росії. З іншого боку, А. Каппелер чітко визначає українцями композитора Дмитра Бортнянського та художників Володимира Боровиковського, Дмитра Левицького та Антона Лосенка, натомість Іллю Рєпіна відносить до російських живописців.

Прикметно, що й австрійський історик уловив суперечливість ставлення росіян до українців у XIX ст.: «Лояльних “малоросів”, хай навіть і як молодших братів, акцептували, “хохлів” маргіналізували як народ селян, а “мазепинців” відособлювали як потенційних зрадників і піддавали репресіям» (с. 151). Несприйняття України навіть російською ліберальною елітою А. Каппелер яскраво ілюструє прикладами нобелівських лауреатів Й. Бродського та О. Солженіцина, які різко не сприйняли українську незалежність, попри те, що тим самим дискредитували звання нобелівського лауреата.

Натомість далі, за Г. Плесснером, А. Каппелер відносить Україну та Росію до «запізнілих націй», при цьому для автора уявлення, «що українці запізнiла нація – річ очевидна» (с. 100), хоча він і згадує ранньомодерну українську націю. При цілій палітрі сучасних поглядів на націю в західній соціо-гуманітаристиці такий погляд є зонайменше однобоким чи неповним. Однак, у сукупності з поглядами про українців як «несподівану націю» чи Україну як «ненаціональну державу», автор показує нерозуміння і певним чином несприйняття України на Заході як політичної самості, що й зумовлює специфіку в ставленні ЄС до російсько-української війни.

Певною мірою автор розрізняє Російську та Українську революції 1917 р. у той час як інші народи «відреагували на революцію із запізненням», українці були «єдиним народом, який у 1917 р. кинув безпосередній виклик Тимчасовому урядові й значною мірою впливав на перебіг його політики» (с. 164, 165). Щодо причин поразки Української революції А. Каппелер зазначає брак часу для розбудови держави та агресію білої й червоної Росії за повної відсутності підтримки ззовні, коли країни Антанти послідовно стали на бік «старшого брата». Таким чином «українці після 1918 р. були найбільшим європейським народом, який не мав національної держави» (с. 180). Водночас, автор проводить тяглість від УНР, – через екзильний уряд, – до України, розуміння чого забракло творцям української Конституції 1996 р. та бракує багатьом сучасним українським політикам та історикам.

Досить уважено автор підходить до аналізу перебування України в складі СРСР. З одного боку, Україна «хоч і не була суверенною національною державою, проте вона сформувала рамки для подальшого національного націотворення», з іншого боку, в усьому СРСР, зокрема в Україні, росіяни були титульною нацією, що неминуче вело до русифікації, стирання української національної ідентичності. Не випадково вже в 1930-ті роки в суспільну свідомість та пропа-

ганду «повертається» «старший брат». Підтримує А. Каппелер і точку зору, що голод 1932–1933 рр. був спрямований саме проти українського селянства, «тобто проти основи української нації», однак «навіть чи доречно вести мову про геноцид українського народу та ставити голод на один щабель із винищенням євреїв і вірменів» (с. 205), що й не дивно, коли попри мільйонні жертви, український голодомор «на Заході майже ніхто не помітив». Події Другої світової війни автор оцінює переважно в категоріях російської історіографії. Всупереч рішенням Нюрнберга, А. Каппелер звинувачує у «воєнних злочинах» дивізію «Галичина» та УПА, що дивно для європейського історика, як і некоректним є вживання терміна «дніпропетровська мафія» на означення кола Л. Брежнєва та В. Щербицького. Досить чітко окреслюється крах СРСР, який, як імперію, знищили Росія та Україна. «Вирішальне значення мали референдум про незалежність України та суперництво Єльцина з Горбачовим» (с. 239), однак згодом російська пропаганда звинуватила Україну у «зраді», а Кравчука почала незаслужено прирівнювати до Мазепи, про що пише й автор.

Після 1991 р. Захід упродовж довгого часу, а почасти й до нині, сприймає Україну в тіні Росії. Болісно сприймалось і сприймається «розлучення» в Росії, у якій і досі вважають, що «без українців російська нація неповноцінна». Уже з 1992 р. в російських колах публічно почали обговорювати можливість війни проти України, приклади чого наводить і А. Каппелер. Невизначеною була й залишається категорія «росіян» як національної меншини в Україні. Залишається відкритим питання, кого варто розуміти як росіян – осіб російської національності чи російськомовних? Тому автор і порівнює політику Путіна, зокрема щодо агресії проти України, з політикою нацистської Німеччини у передвоєнний період. Відтак, цілком слушно, А. Каппелер пояснює причини війни проти України внутрішньою політикою Путіна: «Успіх революції в сусідній Україні міг стати прикладом для російської опозиції. А тому треба було зробити все для того, щоб Україна не стабілізувалася й не зміцнилася як демократична держава, яка сповідує європейські цінності» (с. 276–277). На жаль, подібно до Путіна, більшість українців у 2019 р. також відмовились від європейських та демократичних цінностей.

Заслугує на увагу й прикінцевий висновок автора, згідно з яким на Заході «багато хто й досі не готовий акцептувати українську державу як самостійного гравця в історії. Для численних політиків, бізнесменів і дипломатів Україна досі цікава лише як шахова фігура у відносинах з Росією. Мислення великодержавними категоріями не вважає на Україну та її інтереси, її сприймають як об'єкт, а не як суб'єкт історії» (с. 284–285).

Книга досить суперечлива і демонструє складний і навіть болісний процес зміни історичних парадигм західної соціо-гуманітаристики у погляді на Східну Європу та її історичні минувшини. Навіть одному з кращих українців на Заході А. Каппелеру не вдається подати «спільний текст», – попри всі точки дотику, автор паралельно викладає історію України та Росії, при цьому часто потрапляючи в пастки російських ідеологем як немов би усталених історичних «фактів». Книга орієнтована на західного читача, однак і для українського вона дає уявлення Заходу про Україну та її співіснування з Росією. Окремої уваги заслуговує додана бібліографія, що демонструє сучасну західну англо- та німецькомовну україніку, зокрема актуалізує прогалини в західній історіографії з української історії. Отже, попри відсутність фактографічної новизни, рецензована монографія А. Каппелера у своїй західній (віденській) точці зору на Україну становить значний інтерес і для українського читача.

Дата подання: 10 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / Пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 320 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 171–175. DOI: 10.5281/zenodo.5201695.

Цитування за стандартом APA

Hordiienko, D. (2021). Retsenziia : Kappeler A. Nerivni braty. Ukraintsi ta rosiiany vid serednovichchia do suchasnosti / Per. z nim. V. Kamianets. Chernivtsi: Knyhy-XXI, 2018. 320 s. [Review : Kappeler A. Unequal brothers. Ukrainians and Russians from the Middle Ages to the present / Translated from German by V. Kamenets. Chernivtsi: Books-XXI, 2018. 320 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 171–175. DOI: 10.5281/zenodo.5201695.

**Білоус Н. За крок до вічності. Мешканці міст Волині
у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть.**

**Київ: Інститут історії України НАНУ,
Видавничий дім «Простір», 2021. 536 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.5201640

© А. Попружна, 2021. CC BY 4.0

Із погляду сучасної пересічної людини смерть є темою небажаною, яку зазвичай оминають. Натомість для істориків, археологів, етнографів усе, що супроводжує смерть людини, є цінним джерелом для відтворення різних аспектів минулого життя соціуму.

Саме комплексному аналізу пласту тестаментів волинських містян присвячена монографія Наталії Білоус «За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть». Дослідниця вже давно і плідно працює над аналізом тестаментів, про що свідчить її науковий доробок.

Тестаменти городян ранньомодерної Волині до сьогодні комплексно не досліджували і не розглядали як багатоаспектне джерело. Тому монографія Наталії Білоус – це ґрунтовна, підкріплена джерелами праця, що розкриває різноманітні грані повсякдення мешканців міст Волині крізь призму їх підготувань до останнього дня. Варто зазначити, авторка успішно розгледіла не тільки учасників юридичного акту, а й проаналізувала інформацію про соціальний і майновий статус заповідачів, їхню господарську активність, стосунки в родині та широкий спектр проблем ранньомодерної культури, ставлення до смерті, релігійних приписів та особистих бажань, дивацтв і страхів.

Дослідниці вдалося «оживити історію» і через «портал», відкритий Ф. Ар'єсом («Людина перед обличчям смерті»), поринути у повсякдення міського соціуму Волинського воєводства останньої третини XVI – XVII ст.

У першому розділі «Історіографія, джерела та методи дослідження» Наталія Білоус схарактеризувала основні тенденції фунеральної проблематики в зарубіжній історіографії, зосередила увагу на всебічному міждисциплінарному вивченні заповітів у країнах Західної Європи. Зарубіжними істориками вже давно належно оцінений потенціал тестаментів, що підтверджується «тестаментальним бумом», спрямованим на дослідження аспектів життя міського соціуму ранньомодерної доби крізь призму актів останньої волі.

Особливу увагу дослідниця приділила аналізу польської, білоруської та литовської історіографії, виокремлюючи значення праць, пов'язаних із українськими теренами, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої.

Наталія Білоус зазначила, що тестаментарна проблематика для української історіографії не набула широкого розмаху, як у сусідніх країнах. Сучасні українські історики фрагментарно використовують заповіти, зокрема і тестаменти шляхти та магнетерії Волині у своїх дослідницьких цілях. Зважаючи на високу джерелознавчу цінність, потенціал тестаментів в Україні не використано, на часі створення бази цих джерел для подальшого їх опрацювання та проведення компаративних досліджень.

Під час роботи над монографією Наталія Білоус віднайшла, опрацювала і запровадила до наукового обігу 170 тестаментів жителів міст і містечок Волині, розпорошених в архівосховищах України, Польщі та Білорусії. Крім тестаментів,

дослідниця залучила й інші акти публічного й приватно-правового змісту з Волинських міських, гродських і земських книг, фунеральні жанри давнього українського письменства XVII ст., напрацювання істориків сакрального мистецтва, археологів та етнографів у сфері поховальної обрядовості.

Методологічною зброєю авторки монографії стали методи історичної, соціальної та культурної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, міждисциплінарних підходів та культури пам'яті, завдяки яким увагу дослідження було сфокусовано на ставлення мешканців міст до смерті та поховання, благодійності, поведінкові стереотипи в межах певних соціальних, соціально-професійних груп, соціальні зв'язки, правові норми міського права щодо спадкування, структуру родини, стосунки між шлюбними партнерами, взаємовідносини між дітьми й батьками, опікунами, речовий світ людини. Крізь призму тестаментів у полі зору дослідження опинились соціальні мікроструктури – громади, родини, парафії, братства, цехи. На підставі порівняльно-історичного методу та квантитативних методик визначено дітність родин, число шлюбних зв'язків.

Опрацювання великої джерельної бази уможливило складання переліку тестаторів волинських міст, установлення їх соціального статусу, родинних зв'язків, кола приятелів, слуг, ворогів. Також вдалося охарактеризувати діяльність міських писарів і урядників, що були причетні до укладання актів останньої волі, відтак встановлено кілька десятків нових осіб, що входили до міської панівної еліти в містах Волинського воєводства.

Водночас авторка застерігає щодо репрезентативності тестаментів – чи були вони дійсно масовим джерелом: їх мало тому, що вони не збереглися, чи тому, що їх не уклали? Дослідниця наполягає на тому, що тестаменти більше ілюструють наміри тестаторів, мають суб'єктивний характер і часом не є вичерпним джерелом.

Цінним є спостереження Наталії Білоус про те, що тестамент – це джерело, де зустрічаються минуле і майбутнє. Для спадкоємців – це зв'язок із померлим, для тестаторів – інструмент впливу на світ живих після смерті.

У другому розділі «Укладання тестаментів: право і практика» Наталія Білоус висвітила особливості виникнення традиції укладання тестаменту в середовищі соціальної еліти Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, територіальне і часове поширення дефініції «тестамент» протягом XV–XVIII ст. На думку дослідниці, у містах Корони Польської тестаментарна практика поширювалася паралельно з Магдебурзьким правом і набула розповсюдження у середині XVI–XVII ст. Правова регламентація порядку успадкування здійснювалася на підставі магдебурзького права, а у непривілейованих містах нормами II Литовського Статуту (1566). Загалом, за висновком Наталії Білоус, кодифіковане польське міське право у сфері тестаментування базувалося на правових засадах саксонсько-магдебурзького, канонічного, римського права та локальному законодавстві.

Проаналізовані особливості регламентації тестаментів містянок Волині, обрання опікунів і призначення свідків, право першочерговості на спадщину, охарактеризовані часові межі виконання тестаменту та відповідальність за його порушення.

З'ясовано, що тестаменти здебільшого уклали вдома, куди запрошували міських урядників. Формуляр їх містив усі складові, характерні для такого типу документів ранньомодерного часу. Дослідниця відзначає розбіжності правового оформлення тестаментів у містах Великого князівства Литовського й Речі Посполитої. Зокрема, досить винятковою виглядає тестаментарна практика жителів міста Олика, що дослідниця пов'язала з розвитком міської канцелярії міста.

Міські писарі були в пошані, адже більшість тестаторів була неписемною. Однак авторці вдалося виявити декілька тестаментів, написаних власноруч, що, на її погляд, є свідченням розвитку писемної культури у волинських містах ранньомодерного часу.

Тестаменти, укладені руською мовою, нерідко перекладали в канцелярії польською та латиною. Зазвичай тестамент містив дві дати. Перша – дата укладення його тестатором, друга – коли його записували до міських книг. Згідно з тогочасною практикою – від днів до кількох місяців, рідше – більше року. Наталія Білоус виявила виняток, коли запис тестаменту до міської книги відбувся через шість років. Траплялися випадки корегування або скасування тестаменту.

Хоч тестамент вважали «останньою волею», на практиці він не був таким, про що свідчать судові справи й конфлікти між невдоволеними родичами. У разі відсутності майнових претензій у родичів, до судових книг вписувалися «квити» від родичів тестатора.

У третьому розділі «Тестатори та їх близькі» з погляду на акти останньої волі Наталія Білоус вибудувала соціальний портрет жителів міст Волині, які займали різні позиції у соціальній, соціально-демографічній, професійній структурі суспільства.

З'ясовано, що традиційним для Речі Посполитої явищем було «життя в кредит», що підтверджують тестаменти військових. Виявлені тестаменти менш захищених громадян – незаможних містянок і убогих жителів міст, останнім придулом наприкінці життя для яких нерідко ставав шпиталь.

У цьому розділі дослідниця висвітлила сюжети, нерідко приховані в інших джерелах, – діти від різних шлюбів, неповні сім'ї, тривалість шлюбу, дітність, смертність дітей, патріархальність родини, освітні пріоритети в сім'ї, позиція дружини, причини конфліктів, нещасливий сімейний досвід, нагляд за сиротами і вдовами. Пріоритетами були партнерські відносини, які формувалися в клопотах виховання дітей та примноженні спільного майна. Водночас згадані подружні негаразди – свідчення конфліктів, невірності, насильства, пияцтва, марнотратства.

Авторка показала, як під час вирішення непорозумінь щодо спадку перевагу надавали тим, хто доглядав або витрачав кошти на поховання, а в більшості випадків тестатори перед лицем смерті були налаштовані на компроміс і пошуки порозуміння, аніж конфронтацію. Отже, дослідниця висвітлила складні конфігурації розподілу майна між спадкоємцями, які засвідчили поєднання в повсякденному житті права, звичаю та емоційного налаштування авторів тестаментів.

Четвертий розділ «Релігія і Церква в житті тестаторів» Наталія Білоус присвятила виявленню уявлень про смерть, ставленню до неї, поховальним і поминальним практикам, організації місць поховання, виявам побожності тестаторів.

Українська шляхта була ознайомлена з творами популярного в Західній Європі жанру, які містили рекомендації з підготовки до переходу в інший світ і були розповсюджені в Короні Польській з XV ст. Імовірно гродські та міські писарі або й самі тестатори, на думку дослідниці, могли модифікувати ці кліше у відповідності зі своїм культурним рівнем. Попри те, що багато фрагментів тестаментів були клішовані з релігійних джерел, авторка переконана, що волинські міщани справді глибоко переживали написане.

Цінними є спостереження Наталії Білоус про залежність уявлень про смерть від конфесійної приналежності тестаторів (уявлення про Чистилище і митарства, культ Діви Марії). Утім, тестатори усіх конфесій трактували смерть як невідворотний елемент людського життя, а добру смерть – смерть удома після сповіді та причастя.

Цікавим сюжетом розділу стало висвітлення ролі братств (для православних і для римо-католиків) і цехів в організації поховальних церемоній на території Речі Посполитої. Поховання були джерелом поповнення братської скарбниці, а присутність братчиків на похоронах уважали обов'язковою під загрозою штрафу. Братства забезпечували похоронну процесію та ескорт, дзвони. Усе це регламентувалося їх статутами.

Із проаналізованих дослідницею актів останньої волі дізнаємося, що тестатори як з коронних (польських), так і з українських теренів Речі Посполитої переймалися проблемами свого поховання, призначали для цього певні кошти, ука-

зували на способи або шляхи їх пошуку. За спостереженнями Наталії Білоус, міська еліта, як правило, заповідала готівку, тоді як пересічні міщани вишукували гроші на поховання у різний спосіб, зокрема розпродавши майно, вимагаючи повернення боргів, навіть за рахунок майбутнього врожаю.

Окрему увагу дослідниця зосередила на виявленні у тестаментх волинської шляхти певних світоглядних змін. Так, якщо «у XVI – першій половині XVII ст. фіксується значна увага до *Popra funebris*, демонстрації статусності, що було складовою ідеології “сарматизму”, то в другій половині XVII ст. частина шляхти спеціально наголошує на небажанні витратитися на речі мало важливі, підкреслюючи потребу в життєвій аскезі та увагу до духовних цінностей».

Найчастіше обирали місце поховання на цвинтарі поблизу храму своєї парафії. Рідше заповідали бути похованими у гробівці чи склепі в костьолі. Поховання у монастирі чи храмі було почеснішим і спасеннішим для тестаторів і латинського, і східного обряду.

Особливою складовою тестаментів були дарчі записи. Дослідниця зазначає, що дарчі на нерухомість церковним інституціям присутні майже в кожному десятому тестаменті як серед римо-католиків, так і православних чи уніатів. Обдаровували приміські або сільські парафіяльні храми, що є свідченням прихильності до малої батьківщини.

Проаналізувавши суми пожертв на побожні цілі волинських городян, дослідниця виявила, що здебільшого це були невеликі грошові суми або борги, які мали виплатити спадкоємці за відписане їм майно, а боржників зобов'язували віддати позичені гроші особі чи інституції.

Характерним виявом релігійності міщан як західного, так і східного обрядів, було піклування про бідних і хворих, що проявлялося в різноманітних записках на користь шпиталів. Тестаменти православних міщан містять поодинокі згадки про кошти, виділені на реставрацію храмів та ікон.

Опрацьований матеріал дозволив Наталії Білоус звернути увагу на те, що уніати, незалежно від рівня заможності, робили записи на унійні та православні монастирі, римо-католицькі костели. Православні жертвували гроші переважно на церкви свого обряду, а з другої половини XVII ст. і на унійні.

П'ятий розділ «Матеріальний світ тестаторів» занурює нас у світ речей, які були важливі для заповідачів.

На прикладі інвентарів майна, що традиційно додавали до тестаментів, можливо уявити, якими були житло, його інтер'єр і начиння. Серед найбільш згадуваних речей – срібний посуд, тканини, одяг, свійська худоба.

До цінних речей належали книги, хоча згадки про них у домівках волинських городян були рідкістю. Чи не поодиноким прикладом з тестаменту олицького райці Валентина Жембецького, який мав удома «книги для співу» і скрипку з футляром.

Авторка виявила проникнення до волинських міст західних впливів та сталих східних запозичень, поєднання модних новинок із глибокою архаїкою, що творило різностильовий мікс. У гардеробі волинських міщан XVII ст. присутні делії і доломани, мода на які виникла в останній третині XVI ст. під впливом угорців, але зникли характерні для минулого століття гермаки. Популярності набули кунтуші та жупани, підшиті різними видами хутра. Трендовий чоловічий верхній одяг переважно був блакитного кольору або його відтінку. Поширений аксесуар волинських міщан – коштовний пояс. Одяг прикрашали срібні гудзики і застіжки. Установлені факти плинності моди, зокрема мода на шуби була характерна для XVI ст., а у тестаментх XVII ст. вони згадуються рідше.

Працю завершує важливий додаток – 170 тестаментів, які вперше введені до наукового обігу. Опрацьовані та опубліковані тестаменти суттєво доповнюють корпус джерел з історії міст Волині та джерел ранньомодерної України загалом.

До видання доданий термінологічний словник, географічний, іменний та бібліографічний покажчик, що не лише полегшує користування книгою, а й за-

кладає підґрунтя для подальшого дослідження теми. Зміст праці підкріплений ретельно підібраними світлинами документів та художніх творів, що полегшує сприйняття теми дослідження.

Підсумовуючи, констатуємо, що світ побачила ґрунтовна, якісна монографія, яка стала наслідком багаторічних студій Наталії Білоус, що без перебільшень заслуговує на увагу наукового загалу.

Дата подання: 22 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Попружна, А. Рецензія : Білоус Наталія. За крок до вічності. Мешканці міст Волині у світлі testamentів кінця XVI–XVII століть. Київ: Інститут історії України НАНУ, Видавничий дім «Простір», 2021. 536 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 170–176. DOI: 10.5281/zenodo.5201640.

Цитування за стандартом APA

Popruzhna, A. (2021). *Retsenziia : Bilous Nataliia. Za krok do vichnosti. Meshkantsi mist Volyni u svitli testamentiv kintsia XVI – XVII stolit*. Kyiv: Institut istorii Ukraini NANU, vidavnychij dim «Prostir», 2021. 536 s. [Review : Bilous Natalia. A step away from eternity. Dwellers of Volhynian towns in the light of testamens, late 16th through the 17th century. Kyiv: Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Publishing House «Prostir», 2021. 536 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 176–176. DOI: 10.5281/ze-nodo.5201640.

**Тихолоз Н. Петро Франко. Формула долі
(Життєпис на тлі доби) : монографія.
Львів: Львівський національний літературно-
меморіальний музей Івана Франка, 2021. 228 с., іл.**

DOI: 10.5281/zenodo.5201661

© І. Баран, 2021. CC BY 4.0

Франкознавство як окрема галузь україністики – явище для української культури традиційне і загалом, на позір, добре відоме. Історію життя Івана Яковича, його творчу спадщину, наукову діяльність, громадську та політичну активність досліджують уже не один десяток років. Але, здається, геній великого галличанина – невичерпне джерело для науковців, бо щороку ми отримуємо нові й нові дослідження з того чи того аспекту життя Франка.

Але більшість людей вважають найбільшим здобутком не плоди своєї праці, вплив на історію тощо, а тих, кого вони реально залишають по собі в цьому світі, тих, хто продовжить пам'ять про батьків, – дітей. Наскільки багато пересічна людина знає про дітей видатних особистостей нашої історії? Маємо впевненість, що небагато. Біографію Івана Франка чи, наприклад, Василя Стефаника ми загально пам'ятаємо ще зі шкільної лави, а от як склалися долі дітей українських геніїв? Скільки цікавого приховує в собі життя цих непересічних особистостей?

На ці та інші питання вже вкотре відповідає автор книги «Петро Франко. Формула долі» Наталія Тихолоз. Укотре, бо книга, яку сьогодні розглядаємо, це третя праця пані Наталії, присвячена дітям Івана Франка – Тарасу, Петру та Ганні.

Попри те, що книга сама по собі є безцінним джерелом маловідомої інформації про Петра Франка – наймолодшого сина Івана Яковича, авторка попідкувалася про те, аби цю інформацію викласти в цікавій для читача формі. Уже сама структура книги, яка схожа на дії театральної п'єси, дозволяє з більшим інтересом заглибитися в долю Петра Франка. Розділи книги названі «діями», вони становлять послідовну історію життя головного героя – від зовсім юного «франчати» до письменника, офіцера УСС, учителя, популяризатора фізичного виховання, хіміка, авіатора, вимушеного депутата Верховної Ради СРСР Петра Івановича Франка. У «інтермедіях» авторка розповідає про літературну діяльність героя, проводить повноцінний аналіз його творчості за темами, хронологією, дає цільну картину молодшого Франка-письменника. Такий підхід дозволяє не розпорозувати увагу читача, допомагає краще зрозуміти, чому пана Петра цікавили ті чи ті теми в літературі. Окремий розділ присвячений *magnum opus* автора – пригодницькому роману «Від Стрипи до Дамаску. Пригоди четаря УСС».

Життя Петра Франка було сповненим яскравими пригодами, спектр його інтересів був неймовірно широким, тому достойна поваги та старанність, із якою Наталія Тихолоз підійшла до висвітлення обраної теми. Окрім сотень історичних документів, літературних матеріалів, фактів біографії героя, їй довелося пізнавати нові для себе галузі знань – історія спорту, скаутських організацій, військова історія, історія української авіації, інженерія, фізика. І цей перелік ще неповний. Пані Наталія не лише опрацювала цей матеріал, але й подала його у зрозумілій для читача формі. У процесі читання не виникає питань, із якими треба звертатися до словників чи довідників, усі деталі пояснені на сторінках самого твору: від

структури організації «Пласт» до суті інженерних винаходів Петра Франка в царині молочарства.

Спрощене читання й велика кількість ілюстративних матеріалів: фото, документів, обкладинок книг, креслень. Життя Петра Франка розгортається перед читачем захопливо і яскраво, складно відірватися від книги. Саме таких науково-популярних видань не вистачає сучасній українській науці – де і науковець, і просто охочий до нової інформації отримують однаково корисний і цікавий досвід.

У заголовку книги винесена фраза «Життєпис на тлі доби». Це не порожні слова. Як епоха, у якій жив, боровся і прагнув Петро Франко, впливала на нього, так і його життєпис дозволяє нам краще зрозуміти суперечливі, складні, часто болісні сторінки історії України ХХ століття. У історії Франка ми бачимо відбиток тисяч історій молодих галичан, що росли і кріпили під впливом постаті Івана Яковича, який фактично виховав національну свідомість цілого регіону, у цій історії ми переживаємо піднесення визвольних змагань УСС і гірке розчарування їх фіналом, разом із Петром переживаємо й долі тисяч українців, що стояли на тяжкому роздоріжжі бездержавності, покинуті між двома режимами – польським та радянським. Немов через збільшувальне скло в долі головного героя відбивається історія цілого покоління, і авторці чудово вдалося передати цей аспект у своїй монографії. Читач розуміє і глобальну картину історичних процесів, у яких існував Петро Франко, і деталі його біографії, і як одне впливає з іншого.

Насамкінець стверджуємо, що робота Наталії Тихолоз «Петро Франко. Формула долі (Життєпис на тлі доби)» – це титанічна праця зі збирання огрому інформації, органічне компонування знань із різних галузей наук доступною для будь-якого читача мовою та й просто чудово написана книга, цікава і продумана, достойна пам'яті такої яскравої постаті як Петро Іванович Франко.

Дата подання: 23 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 26 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Баран І. Рецензія : Тихолоз Н. Петро Франко. Формула долі (Життєпис на тлі доби) : монографія. Львів: [Львівський національний літературно-меморіальний музей Івана Франка], 2021. 228 с., іл. *Сіверянський літопис*. 2021. № 4. С. 181–182. DOI: 10.5281/zenodo.5201661.

Цитування за стандартом APA

Baran, I. (2021). *Retsenziia : Tykholoz N. Petro Franko. Formula doli (Zhyt'tiepys na tli doby) : monohrafiia*. Lviv: [Lvivskiyi natsionalnyi literaturno-memorialnyi muzei Ivana Franka], 2021. 228 с., іл. [Review : Tykholoz N. Petro Franko. The formula of destiny (Biography against the background of the day): monograph. Lviv: [Lviv National Literary and Memorial Museum of Ivan Franko], 2021. 228 p., ill.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 181–182. DOI: 10.5281/zenodo.5201661.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.

Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 20.08.2021 р. Формат 70x108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,

a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк.10,44. Обл.-вид. арк.15,71. Тираж 100 прим. Зам. 004.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.

Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316

E-mail: veraizhizn@gmail.com

